

1 КИЇВ-1972

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

■ Важливий етап боротьби за партію нового типу

Радянський народ — нова історична спільність людей

Утворення і зміцнення Рад депутатів трудящих на Закарпатті

Дієвість інформації — запорука успіху партійного керівництва

Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні

Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках

Перша польська стрілецька дивізія на Україні (1917 р.).

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. В. Ф. Сокурено. Важный этап борьбы за партию нового типа (К 60-летию VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП). *Навстречу 50-летию образования СССР*. В. Ф. Панибудьласка. Советский народ — новая историческая общность людей. В. В. Хайнас, И. Г. Шершун. Создание и укрепление Советов депутатов трудящихся на Закарпатье. Сообщения. К. П. Житник. Действенность информации — залог успеха партийного руководства. Д. Н. Клюенко. Партийно-политическая работа на территории временно оккупированной Кировоградской области в 1941—1944 гг. В. М. Ботушанский. Расслоение буковинского крестьянства в начале XX ст. И. И. Белякевич. Первая польская стрелковая дивизия на Украине (1917 г.). Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. V. F. Sokurenko. An Important Stage of the Struggle for Party of a New Type (On the 60th Anniversary of the VI (Prague) All-Russian Conference of RSDWP). *On the 50th Anniversary of the Formation of the USSR*. V. F. Panibudlaska. Soviet People — a New Historic Community of People. V. V. Khainas, I. G. Shershun. Creation and Consolidation of the Soviets of Working People's Deputies in Transcarpathia. Communications. K. P. Zhitnik. Effectivenesses of Information — a Pledge of Success in Party Management. D. N. Klyuenko. Party-political Work in the Territory of the Temporarily Occupied Kirovograd Region in 1941—1944. V. M. Botushansky. Stratification of the Bukovinian Peasantry at the Beginning of the XX century. I. I. Belyakevich. The 1st Polish Infantry Division in the Ukraine (1917). Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Letters to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (130)

СІЧЕНЬ

1972

РІК ВИДАННЯ
П'ЯНАДЦЯТИП

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- В. Ф. Сокурєнко — Важливий етап боротьби за партію нового типу (До 60-річчя VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП) 3
Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- В. Ф. Панібудьласка — Радянський народ — нова історична спільність людей 14
В. В. Хайнас (Ужгород), І. Г. Шершун (Ужгород) — Утворення і зміцнення Рад депутатів трудящих на Закарпатті 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

- К. П. Житник — Дієвість інформації — запорука успіху партійного керівництва 31
Д. М. Ключєнко (Кіровоград) — Партійно-політична робота на території тимчасово окупованої Кіровоградської області в 1941—1944 рр. 40
В. М. Ботушанський (Чернівці) — Розшарування буковинського селянства на початку ХХ ст. 45
І. І. Бєлякевич (Львів) — Перша польська стрілецька дивізія на Україні (1917 р.) 50

ЗАМІТКИ

- М. П. Старостін (Полтава) — Про діяльність партійних організацій України у справі військово-патріотичного виховання молоді (1966—1970 рр.) . . . 60
І. Г. Божок — Участь робітничого класу України в діяльності профспілок (1946—1950 рр.) 64
І. П. Кондранов (Сімферополь) — Роль радянської авіації в допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни 69
О. І. Шепель — Радгоспи Київщини та їх роль у соціалістичній реконструкції сільського господарства (1922—1929 рр.) 72
А. П. Матвєєв — З історії виникнення і розвитку РАТАУ (1918—1921 рр.) . . 76
О. М. Ковалєнко — З історії художніх об'єднань України 82
Є. М. Косачєвська (Ленінград) — До питання про суспільно-політичні погляди М. А. Маркевича 87
А. М. Хазанов (Москва) — Побратимство у скіфів 94

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Д. І. Бєлей (с. Чєсники Рогатинського району Івано-Франківської області) — З досвіду використання екранних засобів унаочнення 99

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Ю. А. Омєльчєнко — Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади 102

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- П. М. Тригуб (Полтава) — Про кількість, партійний та соціальний склад Рад України в грудні 1917 — квітні 1918 рр. 109

НАШ КАЛЕНДАР

- М. А. Рубач — Видатний представник ленінської гвардії (До 100-річчя від дня народження М. О. Скрипника) 119

В. М. Нем'ятий — До 75-річчя від дня народження П. П. Любченка . . .	123
Ю. А. Короткий — З історії створення першого історичного журналу на Україні (До 90-річчя від дня виходу в світ першого номера журналу «Киевская старина»)	125

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Д. П. Урсу (Одеса) — «Питання нової та новітньої історії» (вип. 1—12) . .	128
Д. С. Наливайко — Україна другої половини XVII ст. у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках	133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. М. Матвійчук, В. В. Мусієнко — Л. Нагорна. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної факсифікації історії Жовтня на Україні	138
В. І. Клоков — Є. І. Цимбал. Комуністи водного транспорту України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.)	140
Д. І. Мишко — М. М. Лисенко. Методика викладання історії Української РСР. Частина II	142
М. І. Марченко, Г. І. Сургай — З. І. Хижняк. Києво-Могилянська академія	143
С. М. Антонюк — П. М. Калениченко. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 — жовтень 1919 рр.)	144
П. В. Михайлина (Чернівці) — О. Романець. Джерела братерства. Богдан П. Хашдеу і східноромансько-українські взаємини	146
В. В. Пупченко (Дніпропетровськ) — Наш край. Збірник праць з археології, історії та музеєзнавства	147
Я. Д. Ісаєвич (Львів) — Юліуш Бардах. Дослідження з устрою і права Великого князівства Литовського XIV—XVII ст.	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Й. З. Штокало, академік АН УРСР — XIII Міжнародний конгрес з історії науки	153
П. К. — Київські історики на Кіровоградщині	153
Ф. Ш. — Восьма українська славистична конференція	154
Р. О. Юра, П. А. Горішний — Археологічні дослідження в Суботові	155

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

В. Т. Полєк (Івано-Франківськ) — Цікаві факти не використані	157
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**,
А. Д. Ярошенко

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31

Технічний редактор *Т. М. Шендерович*

Коректор *О. М. Медведєва*

БФ00131. Здано до складання 30.XI 1971 р. Підписано до друку 20.I 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,99. Зам. К-180. Тираж 8931. Ціна 40 коп.

Статті

В. Ф. СОКУРЕНКО

ВАЖЛИВИЙ ЕТАП БОРОТЬБИ ЗА ПАРТІЮ НОВОГО ТИПУ

(До 60-річчя VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП)

60 років тому, 5—17 (18—30) січня 1912 р., відбулася VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП. Осяяна творчою думкою, організаторським генієм В. І. Леніна, вона займає важливе місце не тільки в історії нашої партії, а й у світовому комуністичному і робітничому русі. Скликання конференції, прийняті нею рішення з питань будівництва більшовицької партії, її стратегії і тактики в період нового революційного піднесення знаменували собою велику перемогу марксизму-ленінізму над опортунізмом і були справжнім революційним подвигом В. І. Леніна і лєнінців у боротьбі за партію нового типу, за підготовку буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій в Росії.

Організаційно порвавши з ліквідаторами та іншими антипартійними угрупованнями, Празька конференція підбила підсумки цілої історичної смуги боротьби більшовиків проти меншовиків, зміцнила більшовицьку партію як загальноросійську організацію робітничого класу, зберегла у чистоті революційний прапор РСДРП. Цим самим, підкреслював В. І. Ленін, було закінчено «етап завершення будівництва робітничої партії...»¹.

Рішення і матеріали конференції, твори В. І. Леніна, що їх розкривають і доповнюють — це дорогоцінний внесок у скарбницю марксистсько-лєнінської теорії і суспільно-революційної практики. Вони набувають особливо актуального звучання сьогодні, в світлі теоретичних і практичних висновків XXIV з'їзду КПРС та міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій в Москві 1969 р.

В. І. Ленін учив, що кожного разу, коли перед партією постають нові завдання, вона повинна визначити таку політичну лінію, виробити такі організаційні форми, правила і норми свого внутрішнього життя, які відповідали б історичним умовам її діяльності і забезпечували виконання цих завдань.

В роки переходу від реакції до нового революційного піднесення, що передували Празькій конференції РСДРП, партія також була поставлена перед необхідністю невідкладного вирішення ряду завдань, від яких залежала доля революційного руху в Росії і які владно висувалися на порядок дня становищем, що склалося в країні.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 26.

В економічному плані це становище характеризувалось переходом від застою виробництва, викликаного світовою економічною кризою 1907—1908 рр., до поступового пожвавлення, а потім піднесення промислового розвитку. Піднесення промислового виробництва привело до дальшого загострення суперечностей між працею і капіталом, численними феодально-кріпосницькими пережитками і буржуазним економічним розвитком країни.

У соціально-політичному плані нові умови свідчили про те, що третьочервневий політичний режим виявився банкрутом перед лицем революційних сил. Життя повністю підтверджувало правильність лєнінського передбачення про неминучість нової революційної кризи, оскільки основні фактори економічного і політичного життя, що викликали революцію 1905—1907 років, продовжували діяти. Найпримітнішою рисою цього був, як відмічав В. І. Лєнін, «повільний перехід у наступ з боку робітничих мас...»². Зростаючи кількісно і якісно, пролетаріат Росії все рішучіше висував економічні і політичні вимоги. Про це свідчила наростаюча хвиля класових боїв — страйків, демонстрацій і мітингів.

Дух революційного бродіння охоплював не тільки робітничий клас, а й все ширші верстви селянства, демократичної інтелігенції. «Економічні й політичні страйки,— зазначав В. І. Лєнін,— то чергуючись один з одним, то переплітаючись в одно нерозривне ціле, згуртовували маси робітників проти класу капіталістів і самодержавного уряду, вносили заворушення в усе суспільство, піднімали на боротьбу селянство»³.

Всі ці обставини вимагали посилення керівної ролі і значення партії, розширення її ідеологічної, політичної і організаційної діяльності, зміцнення зв'язку з масами. Тільки за цих умов вона могла бути здатною очолити революційний рух, спрямувати його у необхідне русло.

Тим часом початок революційного піднесення застав партію в тяжкому становищі. Гострота партійної кризи, викликані фракційними діями меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, примиренців та інших антипартійних груп, досягла такого напруження, що саме існування партії стало під загрозою.

Дезорганізаторська поведінка фракціонерів привела до того, що ліквідатори захопили у свої руки Закордонне бюро ЦК і паралізували його діяльність, а Російське бюро ЦК в результаті бойкоту меншовиків, арешту більшовиків та негідної поведінки примиренців фактично перестало існувати. Тому відновлення центральних партійних органів, збереження і зміцнення партії на основі програмних, тактичних і організаційних принципів більшовизму стало найважливішим завданням, на якому В. І. Лєнін зосереджував усі свої зусилля.

Боротьба більшовиків проти опортунізму в лавах РСДРП за своєю ідейно-політичною спрямованістю мала принциповий, яскраво виражений класовий характер. Адже більшовизм і меншовизм виражали інтереси діаметрально протилежних класів і їх конфлікт був за оцінкою В. І. Лєніна «не що інше, як вияв боротьби передових робітників з ліберальними буржуа за вплив на народні маси, за політичну освіту і виховання їх»⁴. Звідси випливало і різне розуміння ними політичного змісту нової обстановки. Якщо більшовики вбачали в ній наближення нової революції і всіляко сприяли цьому, то меншовики бачили лише прагнення робітників поліпшити своє становище в рамках існуючого режиму. А це в свою чергу визначало і дві різні тактичні лінії — революційну і реформістську.

² В. І. Лєнін. Твори, т. 18, стор. 81.

³ В. І. Лєнін. Твори, т. 16, стор. 314.

⁴ В. І. Лєнін. Твори, т. 19, стор. 141.

В. І. Ленін роз'яснював, що ліквідаторство — це російська різновидність міжнародного опортунізму і реформізму. «В Європі,— писав Володимир Ілліч,— реформізм означає на ділі відмову від марксизму і підміну його буржуазною «соціальною політикою». У нас реформізм ліквідаторів означає не тільки це, а крім того ще зруйнування марксистської організації і відмову від демократичних завдань робітничого класу, підміну їх ліберальною робітничою політикою»⁵.

Йшлося, таким чином, про те, бути чи не бути партії нового типу, бути чи не бути робітничому класу Росії гегемоном назріваючої революції. Ось чому скликання загальнопартійної конференції, що мала покінчити з партійною кризою, було об'єктивною необхідністю, диктувалось розвитком революційного руху в Росії, інтересами революції.

Як відомо, В. І. Ленін і керовані ним більшовики добилися прийняття рішення про чергову партійну конференцію ще на січневому пленумі ЦК 1910 р. Однак виконання цього рішення наштовхувалося на впевнений саботаж ліквідаторів, троцькістів, одзовістів. Потрібна була наполеглива боротьба В. І. Леніна і його прихильників, щоб подолати опір антипартійних сил і поставити питання про скликання конференції на практичну основу.

Серйозним ударом по фракціонерах була нарада членів Центрального Комітету, скликана за ініціативою В. І. Леніна 28 травня — 4 червня (10—17 червня) 1911 р. Вона визнала необхідність проведення конференції невідкладною справою, створила Закордонну організаційну комісію (ЗОК) та прийняла інші важливі рішення. Подальші зусилля більшовиків по здійсненню рішень наради привели до створення у вересні (жовтні) 1911 р. Російської організаційної комісії (РОК), яка стала загальноросійським партійним центром по скликанню конференції. В комісії разом з більшовиками співробітничали також і меншовики-партійці.

Велику роль у створенні і діяльності РОК відіграли партійні організації України. «Ця комісія,— підкреслював В. І. Ленін,— була справою організацій Київської, Катеринославської, Тифліської, Бакинської і Єкатеринбурзької, до яких скоро приєдналося ще 20 організацій»⁶.

Підготовка до конференції сприяла активізації партійної роботи на місцях, викликала глибоке розмежування партійних і ліквідаторських сил, у результаті якого була забезпечена фактична єдність РСДРП знизу. У партійних організаціях залишились тільки прихильники нелегальної партії — більшовики та меншовики-партійці. Ось як повідомляв про становище в організаціях Півдня і, зокрема, України Г. К. Орджонікідзе в одному з своїх листів: «з Києва я написав листа і надіслав резолюцію Київського комітету. Звідти ж я послав одного товариша в деякі міста... Настрій взагалі дуже відрадний... Життєвість, бадьорість і відданість, ось чим живуть тут. Тут справи йдуть набагато краще, ніж будь-де. Про ліквідаторів і слухати ніхто не бажає»⁷.

Відмічаючи надзвичайну важливість здійснених кроків, В. І. Ленін писав у ті дні в газеті «Социал-демократ»: «головне зроблено. Прапор піднесено; робітничі гуртки по всій Росії потяглися до нього і не звалили його тепер ніякою контрреволюційною атакою!»⁸.

Одночасно із зміцненням місцевих комітетів РСДРП відбувався процес консолідації партійних сил за кордоном. Це засвідчувала керо-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 330.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 464.

⁷ «Правда», 18 січня 1962 р.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 296.

вана В. І. Леніним груднева (1911 р.) нарада закордонних більшовицьких груп, яка рішуче висловилася за підтримку РОК і прийняла рішення про створення Закордонної організації РСДРП на основі повного розриву з ліквідаторами і проведення справді партійної лінії.

VI Всеросійська конференція РСДРП стала, таким чином, підсумком тривалої і напруженої боротьби В. І. Леніна, більшовиків проти правої і «лівої» різновидностей ліквідаторства за збереження і зміцнення партії нового типу.

Конференція розпочала свою роботу 5 (18) січня 1912 р. в Празі. Її засідання відбувалися в умовах найсуворішої конспірації у приміщенні соціал-демократичного Народного дому на Гібернській вулиці, 7, де тепер створено музей В. І. Леніна. Чеські соціал-демократи проявили щирю братерську турботу про своїх російських товаришів. Вони не тільки підбрали потрібне приміщення, але й розмістили делегатів на квартирах робітників, оточили їх теплом і увагою, виявляючи найсердечніші почуття пролетарської солідарності. Делегати конференції представляли понад 20 партійних організацій від усіх найважливіших центрів російського робітничого руху. Серед них були від Петербурга — П. А. Залуцький і Є. П. Онуфрієв; Москви — П. І. Голощокін, Баку — С. С. Спандарян; Тифліса — Г. К. Орджонікідзе; Саратова — О. К. Воронський; Миколаєва — Л. П. Серебряков; Києва — Д. М. Шварцман; Катеринослава — Я. Д. Зевін; Казані — О. І. Догадов; від Двінська і Вільно — М. І. Гурвич. Центральні установи партії і закордонні організації обрали делегатами В. І. Леніна, Й. А. Пятницького, М. О. Семашка. Більшовики Луганська, як і ряду інших міст, через переслідування поліції та інші труднощі не змогли направити делегатів, але заявили про свою підтримку конференції. Всі делегати, крім двох меншовиків-партійців, були більшовиками.

Керівником і душею конференції був В. І. Ленін. Він виступав з доповідями з основних питань порядку денного, написав проекти найважливіших рішень, відредагував усі резолюції. «Керівництво конференцією Леніним, — писав у спогадах Д. М. Шварцман, — надавало їй робітничаткової діловитості і цілеспрямованості. Кожне питання, яке він ставив, набувало глибокого марксистського звучання і великої актуальності... З яким справді науковим і всебічним аналізом Ленін розглядав процеси російського і міжнародного робітничого руху та завдання партії, що випливали з цього... Конференція була для всіх нас, делегатів, великою революційною школою. Багато складних питань, що здавались заплутаними, ставали в освітленні Леніна ясними і зрозумілими»⁹.

Оскільки в конференції взяли участь майже всі діючі в Росії великі партійні організації, вона конституювала себе як «загальнопартійна конференція РСДРП, що є верховним органом партії»¹⁰ і відіграла фактично роль з'їзду.

На порядку денному конференції стояло 15 питань. Делегати заслухали доповідь Г. К. Орджонікідзе про діяльність Російської організаційної комісії. Конференція дала оцінку діяльності РОК, яка в найтяжчих умовах поліцейських переслідувань та внутріпартійних труднощів доклала чимало зусиль для згуртування партійних сил. Значний інтерес становить поправка В. І. Леніна до проекту резолюції про роботу РОК. Замість слів: «Конференція висловлює свою подяку» він запропонував записати: «...визнання величезної важливості зробленої справи...»¹¹.

⁹ «Вопросы истории КПСС», 1967, № 1, стор. 119.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 249.

¹¹ В. І. Ленін. ПСС, т. 21, стор. 481.

Велика увага була приділена обговоренню доповідей з місць, в яких давалася широка картина діяльності партійних організацій найважливіших промислових центрів країни. Ця інформація особливо цікавила Володимира Ілліча. З неї він черпав необхідні дані для аналізу становища партійної роботи, його цікавило буквально все — кількість і склад організацій, умови роботи, наявність професіональних партійних працівників, зв'язок з масами, настрій людей, постановка підпільної техніки, поширення нелегальної і легальної преси, стан масової агітації тощо.

Звіти делегатів показали, що на місцях поживавилась революційна діяльність партійних організацій Петербурга, Москви, Самари, Баку, Києва, Катеринослава, Тифлісу, Миколаєва та інших міст. Резолюція з цього питання узагальнювала досвід роботи на місцях з урахуванням завдань, які належало вирішити. У ній відмічалось, що «всюди, без єдиного винятку, партійну роботу ведуть спільно і дружно, головним чином, більшовики і меншовики-партійці... причому вся робота провадиться в дусі захисту партійності і боротьби проти ліквідаторства»¹².

Надзвичайно важливе місце в діяльності конференції зайняло обговорення питань тактики партії в умовах нового революційного піднесення в країні. Адже правильна політична лінія забезпечувала розмах і успіхи революційного руху. Основні положення партійної тактики були розроблені В. І. Леніним і викладені в доповіді про оцінку сучасного моменту. «...Це була блискуча доповідь, така сильна й незаперечна, — згадував М. О. Семашко, — що навіть ті, хто вагався, не могли встояти проти аргументації Володимира Ілліча, хоч він, як звичайно, не замазував розбіжностей, а, навпаки, викривав усю їх гостроту»¹³.

Доповідь В. І. Леніна та рішення конференції «Про сучасний момент і завдання партії» є блискучим зразком глибокого класового аналізу соціально-економічних процесів російської дійсності. На його основі було підтверджено висновок V конференції РСДРП про наростання в країні нової революційної кризи і, виходячи з цього, намічались конкретні завдання партії. Завоювання влади пролетаріатом, який веде за собою селянство, залишалося і надалі завданням демократичного перевороту. Тому від партійних організацій вимагалась ще наполегливіша робота по соціалістичному вихованню, організації і згуртуванню мас. Визнавалось за необхідне продовжувати і розвивати тактику поєднання нелегальної і легальної діяльності. При цьому підкреслювалась важливість посилення і поглиблення революційної роботи в легальних масових організаціях.

Ця тактика була розрахована на підвищення керівної і спрямовуючої ролі пролетарського авангарду в революційному русі, на його організаційно-політичне зміцнення і посилення зв'язків з масами. Вона давала можливість партії чітко і ясно ставити питання про цілі і засоби боротьби, активно здійснювати їх, широко викривати мерзенність буржуазно-поміщицького ладу Росії, розвивати класову свідомість пролетаріату і, разом з тим, підводити інші демократичні верстви населення до усвідомлення неможливості жити по-старому. У зв'язку з цим конференція звертала особливу увагу на розширення систематичної політичної агітації і всебічну підтримку революційного руху, що розвивався. Своїми основними лозунгами партія, як і раніше, висувала боротьбу за демократичну республіку, 8-годинний робочий день, конфіскацію всієї поміщицької землі.

Виняткову практичну цінність для місцевих організацій РСДРП мало рішення конференції «Про характер і організаційні форми партій-

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 251.

¹³ Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. II, К., 1969, стор. 324.

ної роботи». В його основі лежали положення, висунуті В. І. Леніним у промові по організаційному питанню. Відповідно до політичних завдань партії в рішенні відмічалася настійна потреба дальшого розвитку і вдосконалення організаційних форм партійної діяльності шляхом створення нелегальних соціал-демократичних осередків, оточених розгалуженою сіткою різного роду робітничих легальних товариств. У своїй промові В. І. Ленін вимагав більше проявляти ініціативи і гнучкості в організації нелегальної і легальної діяльності¹⁴. Одним із шляхів досягнення цього було перетворення легальних організацій в опорні пункти партії. В них рекомендувалось створити партійні осередки, зв'язані з нелегальними партійними організаціями. Така лінія сприяла не тільки розширенню соціальної бази руху, але й давала можливість краще уникнути поліцейських пасток і провокацій.

У боротьбі за використання всіх видів легальної роботи партія приділяла виняткову увагу виборам до IV Державної думи. Основні питання тактики більшовиків на виборах у Думу були розроблені в запропонованих В. І. Леніним резолюціях «Про вибори до IV Державної думи» і «Про думську соціал-демократичну фракцію» і схвалених Празькою конференцією. Проблема ставлення комуністів до буржуазного парламенту була висвітлена В. І. Леніним ще в період революції 1905—1907 рр.¹⁵ Володимир Ілліч нещадно викривав конституційні ілюзії, «парламентський кретинізм» меншовиків, як спробу підмінити грою в парламент революційну боротьбу мас.

Гнучкість тактики партії проявлялась у тому, що, виходячи з нових умов, вона вважала за можливе взяти участь у виборах в інтересах соціалістичної класової пропаганди і організації пролетаріату, щоб готувати армію свідомих борців нової російської революції. В цьому полягала корінна відмінність парламентської тактики більшовиків від опортуністичної тактики партій II Інтернаціоналу.

Життя показало, наскільки був правий В. І. Ленін, наскільки далекоглядними були рішення конференції. Озброєна ленінськими настановами, більшовицька партія восени 1912 р. здобула блискучу перемогу на виборах, забезпечила обрання більшовиків депутатами Думи по робіничій курії. Думська більшовицька фракція стала для партії могутнім рупором революційної пропаганди і агітації, викриття антинародної політики царизму та правлячих партій. Тактика партії по відношенню до Думи стала для багатьох братніх комуністичних і робітничих партій чудовим прикладом використання реакційного парламенту в інтересах революції.

Конференція викрила підготовку царизмом реакційного законопроекту про державне страхування робітників, як спробу ослабити революційний дух. В резолюції з даного питання відмічалось, що царський законопроект є найгрубішим знушенням з пролетаріату. Тому невідкладним завданням повинна бути найрішучіша боротьба проти проекту думського страхового закону, яка мала вестись у тісному зв'язку з вирішенням класових завдань пролетаріату, критикою буржуазних ілюзій, що їх поширювали соціал-реформатори. Конференція вказувала, що неодмінною умовою здійснення страхової реформи, яка справді б відповідала інтересам робітників, є остаточне повалення царизму.

На випадок, коли реакційний страховий законопроект буде протягнуто в життя, конференція закликала партійні організації всебічно використати страхові органи для ведення революційної пропаганди, пере-

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 402—403.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 76—78; 81—88; 99—110; 134—135; 171—240; 253—262; 308—322; 356—359.

творення їх у знаряддя розвитку класової свідомості пролетаріату, посилення його боротьби за повну політичну свободу і соціалізм¹⁶. Як відомо, страхова кампанія, що незабаром розгорнулась в Росії, ще раз підтвердила на практиці правильність і життєвість ленінської тактики.

З точки зору стратегії і тактики сучасного комуністичного і робітничого руху рішення Празької конференції з питань політики РСДРП в умовах піднесення революційної боротьби має вражають геніальністю ленінського мислення, великою науковою прозорливістю. Стратегія і тактика більшовицької партії пройшла сувору історичну перевірку часом і засвідчила свою правильність у грандіозних класових битвах ХХ століття. Її ленінські відправні положення лежать і сьогодні в основі політики братніх комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн у їх боротьбі за завоювання мас, за створення політичної армії борців проти імперіалізму, за утвердження ідей ленінізму на нашій планеті. «Послідовно класова лінія, твердість у принципах, гнучкість у тактиці, всебічне врахування конкретних умов, сміливі і водночас продумані дії, вміння користуватися всією різноманітністю засобів боротьби проти імперіалізму — ось чого вчив нас Ленін, ось чого вчимося ми у Леніна»¹⁷, — говорив Л. І. Брежнев на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій в Москві, відмічаючи інтернаціональний характер і актуальність ленінського методу в політиці.

Політична лінія, накреслена Празькою конференцією, не могла бути здійснена без очищення партії від опортуністичних груп і течій. Тому це питання стояло на порядку денному як основне в діяльності конференції і розглядалося на спеціальному засіданні. Виступаючи з аргументованим повідомленням, В. І. Ленін відмітив, що ліквідатори, як ідейно так і організаційно, давно порвали з РСДРП і намагаються, прикриваючись її іменем, створити легальну партію, яка не має нічого спільного з високими ідеалами революційної соціал-демократії. Більше того, їх друковані органи вже оголосили нелегальну партію «трупом», до якого вони не мають ніякого відношення. З усією силою революційної пристрасті, пригадував учасник конференції Є. П. Онуфрієв, Володимир Ілліч викривав носіїв опортунізму. «Гнівню картоп він дворушництво і зрадництво Троцького, висміював позицію Плеханова, підкреслюючи при цьому, що його ставлення до більшовиків неодмінно приведе його в ряди ліквідаторів»¹⁸.

В одностайно прийнятих резолюціях «Про ліквідаторство і групу ліквідаторів» та «Про партійну організацію за кордоном» конференція заявила, що група «Нашей Зари» і «Дела Жизни» «своєю поведінкою остаточно поставила себе поза партією»¹⁹. Конференція закликала всіх партійців, без різниці течій і відтінків, вести боротьбу з ліквідаторством, роз'яснювати його шкідливість для справи визволення робітничого класу і напружити всі сили для відновлення і зміцнення нелегальної РСДРП.

В той же час були фактично поставлені поза партією і всі інші представники відкритого і прихованого ліквідаторства. До них належали меншовики-голосівці, «впередівці», троцькісти. Це було історичне рішення, що не тільки підбивало підсумок попередній боротьбі більшовиків з опортунізмом, а й знаменувало початок нового етапу розвитку партії. «З 1912 року, — писав згодом В. І. Ленін, — вже більше двох

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 260.

¹⁷ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 82.

¹⁸ Слогани про В. І. Леніна, т. 2, стор. 328.

¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 262.

років, *нема* в Росії фракційності серед організованих марксистів, *нема* спорів про тактику в *єдиних* організаціях, на *єдиних конференціях* і з'їздах»²⁰.

Розв'язання історичного завдання очищення партії від опортуністів мало вирішальне значення для її дальшого розвитку, зміцнення боездатності і єдності партійних рядів, для успішної боротьби за перемогу соціалістичної революції, за встановлення диктатури пролетаріату. На основі лєнінських тактичних і організаційних принципів конференція зміцнила більшовицьку партію, як єдину централізовану загальноросійську організацію, добилась згуртування місцевих партійних організацій навколо лєнінського революційного прапора.

Пізніше у праці «Вибори до установчих зборів і диктатура пролетаріату» В. І. Лєнін писав: «Більшовизм не переміг би буржуазію в 1917—1919 роках, якби він не навчився попереду, в 1903—1917 роках, перемогати і нещадно виганяти з партії пролетарського авангарду меншовиків, тобто опортуністів, реформістів, соціал-шовіністів»²¹.

VI конференція РСДРП вирішила одне з найважливіших питань партійного життя — обрала новий Центральний Комітет партії, що означало остаточну ліквідацію партійної кризи. Членами ЦК були обрані В. І. Лєнін, П. І. Голошокін, Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, Д. М. Шварцман та інші. Центральному Комітету в зв'язку з суворими умовами поліцейського режиму надавалося право кооптації нових членів. Тому до складу членів ЦК було кооптовано І. С. Белостоцького і Й. В. Сталіна, а пізніше — Г. І. Петровського і Я. М. Свердлова. Для практичного керівництва партійною роботою в Росії конференція обрала Російське бюро ЦК у складі Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандаряна, П. І. Голошокіна, Й. В. Сталіна, О. Д. Стасової. Було також обрано редакційну колегію Центрального Органу — газети «Соціал-демократ» на чолі з В. І. Лєнінінм.

Важливою справою конференції було прийняття рішення про видання в Росії масової щоденної легальної газети для робітників — лєнінської «Правди», 60-річний ювілей якої радянський народ, усе прогресивне людство відзначатимуть 5 травня цього року.

Оцінюючи підсумки титанічної боротьби більшовиків проти опортунізму в РСДРП, В. І. Лєнін з радістю писав О. М. Горькому: «Нарешті вдалося — всупереч ліквідаторській наволочі — відродити партію і її Центральний Комітет. Сподіваюсь, Ви порадуєтесь цьому разом з нами»²².

Рішення Празької конференції по забезпеченню лєнінської єдності партійних рядів завдали нищівного удару міжнародному опортунізмові і ревізіонізмові. Вони ще раз показали робітничому класу всіх країн необхідність створення партій нового типу, визначили дійсно революційний шлях боротьби за диктатуру пролетаріату на противагу опортуністичній практиці партій II Інтернаціоналу, сприяли викриттю їх угодовської політики, що йшла врозріз з класовими інтересами пролетаріату. Конференція дала міжнародному робітничому рухові предметний урок принципової боротьби проти агентури буржуазії в його лавах, показавши, що неодмінною умовою перемоги є непримиренна боротьба з опортунізмом у всіх його проявах.

Велику роль у зміцненні більшовицьких позицій серед робітників-партійців національних меншостей країни відіграло рішення «Про відсутність делегатів від національних центрів на загальнопартійній кон-

²⁰ В. І. Лєнін. Твори, т. 20, стор. 300.

²¹ В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 247.

²² В. І. Лєнін. Твори, т. 35, стор. 1.

ференції». В ньому знайшла яскравий вияв турбота В. І. Леніна, більшовиків про долю революційного руху в національних окраїнах Росії. Серйозну тривогу делегатів викликала діяльність націоналістичних і ліквідаторських елементів у Бунді, Соціал-демократії Латиського краю, Соціал-демократії Польщі і, зокрема, те, що керівники цих організацій, всупереч прагненню рядових членів партії, не зважаючи на неодноразові запрошення, відмовились взяти участь у конференції. Тим часом інтереси боротьби проти царизму і капіталізму вимагали спільних дій, тісної інтернаціональної єдності пролетаріату всієї Росії.

Зважаючи на це, конференція визнала «надзвичайно важливим зміцнення єдності с.-д. робітників усіх національностей..., зміцнення зв'язку національних організацій з загальноросійським центром»..., підкресливши, що робітники-партійці з національних організацій «рішуче висловлюються за єдність з російськими нелегальними с.-д. організаціями, за підтримку РОК і за боротьбу з ліквідаторством»²³. Тому всю відповідальність за неявку «націоналів» конференція поклала на їхні центри. Центральному Комітету партії було доручено добиватися єдності і встановлення нормальних відносин з національними організаціями, що входили до складу РСДРП. В резолюції висловлювалась впевненість, що «всупереч всім перешкодам, робітники с.-д. всіх національностей Росії будуть дружно і пліч-о-пліч боротися за пролетарську справу і проти всіх ворогів робітничого класу»²⁴. Історія показала, якими правильними, своєчасними і далекоглядними були ці вимоги.

Чужа будь-якій національній обмеженості ленінська партія комуністів завжди розглядала і розглядає себе як один із бойових загонів світового революційного руху. Вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму, всебічна братерська підтримка і допомога революційній боротьбі міжнародного пролетаріату та національно-визвольному рухові — непорушний закон її діяльності. Це було переконливо продемонстровано і на Празькій партійній конференції. В рішеннях «Про напад російського уряду на Персію», «Про політику царизму щодо Фінляндії», «Про китайську революцію» вона затаврувала розбійницьку політику російського царизму і англійського імперіалізму щодо Персії, відзначила єдність завдань робітничого класу Росії і Фінляндії. РСДРП була першою пролетарською партією, яка на повний голос вітала й підтримала революційну боротьбу китайського народу.

Характерною в цьому плані була доповідь В. І. Леніна на конференції про роботу Міжнародного соціалістичного бюро, у якому Володимир Ілліч був представником від РСДРП ще з 1905 р. В ній він показав ідейний і організаційний розпад партій II Інтернаціоналу, визначив завдання РСДРП. Уже тоді В. І. Ленін помітив і всіляко підтримував у цих партіях здорові революційні паростки в особі лівих соціал-демократів Німеччини, Франції, Італії, Бельгії, Іспанії, Австрії, які вступили в конфлікт з опортуністичними, реформістськими елементами. Володимир Ілліч наводив яскраві приклади, як лідери II Інтернаціоналу відступали від принципової класової політики і вдавалися до змов із правлячими колами капіталістичних держав, застерігав, що ці дії приведуть до згубних наслідків. Так пізніше і сталося. У 1914 р. на крутому повороті історії «II Інтернаціонал умер, переможений опортунізмом»²⁵. Обраний знову на конференції представником у Міжнародне соціалістичне бюро, В. І. Ленін проводив там величезну роботу по викриттю угодовської політики його лідерів, по консолідації революційних сил.

²³ КІПС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 249, 250.

²⁴ Там же, стор. 250.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 23.

Після Празької конференції В. І. Леніну, партії довелося витримати шалений натиск опортуністичних сил, починаючи від ліквідаторів, троцькістів, впередівців, бундівців і кінчаючи такими стовпами західної соціал-демократії як Каутський, Гільфердінг, Вандервельде та інші. Об'єднання зусиль світового опортунізму проти ленінізму не було випадковістю. Воно відображало об'єктивні процеси класової боротьби, наростаючий наступ революційних сил у боротьбі з капіталом.

При підтримці Каутського, Гільфердінга та інших лідерів II Інтернаціоналу Троцький виступив у газеті «Vorwärts» — органі німецької соціал-демократії — з брехливою анонімною статтею, спрямованою проти Празької конференції і більшовиків. У статті-відповіді, виданою німецькою мовою окремою брошурою, — «Анонім із «Vorwärts» і стан справ в РСДРП», у «Доповіді Міжнародному соціалістичному бюро про Всеросійську конференцію РСДРП», в «Листі секретареві Міжнародного соціалістичного бюро Гюїсмансу», в брошурі «До сучасного становища в РСДРП» та інших працях В. І. Ленін не залишив каменя на камені від брехні Троцького і показав, що Російська соціал-демократична робітничка партія зростає, міцніє і загартовується, незважаючи на всі і всілякі перешкоди, а «ліквідатори становлять цілковитий нуль в російському соціал-демократичному русі»²⁶, потерпівши повне політичне банкрутство.

Непримиренна боротьба В. І. Леніна проти російського і міжнародного опортунізму і ревізіонізму після Празької конференції РСДРП прискорила процес розмежування революційних і опортуністичних сил в II Інтернаціоналі, сприяла об'єднанню усіх його здорових елементів на основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Ленінське положення про необхідність найрішучішої боротьби проти опортунізму і ревізіонізму справа і «зліва» є і сьогодні найважливішим принципом світового революційного процесу. Адже сучасні спадкоємці теорії і практики II Інтернаціоналу стали партіями монополістичного капіталу, активними захисниками і провідниками політики імперіалізму, намагаються всіма силами підірвати комуністичний і робітничий рух, затримати соціальну ломку підвалин старого світу. Справді одіозними фігурами в цьому плані є, як відзначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, ренегати типу Гароді у Франції, Фішера — в Австрії, Петкова — у Венесуелі, діячів угруповання «Маніфесто» в Італії²⁷. Тому боротьба проти опортунізму і ревізіонізму лишається і надалі актуальним завданням комуністичних партій, важливою умовою зміцнення їх рядів.

Шістдесят років віддаляють нас від Празької конференції РСДРП, але її історичні документи продовжують говорити мовою сучасності. Закріплені конференцією ленінські ідейні та організаційні принципи діяльності партії викликають і сьогодні у кожного комуніста, у всіх трудящих глибокі почуття гордості і вдячності, високого прагнення неухильно йти ленінським шляхом, невтомною працею забезпечити виконання історичних накреслень XXIV з'їзду КПРС.

Великий і славний шлях пройшла ленінська партія. Нині вона налічує в своїх лавах близько 14,5 млн. одностудійців-комуністів²⁸. Під її керівництвом здійснена Велика Жовтнева соціалістична революція, забезпечена повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР, створено розвинуте соціалістичне суспільство. Партія успішно виконує роль бойового авангарду робітничого класу і всіх трудящих, твердо і впевнено

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 181.

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 23—24.

²⁸ Там же, стор. 105.

веде наш народ ленінським курсом до комунізму. Нині уже не капіталізм, а світова система соціалізму, міжнародний комуністичний і робітничий рух справляють вирішальний вплив на хід світової історії.

Історичний досвід, нагромаджений КПРС, братніми комуністичними і робітничими партіями, переконливо підтверджує ленінське положення про те, що сила і непереможність нашого руху — в сталевій єдності, монолітній згуртованості і непорушності партійних рядів, у свідомій партійній дисципліні. На це з особливою силою наголошувалось на XXIV з'їзді КПРС. «Сьогодні в нашій партії,— говорив на з'їзді Л. І. Брежнев,— більше ніж будь-коли, панують єдність і згуртованість, той дух справді дружної роботи, до якого так наполегливо закликав В. І. Ленін і який робить нашу партію могутньою і непереможною. Вірні ленінському заповітові, ми будемо і далі дбайливо берегти і постійно зміцнювати цю єдність наших партійних лав!»²⁹.

Цей висновок є ключем до розуміння місця і ролі Празької конференції РСДРП у революційному процесі. Разом з тим у ньому з граничною чіткістю формулюється основний підсумок боротьби КПРС за утвердження і перемогу ленінських принципів партійного будівництва. Ось чому Празька конференція є не тільки яскравою сторінкою героїчної історії нашої партії. Вона є запалюючим прикладом для комуністичних і робітничих партій усього світу в боротьбі проти сучасних різновидностей правого і «лівого» опортунізму і ревізіонізму, за перемогу безсмертного вчення Маркса — Леніна.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 122.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

РАДЯНСЬКИЙ НАРОД — НОВА ІСТОРИЧНА СПІЛЬНІСТЬ ЛЮДЕЙ

У звітній доповіді XXIV з'їздові партії Л. І. Брежнев зазначив: «За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей — **радянський народ**. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва. Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високих цілей будівництва комуністичного суспільства. Цю монолітну згуртованість багатонаціональний радянський народ демонструє своєю працею, своїм одностайним схваленням політики Комуністичної партії»¹.

Вирішальною умовою у формуванні нової історичної спільності людей — радянського народу, була перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Шляхом встановлення диктатури пролетаріату вона ліквідувала панування поміщиків і капіталістів, відкрила перспективу побудови комуністичного суспільства. Класовий підхід до вирішення соціальних проблем — характерна особливість ленінського революційного оновлення суспільного життя. Вже в «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» була визначена лінія на створення вільного і тісного союзу саме трудящих класів усіх націй Росії, що відіграло велике значення у формуванні радянського народу.

Виключно велику роль у становленні радянського народу відіграло утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Об'єднання в добровільний союз рівноправних і суверенних республік, побудований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, спільності економічної і політичної організації та ідейній єдності стало визначальним фактором у зміцненні соціально-політичної монолітності радянського суспільства.

В ході соціалістичного будівництва політика партії на об'єднання трудящих різних націй впала на благодатний ґрунт глибоких інтернаціональних традицій. Експлуатовані класи народів, що населяли Росію протягом багатьох століть об'єднувалися в боротьбі проти іноземних поневолювачів, проти російських і «своїх» гнобителів. Особливо велика роль у соціально-політичному та інтернаціональному єднанні трудящих у дожовтневу добу належала російському робітничому класу на чолі з ленінською Комуністичною партією.

Процес формування радянського народу, як нової історичної спільності людей, відбувся у тісному взаємозв'язку з ліквідацією фактичної нерівності націй і народностей, що склалося в дожовтневий період в умовах соціального і національного гніту.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

В процесі здобуття фактичної рівності націй і народностей партія враховувала конкретно-історичну обстановку, особливо те, що народи в нашій країні до Жовтневої революції стояли «на різних ступенях шляху від середньовіччя до буржуазної демократії і від буржуазної демократії до пролетарської»².

Вже в перші роки Радянської влади не тільки було проголошено юридичне право націй на самовизначення і вільний розвиток народів, а й багато зроблено для досягнення їх фактичної рівності. Залучаючи до свідомої історичної творчості раніше відсталі в економічному і політичному відношенні народи, партія виходила з вчення В. І. Леніна про те, що «...з допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку»³.

Важливе місце в розробці заходів по ліквідації фактичної нерівності народів займав X з'їзд РКП(б), який основною причиною фактичної нерівності визнав колонізаторську політику царизму. З'їзд зробив висновки про те, що російський, український, білоруський, частково азербайджанський та вірменський народи тією чи іншою мірою пройшли період промислового капіталізму. Але ж більшість народів країни була відсталою. Тому з'їзд вважав найголовнішим завданням Комуністичної партії ліквідацію «всіх залишків національної нерівності в усіх галузях громадського й господарського життя»⁴.

Питання національної політики спеціально розглянув XII з'їзд РКП(б), який накреслив конкретну програму забезпечення фактичної рівності народів. При цьому він рекомендував добитися того, щоб при створенні центральних органів Союзу було забезпечено рівність прав і обов'язків окремих республік як у взаємовідносинах, так і щодо центральної влади Союзу та щоб у системі вищих органів Союзу був утворений спеціальний орган представництва всіх без винятку національних республік і національних областей на основах рівності, з можливим урахуванням представництва всіх національностей, які входять до складу цих республік. З'їзд підкреслив, що виконавчі органи Союзу повинні бути сконструйовані на началах, які забезпечують реальну участь у них представників республік і задоволення нужд і потреб народів Союзу. З метою забезпечення республік власної державно-адміністративної, культурної і господарської ініціативи з'їзд рекомендував надати їм широкі фінансові, зокрема, бюджетні права. В рішеннях з'їзду також було наголошено на необхідності залучення до органів національних республік і областей переважно місцевих людей, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів. Було рекомендовано видати спеціальні закони, які забезпечували б вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах⁵.

Різниця в економічному та культурному розвитку між центральними і окраїнними районами враховувалась у плануванні довоєнних п'ятирічок. Так, у рішенні XV з'їзду ВКП(б) відзначалося, що перший п'ятирічний план «...повинен приділити особливу увагу питанням піднесення економіки і культури відсталих національних окраїн і відсталих районів, виходячи з необхідності поступової ліквідації їх економічної і культурної відсталості, відповідно передбачаючи більш швидкий темп розвитку їх економіки і культури, виходячи з пов'язання нужд і потреб цих районів з нуждами і потребами Союзу»⁶.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 147.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 524.

⁵ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 669, 670.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 430.

Враховуючи те, що ліквідація фактичної нерівності це багатогранний процес, який охоплював усі сфери суспільного життя і включав до себе перш за все подолання якісних відмінностей в економічних і культурних рівнях, Радянська влада подавала народам, які стояли на нижчому рівні розвитку, величезну економічну допомогу, виділяла значні капіталовкладення на прискорене піднесення промисловості, сільського господарства і культури. Завдання полягало в тому, щоб в основному вирівняти розміри національного доходу на душу населення, питому вагу промислової продукції в сукупному суспільному продукті, а також рівні матеріальної забезпеченості населення. Ступінь економічного і культурного розвитку народів також визначався питомою вагою міського населення, процентом місцевої національності в складі робітничого класу республіки та інженерно-технічних працівників, кількістю населення з вищою освітою, питомою вагою науковців, виданням літератури національними мовами тощо.

Подолання економічної відсталості раніше пригноблених народів здійснювалося, перш за все, шляхом прискореного розвитку індустрії, рівномірного розміщення промисловості в країні, ліквідації технічної відсталості, переведення всіх галузей народного господарства на базу передової техніки, ліквідації різниці в рівнях продуктивності праці.

Цей процес завершився здійсненням колективізації сільського господарства. Соціалістична перебудова на базі індустріалізації ліквідувала його архаїчні форми. У східних районах була проведена земельно-водна реформа, здійснено перехід ряду народностей від кочового образу життя до осілого.

В результаті цих революційних перетворень в країні були ліквідовані елементи капіталізму в економіці, на базі суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва у всіх республіках утвердилась єдина економічна основа — соціалістична система господарювання. Економіка всіх соціалістичних республік стала розвиватися на сучасній індустріальній базі, на основі передового колективного сільського господарства. В раніше економічно відсталих районах країни за роки соціалістичного будівництва значно зросло споживання на душу населення металу, електроенергії тощо. Кожна союзна республіка, кожна автономна область зайняли важливе місце в загальній спеціалізації і стали вносити свій вклад у справу дальшого зміцнення соціалістичної економіки.

В ході соціалістичного будівництва в СРСР була ліквідована одностороння спеціалізація господарства окремих районів, утвердився новий розподіл праці між республіками, який створив умови для гармонійного розвитку всіх національних районів, направлено на зміцнення економіки Радянського Союзу.

Ленінська програма встановлення рівності, соціально-політичної єдності народів передбачала також ліквідацію культурної відсталості.

Складання радянського народу супроводжувалося формуванням єдиної радянської культури. В ході соціалістичного будівництва партія вирішила одну з найбільш складних проблем — створення національної за формою, соціалістичної за змістом культури. В ході культурних перетворень головна увага зосереджувалась на розширенні мережі загальноосвітніх шкіл, масових культурно-освітніх установ, вищих учбових закладів тощо. Завдання в галузі піднесення культурного рівня раніше пригноблених народів полягали в тому, щоб допомогти трудящим масам колишніх національних окраїн розвинути у себе пресу, школу, театр, культурно-освітні установи, широку мережу курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою для прискореної підготовки місцевих кадрів кваліфікованих робітників і радянсько-партійних працівників.

Як і в ході ліквідації економічної нерівності партія надавала першочергового значення культурним перетворенням у східних районах країни, де національний гніт був особливо жакливим. Якщо в 1920 р. в Європейській Росії на 1 тис. населення припадало 330 письменних, то в Середній Азії їх було серед тисячі: казахів і киргизів — 21, узбеків і таджиків — 18, туркменів — 6 чоловік. У східній же Бухарі і навіть в такій порівняно розвинутій в промисловому відношенні республіці, як Азербайджан, майже все населення було неписьменним⁷.

Союзні органи постійно слідували за розвитком культурного будівництва в національних районах. Для ліквідації неписьменності, з метою розвитку книговидавничої справи, культурно-освітньої роботи та преси національними мовами створювалися спеціальні фонди. Враховуючи ступінь загальної культури національностей, рівень письменності і політичної активності населення, партія застосовувала різноманітні форми в здійсненні ліквідації фактичної нерівності. Для десятків народностей була створена письменність, якої раніше вони не мали.

Буржуазні фальсифікатори намагаються довести, що нібито проведення культурної революції в нашій країні супроводжувалося «втрачанням національних традицій». Але радянська дійсність спростовує ці вимисли. Вже в перші роки Радянської влади партія приділила велику увагу відродженню і піднесенню національних культур.

Радянський лад утвердив у громадянських правах українську національну культуру, створив їй сприятливі умови для всебічного розвитку у колі рівноправних братерських культур. Долаючи реакційну спадщину царизму щодо української культури та буржуазно-націоналістичні тенденції, на Україні в короткий історичний строк було досягнуто великих успіхів у національно-культурному будівництві. Враховуючи національні особливості в розвитку республіки, соціально-політичні умови, прогресивні традиції українського народу, його побут, характер та звичаї, важливе місце відводилося підготовці та вихованню національних кадрів рідною мовою, залученню до політичного, економічного і культурного життя в країні представників широких мас корінного населення, висування з їх середовища працівників на керівні партійні, державні і господарські посади.

Культурна революція на Україні є невід'ємною складовою частиною загального процесу революційних перетворень у духовному житті всієї багатонаціональної країни. В умовах радянського ладу культура українського народу розвинулася як глибоко народна, соціалістична за змістом, національна за формою.

З завершенням будівництва соціалізму в СРСР найважливіші проблеми розвитку науки і культури стали вирішуватись з позицій плановості і колегіальності, було остаточно ліквідовано неписьменність, високого рівня досягли наука і мистецтво. Величю перемогою було утворення соціалістичної інтелігенції. Радянська культура вийшла на міжнародну арену, зріс її вплив на розвиток світової культури.

Разом з тим змінилася і класова структура націй і народностей. Суттєвим моментом при цьому було зростання в радянських республіках загонів робітничого класу з місцевої національності. В ході соціалістичних перетворень змінилось соціальне обличчя робітничого класу, утворився клас колгоспного селянства, відбулися корінні зміни в складі й характері інтелігенції. З перемогою соціалізму сформувалися соціалістичні нації. Вони відрізняються від буржуазних націй спільністю

⁷ И. И. Грошев. Исторический опыт по осуществлению ленинской национальной политики, М., 1967, стор. 247.

економічних і політичних інтересів, ідейною єдністю, інтернаціоналістським світоглядом усіх соціальних прошарків.

Виникнення соціалістичних націй і народностей відбувалося на основі якісних змін класової структури радянського суспільства, що і привело з перемогою соціалізму до соціальної єдності.

Нові суспільні відносини епохи переходу від соціалізму до комунізму посилюють соціальну однорідність соціалістичних націй, все більш соціально однорідним стає весь радянський народ. В основі цього процесу лежить дальший розвиток економіки і нових суспільних відносин, подолання відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

Стержнем радянського народу є інтернаціональний робітничий клас країни. Інтернаціональні функції робітничого класу випливають з того, що він виражає корінні інтереси трудящих різних націй. Йому «в усіх націях властиві одні й ті самі інтереси», оскільки у нього «...знищена національна відособленість»⁸. Він разом з селянством та інтелігенцією володіє всіма основними засобами виробництва, є повновладним господарем своєї держави, всіх її багатств. Уся його праця й побут пов'язані із загальнонародною власністю, з тими галузями виробництва, які відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства країни. Робітничий клас є провідною силою в організації соціалістичного виробництва. В умовах радянського ладу незмірно підвищився рівень свідомості й згуртованості робітничого класу, його виробничої та політичної активності, посилилася керівна роль щодо всіх соціальних верств нашого суспільства, в розвитку суспільно-політичного життя країни, в удосконаленні виробничих відносин. Величні зміни відбулися в загальноосвітньому й культурному рівні, в ступені кваліфікації й виробничої майстерності робітничого класу.

Провідна роль робітничого класу в зміцненні соціально-політичної єдності радянського суспільства продовжує зростати і в умовах комуністичного будівництва. Про це наголошується в резолюції XXIV з'їзду КПРС на звітну доповідь: «З'їзд вбачає найважливіше завдання соціальної політики партії в неухильному здійсненні провідної ролі робітничого класу, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, згуртуванні робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей у їх спільній праці»⁹.

Братнім класом робітників є колгоспне селянство, яке в результаті перемоги соціалізму звільнилося від постійного розшарування, двоїстості свого становища, остаточно порвало з дрібнотоварним господарством, приватновласницькими виробничими відносинами й перетворилося в новий, соціалістичний клас, який основує виробничу діяльність і добробут на суспільній власності, колективній праці, великому механізованому виробництві.

Перехід до великого колективного сільськогосподарського виробництва означав не тільки докорінний злам у розвитку продуктивних сил радянського села в економічному становищі широких мас селянства, а й початок глибокої ідейної революції в його свідомості. В ході боротьби за перемогу колгоспного ладу, в результаті великої організаторської та ідейно-виховної роботи КПРС мінялися погляди, звичаї селянства, зростало розуміння ним загальнодержавних інтересів. Воно почало поряд з робітничим класом брати активну участь у суспільно-політичному житті. Колгоспне селянство йде в ногу з героїчним робітничим класом

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 57.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 228.

і є його вірним союзником, активним будівником нового життя. Всі ці зміни в економічному становищі селянства, в його ідеології й психології мали величезне значення для дальшого зміцнення союзу робітників і селян.

За роки соціалістичного будівництва було створено справді народну інтелігенцію, яка вийшла з середовища робітників і селян. З прошарку, позбавленого за капіталізму власності на засоби виробництва, вона стала суспільною групою, яка володіє ними нарівні з робітниками й селянами. За відношенням до засобів виробництва, соціально-економічним становищем і місцем у системі виробничих відносин, тобто за ознаками, що є головним критерієм будь-якої класової диференціації, радянська інтелігенція нічим принципово не відрізняється від двох основних класів нашого суспільства. Характерним для неї є органічна спільність її інтересів з інтересами робітників і селян. Вона стала активним будівником нового суспільства, виконує волю народу.

Зближення всіх соціальних верств радянського суспільства привело до утворення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Монолітна єдність радянського народу пройшла загартування у боях за захист соціалізму. Важким випробуванням для радянських людей була війна з німецько-фашистськими загарбниками. Сподівання фашистів, що їм вдасться роз'єднати союз соціалістичних націй і посіяти між ними ворожнечу, зазнали повного краху. Єдність радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни проявилася з такою силою, якої не знала до того історія людства. Полум'яний радянський патріотизм надихав воїнів різних національностей на бойові подвиги. Радянська Армія стала армією масового героїзму. Беззавітна любов до Батьківщини, ненависть до ворога, спільні турботи і зусилля під час священної війни ще більше згуртували радянських людей навколо Комуністичної партії.

Таким чином, утворення радянського народу відбулося в ході соціалістичного будівництва на основі економічних, політичних і духовних перетворень, докорінних змін у класовій структурі суспільства, у характері взаємовідносин класів, у боротьбі за завоювання соціалізму. Найважливішою особливістю радянського народу є те, що в ньому немає класової виключності, класової нерівності, властивих антагоністичним суспільним формаціям.

Повна й остаточна перемога соціалізму зміцнила економічні, політичні й духовні зв'язки робітників і селян, створила ще більш сприятливі умови для розвитку їх братерського союзу і непорушної дружби, всіх соціальних груп. Вони тісно зв'язані одна з одною спільною працею у соціалістичному господарстві, спільною метою в боротьбі за побудову комунізму, кровно заінтересовані в удосконаленні всіх сторін суспільного життя, розвитку економіки й культури.

Радянський народ характеризується непорушною соціально-політичною та ідейною єдністю всіх членів соціалістичного суспільства, яка є результатом тих величезних змін в економіці, класовій структурі, у світогляді радянських людей. Тривале економічне й політичне співробітництво, спільна боротьба за побудову нового ладу привели до духовного зближення класів радянського суспільства, до виникнення у них єдиної ідеології й моралі. Марксизм-ленінізм, який раніше був в основному ідеологією робітничого класу, став ідеологією всіх трудящих, а найвища мета робітничого класу — побудова комунізму — стала метою всього радянського народу.

Політика сприяння зближенню робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, політика поступового подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею продов-

жує залишатися «однією з головних ділянок будівництва безкласового комуністичного суспільства»¹⁰ і в умовах розвинутого соціалізму.

Радянський народ — нова соціально-економічна, політична, територіальна та духовна спільність соціально однорідних класів різних національностей, яка склалася в процесі соціалістичного будівництва на основі союзу робітничого класу і селянства, братерства соціалістичних націй і народностей. Радянський народ має єдині соціально-економічні, політичні та ідейні основи, загальносоюзну державність — єдину соціалістичну Вітчизну, спільну соціальну структуру, спільну мету — будівництво комунізму. Він є сплавом загального і особливого, інтернаціонального і національного, синтезом усіх націй, народностей і етнічних груп, що населяють нашу країну. Радянський народ єдиний і багатонаціональний.

Нову історичну спільність не можна ототожнювати з етнічною єдністю, як це іноді помилково робиться. Радянський народ — міжнаціональна єдність, у межах якої розвиваються соціалістичні національні спільності людей, зберігаючи національні відмінності, оскільки стирання останніх, «особливо мовних відмінностей, — значно тривалий процес, ніж стирання класових граней»¹¹. Дальший розвиток інтернаціональної спільності людей, охоплюючи всі сторони суспільного життя, не тільки не виключає національних єдностей, а й виступає основою їх прогресу і зближення.

Накреслюючи політичний курс на майбутнє, XXIV з'їзд КПРС констатував: «Треба і далі неухильно проводити ленінський курс на зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з загальних інтересів Радянської держави, а також зважаючи на умови розвитку кожної з республік, які його утворюють, послідовно добиваючись дальшого розквіту всіх соціалістичних націй та їх поступового зближення»¹².

Соціалізм створив міцний і непорушний фундамент для дальшого прогресу всіх народів нашої багатонаціональної держави, розвитку їх дружби і зближення в боротьбі за комунізм. Обидві ці прогресивні тенденції виступають у діалектичній єдності — внутрішній розвиток націй сприяє зближенню, створює сприятливі умови для національного розвитку на соціалістичній, тобто послідовно інтернаціональній основі. Збулося геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що «соціалізм, організуючи виробництво без класового гніту, забезпечуючи добробут усім членам держави, тим самим дає повний простір «симпатіям» населення і саме внаслідок цього полегшує і гігантськи прискорює зближення і злиття націй»¹³.

Тому абсолютно безпідставними є намагання антикомуністів довести начебто утворення радянського народу виключає існування суверенних соціалістичних націй. Реальна радянська дійсність дає повний простір для всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей нашої країни, начисто спростовує брехливу пропаганду про так звану «колонізаторську політику Москви» щодо національних республік, «поглинання» росіянами інших народів.

Усі нації і народності СРСР, все радянське суспільство, яке спаяне економічною, політичною та ідейною єдністю, демонструє небачену в історії монолітність у досягненні спільної мети.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 83.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 99.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 228.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 301.

Радянський народ має єдину територію, яка складається з територій національних спільностей. Однак на відміну від капіталістичного світу, де питання про національні території стає джерелом ворожнечі, в умовах соціалістичного суспільства територіальні кордони розселення соціалістичних націй і народностей стали місцем дружби і єднання. «Кордони між союзними республіками в межах СРСР,— зазначається в Програмі партії,— все більше втрачають своє колишнє значення, оскільки всі нації рівноправні, їх життя будується на єдиній соціалістичній основі й у рівній мірі задовольняються матеріальні та духовні запити кожного народу, всі вони об'єднані спільними життєвими інтересами в одну сім'ю і разом ідуть до єдиної мети — комунізму»¹⁴.

В. І. Ленін, неухильно притримуючись принципу встановлення кордонів на основі вільного самовизначення націй у відповідності з волею і симпатіями населення кожної країни, одночасно відзначав: «Для нас важливо не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй»¹⁵.

Практика соціалістичного будівництва показала взірць комуністичного ставлення до національних кордонів. Зміни кордонів у радянській державі відбуваються на добровільних засадах, за взаємною згодою самих республік. Прикладом цього може служити передача Криму з Російської Федерації до складу Української РСР та інші подібні акти між братніми республіками.

Закономірністю зміцнення економічної єдності радянського народу є інтернаціоналізація господарського життя. Цей процес комуністи розуміють як всесвітньо-історичну ломку відокремленості економічного життя народів у результаті розвитку міжнародного розподілу праці, посилення обміну матеріальними цінностями, як процес становлення і поглиблення взаємозалежності в економіці.

Матеріальною основою існування радянського народу є соціалістичний спосіб виробництва. Господарство кожної республіки є невід'ємною частиною економіки всього Радянського Союзу, воно тисячами ниток зв'язане з життям усіх братніх республік. У той же час економічні надбання країни Рад на рівних правах належить усім її громадянам, а поряд з загальносоюзною економічною єдністю існують національні економічні спільності.

У здійсненні єдиної господарської політики увага партії перш за все зосереджується на раціональному розподілі капіталовкладень, створенні необхідних матеріально-технічних умов для зростання виробництва і організації запланованих взаємопоставок між республіками.

На основі всесоюзної спеціалізації і кооперування в кожній республіці розвиваються в першу чергу ті галузі народного господарства, для яких є найбільш сприятливі природні та економічні умови. Соціалістичний розподіл праці, що склався між республіками, вільний від односторонньої спеціалізації, поєднується з комплексним розвитком господарства республік. Міжреспубліканська спеціалізація сприяє ефективному впровадженню передових методів виробництва, новітньої техніки, зокрема автоматизації. Це відповідає вимогам науково-технічного прогресу.

В системі союзної спеціалізації важливе місце належить Українській РСР. Вона планово постачає в інші республіки метал, продукцію, яка там не виробляється, або виробляється в недостатній кількості. В той же час народне господарство нашої республіки не могло б так

¹⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 99.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 305.

успішно розвиватися без лісоматеріалів, нафти, окремих видів машин та обладнання, цілого ряду продукції легкої промисловості, які виробляються в інших республіках.

Важливим фактором інтернаціонального єднання радянського народу є соціалістичне змагання. На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва воно було і залишається могутнім засобом розвитку творчої ініціативи мас, формування соціалістичного колективізму радянських людей.

На зміцнення єдності багатонаціонального радянського народу партія скеровує міжреспубліканське соціалістичне змагання. В недавній постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення соціалістичного змагання» в зв'язку з цим зазначалося, що «дедалі ширшого розвитку набирає змагання між республіками, краями, областями за піднесення виробництва, поліпшення культурно-побутового і житлового будівництва, обслуговування трудящих, благоустрою міст і сіл»¹⁶. В ході створення матеріально-технічної бази комунізму патріотичні починання за виконання і перевиконання державних планів, за підвищення якості та зиження собівартості продукції, за прискорення технічного прогресу і зростання продуктивності праці носять інтернаціональний, всенародний характер. охоплюють усі нації і народності. Яскравим проявом цього є рух за комуністичну працю, творцями якого є всі класи і соціальні верстви нашої багатонаціональної країни.

Політичною основою радянського народу є соціалістичний демократизм, інтернаціоналізм соціалістичної держави. Процес складання нової історичної спільності людей нерозривно зв'язаний з перетворенням держави диктатури пролетаріату в загальнонародну соціалістичну державу. Радянський народ об'єднується загальносоюзною державою — Радянським Союзом, — яка має єдину законодавчу владу і Конституцію, єдині органи державного управління, громадянство, спільну територію і кордони, грошову систему і бюджет, загальносоюзну армію.

В той же час СРСР складається з суверенних соціалістичних національних держав з притаманними для них атрибутами. Між загальносоюзною і національною державностями склалося гармонійне співвідношення.

Виразником інтересів усіх класів і націй нашої країни виступають Ради, які з перемогою соціалізму стали органами загальнонародного представництва. Вони охоплюють усі верстви нашого багатонаціонального суспільства. До їх складу входять робітники і колгоспники, спеціалісти різних галузей народного господарства, діячі науки, культури, літератури та мистецтва, партійні, радянські, профспілкові та комсомольські працівники, радянські воїни — представники більш як 100 національностей і народностей. Сьогодні в Радах — понад 2 млн. депутатів, обраних трудящими. Це — комуністи і безпартійні, представники різних поколінь, які уособлюють все те краще, що є в радянських людях — вірність марксистско-ленінській ідеології, відданість справі будівництва комунізму.

На суспільно-політичну згуртованість радянського народу скеровується діяльність профспілок, кооперативних організацій, комсомолу, добровільних товариств і союзів, які об'єднують трудящих у масштабах усієї країни. Тільки профспілки об'єднують більш як 93 млн. чол. У своїх лавах комсомол об'єднує понад 28 млн. юнаків і дівчат. Органічно доповнюють державні органи інші громадські організації.

¹⁶ «Радянська Україна», 5 вересня 1971 р.

Спрямовуючою і керівною силою радянського суспільства є Комуністична партія Радянського Союзу. Могутнім джерелом сили партії в політичному і ідейному згуртуванні радянського народу є її організаційна єдність, єдність поглядів її членів у досягненні комуністичної мети. Всі її загони міцно згуртовані навколо Ленінського Центрального Комітету.

Радянський народ безмежно вірить своїй партії, повністю підтримує її внутрішню і зовнішню політику, яка невтомно піклується про розвиток економіки і культури країни, послідовне зростання добробуту трудящих. На міжнародній арені, виражаючи інтереси всього радянського народу, вона виступає за зміцнення дружби і згуртованості соціалістичних країн, надає підтримку і допомогу національно-визвольному рухові, силам, що борються за демократію і соціалізм, прагне до забезпечення міжнародної безпеки, до відвернення нової світової війни.

Надійним орієнтиром у всіх звершеннях багатонаціонального радянського народу, його ідеологічною основою є революційне, всеперемагаюче вчення — марксизм-ленінізм. Партія виховала радянських людей у душі відданості ідеалам комунізму.

Органічною рисою морального обличчя радянської людини є глибоке, чисте, сильне почуття радянського соціалістичного патріотизму, який проявляється в любові до рідної землі, до традицій народу, у безмежній відданості справі комунізму. Почуття радянського патріотизму переростає кордони, які окреслюють національну приналежність.

Відзначаючи це в своїй доповіді на урочистому засіданні в Тбілісі, присвяченому 50-річчю Грузинської РСР і компартії республіки, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев сказав: «Всі ми, хоч би в якій республіці ми жили, — радянські патріоти, діти однієї соціалістичної Батьківщини. Наша рідна земля, Вітчизна наша — це неосяжні простори, що розкинулись від Тихого океану до Балтійського моря, від Північного Льодовитого океану до Паміру і Кавказу. І все, що створено на цій землі руками людей, — прекрасні міста, велетенські промислові комплекси і квітучі ниви, каскади електростанцій, цінності духовної культури, — все це результат спільної праці, наше спільне надбання, надбання радянського народу»¹⁷.

Спільна історична доля соціалістичних націй і народностей, єдність у боротьбі за соціалізм і комунізм відбилися на характері та психології радянських людей. Усім їм притаманні такі риси як соціалістичне ставлення до праці й громадської власності, вірність справі комунізму, героїзм і самопожертва в ім'я свободи і незалежності Радянської Батьківщини, інтернаціоналізм, почуття дружби і взаємодопомоги, глибока повага до свободи і незалежності народів, ненависть до будь-яких гнобителів.

Зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства, посилення провідної ролі робітничого класу, згуртування робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей навколо КПРС обумовили широкий розвиток процесу інтернаціоналізації духовного життя всіх націй і народностей нашої країни, їх невинне зближення.

Створивши національні за формою і соціалістичні за змістом культури, партія вирішила одну з найважливіших проблем соціалістичного будівництва. В той же час сформувалась передова радянська культура, що є надбанням усіх соціалістичних націй і народностей нашої країни. Її соціалістичний зміст виражає спільність класових інтересів і цілей багатонаціонального радянського народу. «Національні і тому надзвичайно різноманітні за формою культури народів, — відзначалося в Звіт-

¹⁷ «Радянська Україна», 15 травня 1971 р.

ній доповіді ЦК XXIII з'їздові КПРС,— які об'єдналися в братній сім'ї Союзу Радянських Соціалістичних Республік, становлять разом з тим єдину за своїм соціалістичним змістом культуру, пройняту пафосом комуністичного будівництва, загальним піклуванням про благо і розквіт нашої великої багатонаціональної Батьківщини»¹⁸.

Радянська культура є законною спадкоємницею культурних цінностей, прогресивних суспільних теорій та ідей, передового мистецтва та літератури всіх народів. При цьому слід підкреслити, що в розвитку всієї радянської соціалістичної культури неопіненна роль належить культурі російського народу.

Особливо велика роль у цементуванні економічної, оборонної, політичної та ідеологічної єдності радянського народу належить російській мові — мові міжнародного спілкування. «Російська мова,— відзначається в Програмі КПРС,— фактично стала спільною мовою міжнародного єднання і співробітництва всіх народів СРСР»¹⁹.

Добровільно, з величезною любов'ю вивчається російська мова в усіх куточках Радянської Вітчизни. За переписом населення 1970 р. 141,8 млн. з 241 млн. чол. назвали своєю рідною російську мову. 13 млн. чол. неросіян вільно володіють нею поряд з рідною²⁰.

Оволодіння російською мовою всіма націями і народностями нашої країни відбувається поряд з вільним розвитком мов народів СРСР. Програма КПРС проголошує повну свободу для кожного громадянина Радянського Союзу розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов.

Почесне місце серед братніх мов належить українській, якій Радянська влада забезпечила вільний розвиток і функціонування в усіх сферах державно-політичного, партійного, виробничо-матеріального, наукового, культурно-освітнього життя. Партія піклується про дальший її розвиток. Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест на V з'їзді письменників республіки говорив: «Треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати»²¹.

В основі духовної єдності радянських людей лежать ленінські принципи інтернаціоналізму, які викувала партія в ході соціалістичного і комуністичного будівництва. Історія підтвердила висновок В. І. Леніна про те, що соціалізм повністю інтернаціоналізує не тільки господарське і політичне, а й духовне життя²².

Процес інтернаціоналізації охоплює всі сторони культурного життя радянських людей. В ході комуністичного будівництва життя породжує все нові й нові форми культурного єднання. Це взаємопереклади кращих літературних творів, гастролі національних театрів, хорових і танцювальних колективів, всесоюзні та міжреспубліканські кінофестивалі, дні культур братніх республік тощо. Добре зарекомендували себе декади літератури та мистецтва. Взаємопроникнення кращих, передових традицій у культурах братніх націй — процес надзвичайно розгалужений, глибокий і складний. Національні форми культури не застигають, а не-

¹⁸ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. I, К., 1966, стор. 78.

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 101.

²⁰ «Правда», 17 квітня 1971 р.

²¹ «Літературна Україна», 17 листопада 1966 р.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 210.

випинно змінюються, удосконалюються, звільняючись від усього застарілого, що суперечить новим умовам життя.

Нова спільність людей привела до виникнення в кожній національній спільності інтернаціональних, загальнорадянських рис у побуті. Це відбувається шляхом внесення до національного побуту кращих досягнень сучасної науки і техніки, передової інтернаціональної культури. В той же час виникнення єдиної радянської культури ніскільки не суперечить національним культурам, які продовжують розвиватися у взаємозв'язку з іншими. Партія виходить при цьому з вчення В. І. Леніна про те, що інтернаціональна культура не безнаціональна. Процес інтернаціоналізації духовного життя, процес взаємозбагачення національних культур можливий тільки на основі дальшого їх розвитку.

Комуністичне будівництво висуває нині нові завдання в галузі дальшого розвитку культури радянського народу. В Програмі КПРС у зв'язку з цим підкреслюється: «Культурний розвиток у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства буде завершальним етапом великої культурної революції. На цьому етапі забезпечується створення всіх необхідних ідеологічних і культурних умов для перемоги комунізму»²³.

Завершальний етап культурної революції є продовженням процесу, розпочатого в ході здійснення соціалістичних перетворень. Це — створення комуністичної культури, яка втілює у собі всю різноманітність і багатство духовного життя суспільства. Важливими факторами у прискоренні темпів культурного прогресу виступають взаємообмін та взаємозбагачення національних культур, що веде до створення комуністичної культури.

Піднесення культури народних мас на шляхах до комунізму партія пов'язує з дальшим розвитком і зміцненням морально-політичної єдності трудівників у боротьбі за комуністичну справу, розглядає як важливий фактор формування в масах здібності до активної участі в керівництві виробничими та суспільно-політичними процесами.

Надаючи великого значення розвитку культури, XXIV з'їзд КПРС накреслив нові заходи, в яких головними напрямками культурного прогресу у комуністичному будівництві на наступне п'ятиріччя вважає за необхідне удосконалити всю систему освіти, забезпечити повний перехід до загальної середньої освіти молоді, далі розвивати радянську науку, літературу та мистецтво. З'їзд закликав посилювати цілеспрямовану пропаганду комуністичних ідеалів.

Культура комунізму, яку створює радянський народ, «вбираючи в себе і розвиваючи все краще, що створила світова культура, — підкреслюється в Програмі партії, — буде новим, вищим ступенем в культурному розвитку людства. Вона втілить в собі різноманітність і багатство духовного життя суспільства, високу ідейність і гуманізм нового світу»²⁴.

Висновок XXIV з'їзду партії про те, що в нашій країні склалася нова історична спільність людей — радянський народ, є значним внеском у розробку марксистсько-ленінської теорії. З'їзд накреслив шляхи дальшого зміцнення економічної, політичної і духовної єдності радянських людей, які успішно будують комуністичне суспільство

²³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 113.

²⁴ Там же, стор. 114.

УТВОРЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ НА ЗАКАРПАТТІ

Питання радянського будівництва на Закарпатті майже не висвітлено в радянській історичній літературі. Частково цієї проблеми торкались О. Кірсанова, П. Лісовий і М. Баби-дориш, Д. Супрун¹. А вона має важливе теоретичне і практичне значення. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу Л. І. Брежнев зазначав: «Основою соціалістичної держави і найповнішим втіленням її демократичного характеру є у нас, як відомо, органи народної влади — **Ради депутатів трудящих**»².

Закарпатська область була створена 22 січня 1946 р. згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР. З 25 січня на її території почало діяти радянське законодавство³. На цей час Народні комітети * виконали свою роль: підготували умови для воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, здійснили перші соціалістичні перетворення. На початку 1946 р. вони були перетворені на місцеві Ради депутатів трудящих. У січні почав працювати виконком обласної Ради, а в квітні — травні — 2 виконкоми міських Рад обласного і 3 окружного підпорядкування, 13 окружних, 486 сільських і 22 селищних Рад⁴.

Перехід влади від Народних комітетів до місцевих Рад депутатів трудящих супроводжувався загостренням класової боротьби. В цей час особливо активно діяли члени колишніх буржуазних партій. Так, українські буржуазні націоналісти проповідували антинаукову «теорію» класової єдності українського народу Закарпаття, якому нібито невластиві антагоністичні протиріччя. Ворожі елементи намагалися поширити серед угорського населення ** теорію «особливості угорської нації», її «покликання» керувати. Їх підтримувало уніатське духовенство, що галасувало про якийсь особливий склад душі угорців⁵. Представники скинутих експлуататорських класів почали нелегально відновлювати буржуазні політичні організації, активізували терористичну діяльність. Деякі реакціонери намагалися пролізти до органів Радянської влади, щоб скомпрометувати їх⁶.

¹ О. Кірсанова. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946—1950 рр.).— Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття, Ужгород, 1970, стор. 395—405; П. Лісовий, М. Баби-дориш. Трибуна трудящих, Ужгород, 1970; Д. Супрун. Споконвічна мрія збулася, К., 1969.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 88.

³ Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР, т. 2, К., 1963, стор. 195—197.

* Народні комітети — органи влади на Закарпатті — створювалися після визволення краю Радянською Армією з-під фашистського поневолення, а в районах дій партизанів навіть раніше. Вони виконували функції диктатури пролетаріату.— В. Хайнас. Роки великих подій, Ужгород, 1959, стор. 9.

⁴ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 10, арк. 101; од. зб. 438, арк. 11.

** 1946 р. в Закарпатській області проживало 120 тис. угорців.

⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 444, арк. 238—239.

⁶ Там же, од. зб. 35, арк. 6, 70; од. зб. 10, арк. 101.

Обласна партійна організація викривала політику буржуазних націоналістів, виховувала трудящих Закарпаття в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби з усіма народами Радянського Союзу, проводила ленінську політику з національного питання. Велику увагу вона приділяла створенню апарату управління, здатного швидко розв'язувати численні завдання, що стояли перед місцевими Радами, постійно займалася добором, розстановкою і вихованням радянських кадрів. В. І. Ленін указував, що політику проводять люди, тому «гвоздь становища — в людях, в доборі людей»⁷. Обласний комітет партії зобов'язав партійні комітети висувати у місцеві Ради осіб, відданих справі Леніна, які зуміли б залучити широкі верстви населення до боротьби за соціалістичні перетворення⁸.

Виконуючи вказівку обласного комітету партії, міські й окружні організації переглянули склад апарату радянських установ. Так, на Ужгородській партійній конференції (серпень 1946 р.) зазначалося, що з березня до серпня було перебрано 68 голів сільських Рад округу. Партійні органи стали детальніше вивчати політичні й ділові якості радянських працівників, насамперед керівників. Тих, що ігнорували радянські закони, виявляли слабкі організаторські здібності, було замінено. До кінця 1946 р. звільнено 11 голів виконкомів міських і окружних Рад, 8 їх заступників, 7 секретарів⁹.

Очищаючи місцеві Ради від нестійких і ворожих елементів, обласна партійна організація водночас зміцнювала в них партійний прошарок. Наприкінці 1946 р. у виконкомі Ужгородської міської Ради працювало 20 комуністів і 9 кандидатів у члени партії, Волівської окружної Ради — 10 членів ВКП(б) і 13 комсомольців. У всіх сільських і селищних Радах було 713 членів партії. Керівниками виконкомів обиралися кращі активісти, багато з яких боролося за встановлення влади Рад на Закарпатті. Так, з 18 голів міських і окружних Рад 16 були комуністами, з них 10 вступили в партію до 1943 р.¹⁰ Головою виконкому обласної Ради став досвідчений революціонер І. І. Туряниця.

При доборі кадрів обласна партійна організація керувалася постановою серпневого (1946 р.) Пленуму ЦК КП(б) України, який зобов'язав вжити заходів для висування на керівні посади місцевих жителів¹¹. Наприкінці 1946 р. всі 18 голів міських й окружних Рад, а також 119 завідуючих відділами виконкомів обласної, міських й окружних Рад були обрані з жителів Закарпаття¹².

Враховуючи багатонаціональний склад населення області*, партійні комітети добирали на радянську роботу представників різних національностей. Наприклад, у виконкомі обласної Ради працювали 51 українець, 7 росіян, 10 словаків, 2 євреї, 1 білорус. Серед керівників виконкомів міських і окружних Рад було 14 українців, росіянин, 2 угорці, словак¹³. Перевага надавалася вихідцям з робітничого класу і трудового селянства, що значно сприяло поліпшенню роботи апарату управління. «Яким же іншим способом можна припинити бюрократизм,— говорив

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 262.

⁸ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 40, арк. 32.

⁹ Там же, ф. 5, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25; ф. 1, оп. 1, од. зб. 40, арк. 34.

¹⁰ Там же, од. зб. 105, арк. 106; ф. 1606, оп. 1, од. зб. 12, арк. 8; Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. Р-195, оп. 11, од. зб. 117, арк. 12.

¹¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 35, арк. 2—4.

¹² ЗОДА, ф. Р-195, оп. 11, од. зб. 117, арк. 31—32; Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 35, арк. 123.

¹³ На Закарпатті проживають представники 30 національностей.— Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область, К., 1970, стор. 9.

¹⁴ ЗОДА, ф. Р-196, оп. 11, од. зб. 117, арк. 31—32.

В. І. Ленін,— як не залученням робітників і селян?»¹⁴ Керуючись цією вказівкою, обласна парторганізація рекомендувала на керівну радянську роботу найпередовіших, найактивніших робітників і селян. У Волинському окрузі секретарем виконкому окружної Ради було обрано молодого лісоруба з с. Сойми комсомольця А. Шекету, завідуючим земельним відділом цього ж виконкому — вихідця з селян-бідняків І. Петрище. В с. Річки та Репинне цього ж округу комсомольці-лісоруби Гельбич і Мишко очолили сільські Ради. Головами семи виконкомів окружних Рад стали кращі рядові робітники¹⁵. На жаль, вихідці з місцевого населення мали слабку теоретичну підготовку, низький освітній рівень. Наприклад, тільки двоє голів виконкомів міських і окружних Рад здобули вищу освіту, троє — середню, п'ять — незакінчену середню і вісім — початкову¹⁶. Виникла гостра потреба підвищити їх загальноосвітній рівень, навчити мистецтву державного управління.

З метою зміцнити Радянську владу в краї вже 1946 р. уряд направив на Закарпаття багато висококваліфікованих спеціалістів, зокрема 82 радянських працівників. За їх допомогою 1946 р. на тримісячних курсах при облфінвідділі було підготовлено 20 працівників для фінансових відділів виконкомів міських і окружних Рад¹⁷. Крім того, вони працювали пропагандистами політшкіл системи партійної освіти. У політшколі при виконкомі Ужгородської міської Ради навчалося 12 чол., шість оволодівали основами марксистсько-ленінської теорії самостійно. Багато радянських працівників підвищували свій ідейний рівень у вечірніх партійних школах. Так, 1946 р. у 15 таких школах при міських і окружних комітетах партії навчалися 387 чол., 335 найпідготовленіших працівників здобували партійну освіту в Ужгородському університеті марксизму-ленізму¹⁸.

Спеціалісти зі східних областей, зокрема Л. М. Аристархов, П. А. Аніконов, Є. М. Єременко, І. М. Лобачов, А. К. Валицька, читали лекції для слухачів півторарісних курсів, що працювали при обкомі партії¹⁹. Вже в серпні 1946 р. курси закінчили 93 голови селищних і сільських Рад, 149 секретарів та 20 сільських активістів, загалом на них підготовлено 538 керівників низових органів Радянської влади²⁰.

Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) на Закарпатті була відкрита обласна партійна школа, що готувала працівників для обласних, міських, окружних партійних і радянських органів. Її навчальний план затвердив ЦК КП(б) України. Міські й окружні комітети партії рекомендували до школи кращих активістів, а спеціальна комісія обкому партії проводила персональний відбір слухачів. Так, у 1946/47 учбовому році у ній навчалося 95 чол., в тому числі 92 місцеві жителі, переважно вихідці з робітничих та бідних селянських сімей²¹. Заняття проводили досвідчені педагоги, науковці, багато з яких прибуло з східних областей.

Керівні кадри для Закарпаття готувались і за межами області. 1946 р. для навчання у партійні школи і на курси, що діяли в інших областях, було направлено 5 голів окрвиконкомів. 1947 р. на дев'ятимісячних курсах при ЦК ВКП(б) навчались 4 комуністи, у дворічній респуб-

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 381.

¹⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 91, арк. 302.

¹⁶ Там же, од. зб. 1, арк. 105.

¹⁷ ЗОДА, ф. Р-195, оп. 11, од. зб. 117, арк. 9; од. зб. 118, арк. 116.

¹⁸ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 23, оп. 23, од. зб. 1, арк. 8; ф. 1, оп. 1, од. зб. 40, арк. 17—18.

¹⁹ ЗОДА, ф. Р-195, оп. 11, од. зб. 119, арк. 2.

²⁰ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 206, арк. 48.

²¹ Там же, од. зб. 7, арк. 142.

ліканській школі — 10, Львівській дворічній партшколі — 13, Харківській однорічній — 12²².

Зміцненню місцевих Рад на Закарпатті сприяли вибори до них, що відбулися в грудні 1947 р. На цей час у краї було повністю націоналізовано промисловість і торгівлю, на селі бурхливо проходила колективізація. Це дало змогу створити всі умови для повної демократизації виборів. Обласний комітет партії встановив дійовий контроль за їх підготовкою. В листопаді 1947 р. на бюро обкому звітували секретарі Ужгородського міського та деяких окружних комітетів партії, голови виконкомів, секретарі окружкомів комсомолу Хустського і Рахівського округів. Обком зобов'язав партійні організації ширше розгорнути підготовку до виборів, забезпечити чітке керівництво виборчою кампанією, неухильно дотримуючись Конституції УРСР та Положення про вибори²³.

Підготовка до виборів була водночас перевіркою роботи місцевих Рад. Виконком обласної Ради склав письмовий звіт про свою діяльність, а міські й окружні, селищні й сільські Ради звітували на зборах виборців. Кандидатури депутатів широко обговорювалися трудящими. Членами виборчих комісій, довіреними особами й агітаторами працювали 60 тис. чол.

Голосуючи за кандидатів народу, трудящі області продемонстрували відданість Комуністичній партії і Радянському уряду. З 472 425 виборців у голосуванні взяли участь 472 225. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних до обласної Ради було подано 99,8% голосів, до міських, окружних, сільських і селищних Рад — 99,6%²⁴. На багатьох бюлетенях виборці писали: «Голосую за партію Леніна», «Голосую за блок комуністів і безпартійних», «За висунутих кандидатів голосую від душі». Серед 7677 обраних депутатів було близько 1700 комуністів і кандидатів у члени партії, 730 комсомольців²⁵.

На сесіях місцевих Рад першого скликання, що проходили у січні 1948 р., були обрані їх керівні органи. Зважаючи на те, що багато голів місцевих Рад мали невеликий досвід роботи, обком партії склав план їх навчання. В 1948—1953 рр. майже 100 комуністів закінчили дво- і трирічні партійні школи, 946 чол. — однорічну школу і дев'ятимісячні курси при обкомі КП України, а понад 50 партійних і радянських активістів заочно навчались у Вищій партійній школі та інших учбових закладах країни²⁶. Внаслідок цього підвищився й загальноосвітній рівень радянських працівників. Так, 1952 р. вісім голів виконкомів окружних Рад мали вищу і незакінчену вищу освіту, три — середню і тільки чотири — незакінчену середню, а серед керівників планових комісій — відповідно 4, 7, 4²⁷.

Хоч обласна партійна організація домоглася відчутних результатів у доборі й вихованні кадрів, проте інколи вона припускалася й помилок. Не завжди приділялася достатня увага добору рядових службовців і технічних працівників. Деякі партійні комітети вважали можливим висування місцевих активістів на керівну роботу лише в низових ланках партійного і державного апарату. Внаслідок вжитих заходів незабаром у партійні, радянські, профспілкові, господарські й комсомольсь-

²² Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 40, арк. 48.

²³ Там же, ф. 104, оп. 10, од. зб. 11, арк. 15.

²⁴ Там же, од. зб. 106, арк. 224.

²⁵ Там же, ф. 123, оп. 1, од. зб. 9, арк. 132.

²⁶ В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 445.

²⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 113, арк. 80, 92.

кі органи було висунуто сотні місцевих жителів. Наприклад, 1950 р. у Тячівському окрузі з 300 керівних посад 210 обіймали закарпатці²⁸.

Обласна партійна організація почала приділяти увагу вихованню керівних кадрів з місцевого жіночого активу. Ще VIII з'їзд РКП(б) підкреслив нагальну потребу залучати робітниць і селянок до боротьби за комунізм і до радянського будівництва²⁹. Багато жінок Закарпаття почало працювати у сільських Радах. Якщо у січні 1948 р. головами сільрад були лише 3 жінки, то 1950 р. — 6, заступниками — 83, секретарями — 120. 1953 р. 6 жінок працювали секретарями виконавчих комітетів міських і окружних Рад, сотні депутаток обрано членами постійно діючих комісій місцевих Рад³⁰.

Висування місцевих активістів на керівні посади в радянські органи свідчило про торжество ленінської національної політики на Закарпатті. Тільки за роки першої післявоєнної п'ятирічки 5 тис. закарпатців стали обіймати керівні посади в партійних, радянських, господарських, комсомольських, профспілкових органах, а також в інших установах і закладах області. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України подавали їм всебічну допомогу.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б) України Закарпатська обласна партійна організація провела значну роботу щодо зміцнення органів Радянської влади кадрами, насамперед збільшення в них партійного прошарку. Це сприяло поліпшенню діяльності місцевих Рад, швидшому розв'язанню ними багатьох питань господарського і культурного будівництва. Розвиток місцевих Рад Закарпаття можна поділити на два періоди: початковий (1946 — грудень 1947) і завершальний — з грудня 1947 р., коли на основі Конституції УРСР до них були проведені вибори. Всю діяльність місцевих Рад спрямовувала обласна партійна організація, яка керувалася рішеннями і постановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України. Вона запозичувала досвід радянського будівництва в обласних партійних організаціях східних областей країни.

²⁸ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 128, оп. 1, од. зб. 127, арк. 119.

²⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 423.

³⁰ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 920, арк. 183.

Повідомлення

ДІЄВІСТЬ ІНФОРМАЦІЇ — ЗАПОРУКА УСПІХУ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА

К. П. ЖИТНИК

Управляти суспільством, усіма його найскладнішими процесами, системами і компонентами немислимо без глибокої обізнаності з конкретною обстановкою на всіх ділянках комуністичного будівництва. Партійно-політична інформація — це лише певна частина того бурхливого інформаційного потоку, який безперервно пульсує в артеріях нашого багатогранного громадського, культурного і господарського життя. В руках нашої партії — керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства — вона є одним з найдійовіших засобів зв'язку з масами, важливим інструментом партійного керівництва в різних сферах людської діяльності.

На всіх етапах свого розвитку КПРС розглядала партійну інформацію як невід'ємну складову частину всієї організаторської і політичної роботи в масах. Ще на зорі формування марксистської партії В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що запорукою правильного керівництва є всебічна поінформованість партійного центру про стан справ на місцях. У добре налагодженій інформації він бачив неодмінну умову послідовного здійснення демократичного централізму, забезпечення єдності дій. Великий вождь вважав за необхідне поставити справу так, «щоб центр мав *повну* картину всього руху...», бо сила центру — «в поінформованості його про всі колеса і коліщата партійної машини»¹.

В. І. Ленін вимагав від партійних комітетів, керівних кадрів досконали знати, чим живуть робітники і селяни, який досвід нагромаджено, як перетворюються в життя директиви партії. Коли готувався проект резолюції XI з'їзду партії про роботу на селі, Володимир Ілліч застерігав від прийняття будь-яких вказівок і розпоряджень, «поки ми не досить зібрали фактів госпжиття на місцях, поки ми не досить вивчили дійсних умов і потреб теперішнього селянського господарства...»².

Постійно піклуючись про ритмічне надходження інформації знизу вгору, від первинних парторганізацій до ЦК, Ленін одночасно вказував на виняткову важливість зворотного процесу: інформування згори донизу, від партійного центру до рядових комуністів. «*Більше світла*, нехай партія знає *все*, — закликав партійних керівників Володимир Ілліч. — ...Більше довір'я до самостійного судження всієї маси партійних працівників...»³.

Партія суворо дотримується цих принципів. Багато партійних документів пройняті турботою про поліпшення постановки партійно-політичної інформації, вдосконалення її форм і методів у світлі високих ле-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 210, 211—212.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 283.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 92.

нінських вимог. В резолюції XIII з'їзду РКП(б) (1924 р.) «Про чергові завдання партійного будівництва» зазначалося, що посилення партійної роботи «вимагає поліпшення постановки справи інформації партійних організацій», що своєчасна і регулярна інформація «набирає значення могутнього знаряддя зв'язку партійних організацій і різних верств партії між собою». З'їзд визнав за необхідне переглянути всю систему інформації з точки зору дальшого підвищення її ролі, «усуваючи при цьому все, що має характер зайвої канцелярщини, і виділяючи на перше місце те, що може допомогти розв'язанню нових внутріпартійних та інших завдань»⁴.

У квітні 1926 р. Центральний Комітет провів спеціальну нараду про постановку партійної інформації і заходи її поліпшення, а в липні на основі її матеріалів прийняв рішення. У рішенні наголошувалось, що у звітах і партійних інформаціях, які надсилаються партійними організаціями в керівні партійні органи, повинні висвітлюватись основні, найбільш актуальні аспекти життя і роботи партійної організації. А в питаннях, які розглядалися на місцях і вимагали термінового ознайомлення з ними керівних партійних органів, місцеві партійні комітети мали негайно інформувати вищі інстанції в обов'язковому порядку.

Через два роки в директивному листі ЦК Комуністичної партії зазначалось, що перед партійною інформацією стоять завдання вивчати процеси внутріпартійного життя і узагальнювати досвід роботи парторганів, сприяти парторганізації в справі перевірки проведення партійних директив, враховувати настрої робітничих і селянських мас.

З ускладненням завдань партійного керівництва, організаційним зміцненням рядів нашої партії, розширенням її впливу на громадсько-політичну і виробничу діяльність колективів розвивалась, набувала нового змісту і партійно-політична інформація, яка постійно удосконалювалась відповідно до нових вимог дня, продиктованих практикою комуністичного будівництва.

Значний вплив на розвиток ленінських принципів організаційно-партійної роботи, в тому числі і партійно-політичної інформації, мав жовтневий (1964 р.) та наступні Пленуми ЦК, що відбулися напередодні і після XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. В рішеннях з'їзду знайшло свій дальший розвиток ленінське положення про регулярне інформування партійних і безпартійних мас у найважливіших господарських і політичних питаннях. «Вся політична агітація,— записано в резолюції з'їзду,— повинна будуватись на базі широко і систематично поставленої інформації населення про політичне, економічне, культурне життя країни і міжнародне становище»⁵. Ставилась вимога забезпечити регулярні виступи партійних, державних, господарських і громадських діячів перед трудящими.

В сучасних умовах, коли керівна роль нашої партії в житті радянського суспільства незмірно зростає, проблема удосконалення партійної інформації, постановка її на наукову основу, посилення її дієвості ставиться як одне з найвідповідальніших завдань партійного будівництва.

XXIV з'їзд КПРС накреслив грандіозну програму створення матеріально-технічної бази комунізму, всемірного зміцнення економічної могутності і обороноздатності нашої держави, піднесення матеріального культурного рівня життя народу. Всебічно врахувавши зрослий економічний потенціал країни, з'їзд встановив, що підвищення народного добробуту становить головне завдання дев'ятої п'ятирічки і визначати

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К. 1954, стор. 25.

⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 185.

ме загальну орієнтацію нашого господарського будівництва на тривалий період. Успішне втілення в життя накреслень партії потребуватиме мобілізації всіх сил партії і народу. Завдання партійних організацій вміло використовувати засоби масової інформації і пропаганди, дбати про їх дієвість і оперативність, «добиватися дальшого зміцнення єдності поглядів і дій усіх комуністів, усіх радянських людей»⁶.

Партійна інформація, що включає в себе й інформацію суто політичного характеру, якраз і є неодмінною умовою єдності поглядів і дій, зв'язку партії з масами. Інформація згори донизу і знизу вгору є тим двоєдиним процесом, який постійно допомагає партії розмовляти з масами, прислухатись до них, глибоко проникати в найскладніші суспільні явища, відкривати в них ті чи інші закономірності і на їх основі аналізувати обстановку, робити необхідні висновки та узагальнення. Яскравим прикладом такого всебічного аналізу і узагальнень є Звітна доповідь Центрального Комітету XXIV з'їздові, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. У цьому важливому теоретичному і політичному документі на основі глибоких висновків і узагальнень дано всебічний марксистсько-ленінський аналіз основних проблем будівництва комунізму в нашій країні, розвитку світового революційного процесу, всебічно визначені завдання партії на найближчі роки.

У документах з'їзду знайшли глибоке теоретичне обґрунтування найбільш актуальні, корінні проблеми партійного будівництва на сучасному етапі, в тому числі і проблема дальшого удосконалення партійної інформації. «Нам слід і далі поліпшувати внутріпартійну інформацію,— говорив Л. І. Брежнев,— підвищувати її дієвість, ширше використовувати її як інструмент керівництва, засіб виховання і контролю»⁷. Неухильне здійснення цієї вимоги, закріпленої в резолюції з'їзду⁸, є невід'ємною складовою частиною всієї роботи нашої партії.

Партійна інформація тільки тоді належною мірою відповідає своєму призначенню, коли вона йде в ногу з життям, відбиває насувні інтереси партії і народу, сприяє вирішенню тих завдань, що хвилюють у даний момент найширші маси комуністів і безпартійних. Нині, коли зусилля партії і народу спрямовані на успішне виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, планів дев'ятої п'ятирічки, найвище призначення інформації — всебічно висвітлювати і узагальнювати хід боротьби за виконання поставлених завдань, глибоко і конкретно відображати вузлові проблеми економічної політики, соціально-політичного розвитку нашого суспільства, корінні питання внутріпартійного життя.

За останні роки партійні організації України провели значну роботу щодо створення стійкої, цілеспрямованої і всеохоплюючої інформаційної служби. Наприкінці березня 1968 р. Пленум ЦК КП України обговорив питання про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу піднесення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій. «Партійна інформація,— відмічалось в постанові Пленуму,—завжди повинна бути регулярною, дійовою, об'єктивною, своєчасною, сприяти поліпшенню діяльності кожної партійної організації, бути справжнім інструментом політичного керівництва і зміцнення зв'язків з масами»⁹.

Після березневого Пленуму партійні організації республіки значно поліпили інформаційну роботу, обговорили рішення Пленуму й роз-

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 233.

⁷ Там же, стор. 108.

⁸ Там же, стор. 234.

⁹ «Радянська Україна», 12 квітня 1968 р.

робили заходи щодо вдосконалення партійно-політичної інформації, встановили контроль за їх виконанням.

Партійні організації, збагачені новим досвідом інформаційної роботи, весь час її вдосконалюють. Нині при підготовці проектів рішень, звітів, доповідей, виступів керівні партійні органи постійно звертаються до такого інформаційного джерела, як контакти з комуністами і безпартійними, до висновків членів комітетів, партійних активістів. Частіше черпаються відомості з протоколів, стенограм та інших офіційних документів партійних організацій, використовуються матеріали преси, статистичні дані, результати соціологічних досліджень, листи трудящих, їх запитання, пропозиції та зауваження, що стосуються найактуальніших проблем нашого життя.

Багатим інформаційним джерелом є, наприклад, зустрічі керівних партійних, радянських і господарських працівників з трудящими міст і сіл. Під час таких зустрічей керівники району чи міста, члени партійного комітету мають можливість скласти уявлення про стан справ на місцях, вивчити потреби і настрої трудящих, обмінятися з ними думками, виявити недоліки і потім вжити відповідних заходів до їх усунення. Саме в результаті такого обміну думками в Ленінському районі м. Дніпропетровська, наприклад, народилася ідея ввести в практику райкому партії зустрічі з трудящими у вечірні та нічні зміни. Така форма двобічної інформації посилює дієвість партійного керівництва.

Одне з найвідповідальніших завдань, що його здійснює інформація, — є забезпечення гласності в партійній роботі. Неухильно проводячи курс на всемірний розвиток внутріпартійної демократії, підвищення активності комуністів, дотримання колективності керівництва та інших ленінських норм партійного життя, наша партія, її Центральний Комітет проявляють турботу про впровадження найрізноманітніших форм і методів інформації згори донизу. З цією метою широко практикуються інформаційні листки і бюлетені, що надсилаються на місця вищими органами, виступи членів ЦК, обкомів, міськкомів і райкомів партії, керівних радянських і господарських працівників перед комуністами, інформаційні доповіді на пленумах і активах, звіти партійних комітетів безпосередньо в парторганізаціях у період між партійними конференціями.

Гаряче схвалення комуністів знаходить участь членів вищих партійних органів у роботі звітно-виборних партійних зборів і конференцій. Тільки під час звітно-виборної кампанії 1970 р. переважна більшість зборів і конференцій у первинних парторганізаціях пройшла з участю членів і кандидатів у члени ЦК КПРС і ЦК КП України, обкомів, міськкомів і райкомів партії. Перебуваючи на місцях, члени партійних комітетів знайомляться з життям і діяльністю партійних організацій, виробничих колективів, зустрічаються і розмовляють з комуністами, трудівниками промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, партійними і господарськими керівниками. Це дає їм змогу у своїх виступах глибоко проаналізувати стан справ в організаціях, узагальнити позитивний досвід, вказати на недоліки, дати відповіді, поради і рекомендації. Одночасно члени партійних комітетів інформують комуністів про діяльність виборних партійних органів, які вони представляють.

Виступаючи на конференції комуністів макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова Донецької області, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест підкреслював: «Участь у зборах і конференціях членів ЦК КПРС, ЦК КП України та інших виборних партійних органів — це чудова ленінська традиція. Вона ще більше сприяє зміцненню зв'язків керівних органів партії з комуніста-

ми, з первинними партійними організаціями, допомагає краще враховувати досвід роботи комуністів у масах, збагачує багатогранну діяльність всієї нашої партії. Усе це є яскравим виявом демократизму внутріпартійного життя, розвиткові якого приділяє велику увагу Центральний Комітет партії»¹⁰.

Дієвість — найсильніше організаторське начало партійної інформації. Глибокий зміст цього випробуваного засобу керівництва в тому, що в ньому органічно поєднуються функції аналітичного відображення дійсності і безпосереднього чи побічного впливу на неї. Добре поставлена партійна інформація ніколи не носить чисто сигналізаторського характеру. Вона не тільки повідомляє про самі факти, скажімо, про недоліки, але й містить у собі розповідь про те, які заходи вжито і вживаються для виправлення становища, що доцільно зробити надалі, яка допомога для цього потрібна. Слідом за інформацією йде, як правило, організаторська робота по усуненню недоліків, поліпшенню стану справ на тій чи іншій ділянці.

Важко переоцінити, наприклад, роль інформації в доборі, розстановці і вихованні кадрів, організації ефективного контролю і перевірки виконання партійних рішень, що становить основу основ організаторської роботи. Правильно організована інформація допомагає партійному комітету не тільки доводити до комуністів постанови партії і уряду, свої власні рішення, але й надає можливість постійно стежити за ходом їх реалізації, підносити відповідальність кадрів за доручену ділянку роботи.

Посиленню дієвості інформації у здійсненні контролю і піднесенні персональної відповідальності кадрів багато в чому сприяло те, що в останні роки Центральний Комітет Компартії України, обкоми, міськкоми, райкоми партії стали більше надавати гласності результатам перевірки, широко використовувати при цьому зброю критики і самокритики. Прикладом цього є принципове, ділове обговорення питань на пленумах і нарадах керівних партійних, радянських і господарських працівників республіки, які регулярно проводить ЦК КП України. На них не лише слухаються інформації окремих керівників, а й дається глибокий критичний аналіз їх діяльності, звертається увага на те, як вони особисто виконують вимоги Програми і Статуту КПРС. Аналогічна робота проводиться партійними комітетами в областях, містах і районах республіки.

Дійову силу регулярної внутріпартійної інформації у здійсненні контролю можна простежити і на такому прикладі. У багатьох партійних комітетах узагальнювались, як правило, критичні зауваження і пропозиції комуністів, що висловлювались на звітно-виборних партійних зборах і конференціях, приймалися відповідні рішення, розроблялися заходи, реалізація яких контролювалась партійними органами. Ті ж критичні зауваження, що висловлювались на зборах комуністів протягом звітного періоду, нерідко випадали з поля зору райкомів і міськкомів партії і залишалися тільки в протоколах. Останнім часом переважна більшість первинних парторганізацій після кожних зборів інформує райкоми і міськкоми партії про характер найважливіших критичних зауважень і пропозицій, що стосуються вищих органів. У Тернопільській області, наприклад, такі інформації надходять у всі райкоми партії. З ними знайомляться секретарі, відповідальні працівники галузевих відділів, кожне зауваження надсилається у відповідні інстанції і перебуває під контролем до його повної реалізації. Це значно сприяє піднесен-

¹⁰«Радянська Україна», 31 жовтня 1970 р.

ню авторитету партійних зборів, розвитку критики і самокритики, підвищенню ефективності партійного керівництва.

З посиленням ролі інформації як важливого інструменту партійного керівництва невпинно зростають і вимоги до неї. Безумовно, як і всяка жива, творча справа, інформація не терпить шаблону. Її не можна обмежити певними рамками рекомендацій. Звести партійну інформацію до якоїсь однієї стандартної схеми — значить звужити її тематику, збіднити зміст, притупити ініціативу місцевих працівників у постановці нових, гострих питань. Проте багаторічний досвід нашої партії виробив певні критерії і вимоги, що є спільними для всієї інформації, яка надсилається в партійні органи. В чому суть цих критеріїв і вимог? Насамперед партійна інформація повинна бути правдивою, об'єктивною. В. І. Ленін підкреслював, що «нам потрібна *повна і правдива* інформація»¹¹. Необ'єктивна інформація, яка прикрашує дійсність, приховує грубі помилки або вип'ячує окремі нехарактерні недоліки, може ввести в оману партійний орган, а іноді, при відсутності достатньої перевірки, призвести до неправильного рішення.

Однією з важливих лєнінських вимог, які ставляться перед партійною інформацією, є глибокий аналіз і узагальнення фактів. В практиці партійної роботи часто зустрічається найпростіший вид інформації, коли виникає потреба повідомити про одну якусь подію, випадок, навести відповідний приклад, висловлювання тощо. Але навіть оперуючи одним фактом, ми завжди повинні виходити з того, наскільки він типовий, значимий і характерний для нашої дійсності. Це тим більше стосується розгорнутої інформації. У матеріалах про настрій трудящих, досвід роботи, стан справ на певній ділянці внутріпартійного, громадського, культурного чи господарського життя вирішального значення набуває правильний добір фактів, уміння виділити головне і відкинути все незначне, другорядне, випадкове. «Тільки ясний теоретичний аналіз,— підкреслював Ф. Енгельс,— може вказати правильний шлях у лабіринті фактів»¹².

Голе констатування фактів, говорив Ленін, «показує, що спостерігач перелічує окремі дерева, не бачачи лісу. Воно по-рабському копіює зовнішнє, випадкове, хаотичне. Воно викриває у спостерігачі людину, яка придавлена сировим матеріалом і зовсім не розбирається в його смислі й значенні»¹³.

Партійна інформація повинна бути цілеспрямованою, конкретною, а орган, що інформує, мусить завжди пам'ятати, з якою метою подається матеріал, що в ньому необхідно сказати, яку практичну користь він принесе, які висновки впливають з нього.

У розгорнутій інформації можна багато сказати мовою цифр — красномовним виразником наших досягнень. Вони не тільки поглиблюють зміст, підкріплюють сказане, але й несуть самостійне смислове навантаження. Але користуватися цифрами треба вміло, щоб вони не затьмарювали собою розповідь про живі творчі справи. Часом інформації багато втрачають від того, що вони переобтяжені цифровими даними і якоюсь мірою нагадують собою статистичні звіти.

Умови роботи партійних організацій кожного району, області, республіки мають свої відмінності, а значить свої специфічні особливості і завдання. І, звичайно, бажано, щоб ці специфічні особливості певною мірою знаходили відображення в партійній інформації.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 290.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 229.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 280.

Всілякого схвалення заслуговує те, що останнім часом обкоми, міськкоми і райкоми партії стали значно більше дотримуватись такої важливої передумови дієвості інформації, як її своєчасність і оперативність. Повідомлення про подію позбавлене цінності, якщо воно запізнилося і втратило свою актуальність.

Гідна підтримки і така хороша традиція, коли первинні парторганізації, повідомивши про якусь важливу подію, простежують за її розвитком до логічного завершення і систематично інформують про це вищий партійний орган. Інформація значно виграє від того, якщо вона буде не тільки оперативною, але й послідовною.

Послідовність є одним з елементів такої найважливішої умови інформації, як її регулярність, систематичність. Для того, щоб партійний орган міг оперативно і правильно здійснювати керівництво, йому потрібна систематична поінформованість про конкретний стан справ на місцях. Це дає змогу правильно орієнтуватися в обстановці, повсякчас передбачати розвиток подій на тій чи іншій ділянці виробництва, робити правильні висновки, підтримувати і заохочувати все позитивне, застерігати від можливих упущень і недоліків. Лише за цієї умови інформація стає надійним і дієвим засобом партійного керівництва.

Душею кожної інформації є новизна відомостей, фактів, узагальнень і висновків. Без цього, по суті, вона втрачає і своє призначення, і всякий смисл. Практика показує, що саме ті інформаційні матеріали позбавлені дієвості і залишаються без відповідного реагування, у яких немає нічого нового, свіжого, які повторюють загальновідомі істини.

Після XXIV з'їзду КПРС в містах і селах України, як і всієї нашої Батьківщини, народилось багато патріотичних починань, спрямованих на успішне виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. Під керівництвом партійних організацій робітники, колгоспники, інтелігенція творчо і наполегливо шукають конкретні шляхи прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності громадського виробництва та продуктивності праці, поліпшення якості матеріалів і виробів, економного витрачання матеріальних і трудових ресурсів, збільшення виробництва товарів народного споживання.

Без перебільшення можна сказати, що основній масі цих починань дала путівку в життя оперативна партійна інформація. Народження всякої ініціативи являє собою нове явище, яке знаходить своє начало у сфері діяльності первинної партійної організації — першоджерела повідомлення. Своєчасне інформування вищих органів стає нерідко підставою для рішення, прийнятого в масштабі підприємства, району, міста, області, республіки, всієї країни. І чим ширший відгук знаходить все нове, тим вища заслуга партійної організації.

В міру поліпшення партійної інформації, переведення її на наукову основу вдосконалюються також форми та методи роботи по її організації. На допомогу інформаторам прискореними темпами приходить організаційна техніка. Якщо, наприклад, кілька років тому для аналізу протоколів та інших матеріалів рідко в якому обкомі партії використовувались перфокарти, то сьогодні це вже далеко не новинка. Нині ця ефективна форма довідково-інформаційної системи, яка в 20—30 разів прискорює пошук необхідних документів, застосовується не лише в обласних, а й у деяких міських та районних комітетах партії.

Значну роль відіграло створення при обкомах, міськкомах і райкомах партії позаштатних секторів партійної інформації. Очолені відповідальними працівниками партійного апарату, здебільшого інструкторами організаційних відділів, ці невеликі колективи складаються, як правило, з 5—7 досвідчених фахівців різних галузей народного господар-

ства. Якщо на початку вони здебільшого обмежувались роллю пасивних збирачів окремих фактів, виконавцями незначних доручень, то нині перетворилися в дійові партійні ланки, які працюють активно і цілеспрямовано, за чітко визначеним планом. Пошуки, нагромадження і систематизація необхідних даних, узагальнення досвіду партійної роботи, ведення довідково-інформаційного господарства, практична участь у підготовці інформацій та інших матеріалів — ось далеко неповний перелік питань, якими займаються сектори партійної інформації, що працюють при партійних комітетах на громадських засадах.

Виправдовується практикою і створення інституту партійних інформаторів у низових ланках партії. Якщо в малочисельних партійних організаціях функції інформаторів виконують здебільшого їх секретарі, то у великих партійних колективах до цієї роботи залучені партійні активісти, які працюють під безпосереднім керівництвом бюро і парткомів. Утвердження цієї найбільш масової інформаційної ланки певною мірою обумовлене складністю партійної роботи на сучасному етапі. За останні роки розширились обсяги і сфери виробництва, кількісно поповнились і організаційно зміцніли первинні партійні організації, значно ускладнились їх завдання у вирішенні вузлових питань внутріпартійного життя, економічної політики, проблем соціально-політичного характеру. Внаслідок цього незмірно збільшились масштаби роботи виборних органів, яким без допомоги активу нелегко справитися з широким колом дедалі зростаючих завдань.

Інститут партійних інформаторів у первинних парторганізаціях якраз і покликаний активно допомагати секретарям, членам бюро і комітетів у доборі та узагальненні матеріалу, який би відображав усю повноцінність життя й діяльності партійних і виробничих колективів. Не слід думати, що обов'язки партійного інформатора зводяться лише до фіксування окремих фактів. Партійні інформатори — це здебільшого активісти, які стоять на передньому краї виробництва, добре обізнані з його процесами, з людьми, першими помічають все нове, гідне наслідування, а також труднощі й невирішені проблеми.

Завдяки підвищенню рівня інформаційної роботи в первинних парторганізаціях повідомлення, що надходять знизу вгору, стають дедалі змістовнішими, об'єктивнішими, оперативнішими і різноманітнішими. «Така інформація, — як підкреслюється у Звітній доповіді на XXIV з'їзді, — допомагає краще орієнтуватися в обстановці, повніше враховувати досвід і думку партійних організацій, трудящих при розв'язанні питань»¹⁴.

Практика показує, що партійна інформація зосереджена в руках ініціативних, досвідчених і грамотних людей саме там, де нею постійно займаються партійні комітети. Своєрідними опорними пунктами в постановці партійної інформації стали, наприклад, окремі міськкоми і райкоми партії Донецької, Херсонської, Полтавської, Тернопільської областей, багато первинних парторганізацій Києва, Харкова і Дніпропетровська, Бердянська, Запорізької області, Христинівського і Золотоніського районів на Черкащині, Болградського району Одеської області. Тут утвердилась чітка система інформування, сміливо впроваджуються елементи постановки партійної інформації на наукову основу. Так, для всіх партійних комітетів республіки став повчальним зразком кабінет організаційно-партійної роботи Жовтневого райкому КП України Києва, де в 33 розділах зосереджені інформаційні матеріали з найрізноманітніших питань внутріпартійного життя.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 108.

Незважаючи на такі досягнення, треба не забувати й про недоліки, які є у постановці партійної інформації. При організації інформаційної роботи в низових ланках деякі райкоми партії допустили поспішність, інформатори в ряді первинних організацій підприємств і колгоспів призначались для форми, вони не одержали чітких роз'яснень, чим практично повинні займатись. Тому інформація, що надходила від них, носила нерегулярний, уривчастий характер і зводилась, по суті, до рапортів про трудові успіхи. І цілком слушними були заходи, наприклад, Дніпропетровського, Запорізького, Сумського, Харківського, Івано-Франківського та інших обкомів партії, які, своєчасно виявивши недоліки, загострили на них увагу відповідних райкомів партії і взяли під постійний контроль стан інформаційної служби в партійних організаціях цих районів.

Червневий (1971 р.) Пленум ЦК КП України, присвячений дальшому поліпшенню керівництва первинними партійними організаціями і підвищенню їх ролі у виконанні рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України, ще раз підкреслив важливість дієвості партійної інформації, ширшого використання її в практиці партійного керівництва. Наголошувалось на тому, щоб, удосконалюючи роботу райкомів, міськкомів, обкомів партії, всемірно підвищувати роль кожного відповідального працівника партійного апарату. Центральна його фігура — інструктор — «відповідальний представник партійного комітету, найперший обов'язок якого — завжди бути серед комуністів, у гущі людей, нести в маси живе слово партії. Його обов'язки повинні полягати в тому, щоб уважно вивчати і ширити кращий досвід роботи партійних організацій і колективів трудящих»¹⁵.

Ця вимога повною мірою стосується кожного інструктора, штатного і позаштатного працівника партійного апарату, який відповідає за постановку партійної інформації. Відомо, що практика інформаційної роботи на сучасному етапі висуває ряд нових важливих питань, які перебувають у процесі становлення і творчих пошуків. Тому цілком природно, що багатьом інформаторам, членам позаштатних секторів і груп ще бракує майстерності, відповідного досвіду і знання справи. Обов'язок партійних комітетів — допомогти їм оволодіти методикою інформаційної роботи.

Останнім часом на сторінках історико-партійної літератури з'явилися матеріали, які містять цінні поради й рекомендації з цього питання. Партійні працівники схвально відгукуються, наприклад, про брошуру О. Белякова та І. Швеця «Партійна інформація»¹⁶, що докладно розповідає, як наша партія, здійснюючи ленінські вказівки, будувала інформаційну роботу на різних етапах своєї діяльності, показує стан і зростаюче значення внутріпартійної інформації в сучасних умовах. У брошурах І. Зайцева та О. Тимофеева, Д. Степнова¹⁷ партійні активісти знайдуть змістовні і корисні поради, що стосуються, насамперед, практики постановки інформаційної роботи в партійних організаціях. Багатий фактичний матеріал містить книга нарисів «Проблеми інформації в пресі»¹⁸. Очевидно, назріла необхідність ширше використовувати всі ці джерела при навчанні партійного активу інформаційної справи.

¹⁵ П. Ю. Шелест. Сила ленінської партії — в бойовитості і активності партійних організацій. — «Коммунист», № 12, 1971 р.

¹⁶ А. Беляков, І. Швець. Партійная информация, М., 1970.

¹⁷ І. Зайцев, А. Тимофеев. Партійная информация, М., 1970; Д. Степнов. Партійная информация в первичной организации, М., 1970.

¹⁸ Проблемы информации в печати. Очерки теории и практики. М., 1971.

Удосконалення партійної інформації — постійна вимога нашого часу. Обов'язок виборних партійних органів — секретарів, бюро, комітетів — зробити так, щоб інформація органічно вливалась в стиль і методи їхньої повсякденної діяльності, в практику всієї організаторської і політичної роботи в масах.

Всемірне удосконалення партійної інформації сприятиме дальшому піднесенню її ролі як важливого інструменту партійного керівництва, одного з найдійовіших засобів мобілізації комуністів і всіх трудящих на успішне виконання завдань комуністичного будівництва.

ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА НА ТЕРИТОРІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1941—1944 рр.

Д. М. КЛЮЄНКО

На початку Великої Вітчизняної війни фашистська Німеччина окупувала ряд республік і областей СРСР, де проживали мільйони радянських людей. Комуністична партія застосовувала різноманітні форми й засоби впливу на населення тимчасово окупованих територій, зокрема прагнула систематично інформувати його про найважливіші події на фронті та в тилу.

У відповідності з рекомендаціями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України Кіровоградський підпільний обком партії (секретарі — П. К. Васирина та М. М. Скирда) з перших днів окупації, незважаючи на репресії й переслідування, розгорнув широку роз'яснювальну та ідейно-виховну роботу, що мала важливе значення в боротьбі проти гітлерівців.

Одним з основних засобів масово-політичної роботи була партійна преса. У березні 1943 р. підпільний обком партії та обласний штаб партизанського руху почали друкувати на ротаторі у фізичному кабінеті Шамівського сільськогосподарського технікуму багатотиражну газету (вийшов 21 номер) «За Радянську Батьківщину» (редактор — М. М. Добровольський), яку розповсюджували підпільні партійні організації області¹. До того ж, газети й листівки самостійно випускали деякі партизанські загони й підпільні організації. Наприклад, партизанське з'єднання ім. Ворошилова (командир — І. Д. Діброва, комісар — К. І. Сабанський) видавало газети «За Батьківщину» та «Народний месник»². Підпільні організації Новоархангельського, Долинського, Олександрівського та ряду інших районів, а також міст Кіровограда й Олександрії друкували листівки за допомогою газетних шрифтів та на друкарських машинках. Новоархангельським підпільникам шрифт постачала комсомолка О. Матвійчук, яка за завданням секретаря райкому партії Ю. А. Фрединського та письменника В. П. Козаченка влаштувалася на роботу в націоналістичну друкарню. Листівки (друкувалися на горіщі хати батьків письменника, він же складав їх тексти) через Комітет сприяння червоним партизанам розповсюджувалися в навколишніх селах (Покровці, Ганнівці, Надлак, Мар'янівці), на ст. Помічна, в Підвисоцькому районі Кіровоградської області та

¹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 24, арк. 40.

² Там же, од. зб. 4, арк. 41.

Уманському Київської. За роки фашистської окупації Новоархангельські підпільники розповсюдили 14,3 тис. екземплярів листівок, звернень і відозв до населення³.

У Долинському районі листівки випускала підпільна організація, очолювана П. Г. Дяченком. Спочатку їх писали від руки і розклеювали в місті та навколишніх селах. У них містилися заклики до населення чинити опір окупантам, зривати їх економічні та військові заходи. Згодом, захопивши у фашистів радіоприймач і друкарську машинку, підпільники дістали змогу повідомляти також зведення Радянського Інформбюро⁴.

Підпільники с. Бовтишка Олександрівського району (керівник — С. С. Немна) у своїх листівках висвітлювали найважливіші події на фронтах, викривали звірства окупантів, повідомляли про розгортання антифашистської боротьби. В одній з них (за березень 1943 р.) говорилося: «Брати і сестри тимчасово окуповані! Допомогайте всіма силами Червоній Армії. Не забувайте, що ви люди Великого Радянського Союзу, завдавайте шкоди фашистам на кожному кроці...»⁵. Особливо велику популярність серед населення мали тексти віршованих листівок (складені вчителем місцевої школи В. Т. Білоусом), в яких містилися заклики до боротьби з неапатними загарбниками⁶.

Підпільні партійні організації, повсякденно керуючи боротьбою населення з ворогом, вказували конкретні її шляхи, зокрема закликали зривати всі заходи окупантів. «Товариші робітники і колгоспники! — говорилося у листівці, випущеній підпільним обкомом партії у жовтні 1941 р. — Не виконуйте розпоряджень німців, старост і поліцаїв! Старости і поліцаї — зрадники українського народу, які стали служити німцям. Знищуйте їх, допомагайте партизанам в боротьбі проти німецьких загарбників!» Під час збирання врожаю влітку 1942 р. Єлисаветградківський підпільний райком партії звернувся до трудящих з закликом: «Колгоспники, затримуйте збирання і обмолот хліба, не давайте змоги фашистам вивозити хліб у Німеччину. Наш заклик — «жодного грама хліба окупантам!»⁷

Партійні організації викривали брехливість і зраду українських буржуазних націоналістів, правдиво висвітлювали становище, показуючи, що фашисти принесли на радянську землю горе, сльози, в'язниці й шибениці. Наприклад, Кіровоградська міська підпільна організація ім. Ворошилова (керівник — В. В. Федоров) у листівці-відповіді націоналістичній газеті «Українські вісті» (видавалася в Кіровограді), що в рожевих фарбах змальовувала життя українців, «звільнених від більшовиків», писала: «Що нам приніс фашизм? Фашизм нам приніс голод, холод, розстріли, шибениці й рабську працю. Наших дітей, братів і чоловіків везуть у Німеччину, де вони помирають від непосильної праці й голоду. Замість навчання наші діти ходять по вулицях роздягнуті й просять шматок хліба. Німецька культура — шибениця і нагайка. Товариші, виступимо проти сваволі спільного ворога людства — кривавого фашизму»⁸.

³ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 69, арк. 15—17.

⁴ Там же, од. зб. 36, арк. 21—25.

⁵ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 85.

⁶ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 445, оп. 2, од. зб. 208, арк. 155.

⁷ «Кіровоградська правда», 12 червня 1966 р.; Герон подполья, М., 1970, стор. 297—298.

⁸ «Кіровоградська правда», 11 червня 1967 р.

Окупанти були занепокоєні впливом партійної пропаганди, що спричинилася до зростання актів саботажу та диверсій. У наказах гебітскомісара Тайппеля, що вміщувалися в «Українських вістях», повідомлялося про застосування найвищої міри покарання за читання й розповсюдження газет та листівок⁹. Однак і такі суворі заходи окупантів не зменшили інтересу населення до підпільної більшовицької преси, де вміщувалася правдива інформація про події на фронтах Великої Вітчизняної війни.

За час фашистської окупації комуністи області розповсюдили серед населення близько 15 тис. примірників газет «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Комуніст», «За Радянську Україну», «Комсомольская правда», що доставлялися на літаках з Великої Землі.

Коли гітлерівці намагалися завербувати українську молодь у спеціальні націоналістичні банди для боротьби з партизанами, підпільний обком партії випустив листівку такого змісту: «Українська молодь! Німці хочуть мобілізувати вас і використати як гарматне м'ясо. Вас хочуть направити для боротьби з зростаючим партизанським рухом, проти рідної Червоної Армії і, таким чином, зробити з вас братовбивць і зрадників Батьківщини. Знайте, що зрада Батьківщини — найтяжчий злочин. Чиніть опір гітлерівцям! Не йдіть у добровольчу німецьку армію!»¹⁰ Завдяки активній партійно-політичній роботі підпільним організаціям вдалося зірвати спробу гітлерівців поповнити ряди «добровольчої» армії.

Під час розгрому фашистського обозу біля Дмитрівського лісництва партизани захопили друкарську машинку з німецьким шрифтом і незабаром розпочали випуск листівок для гітлерівських солдат, у яких розповідалося про становище на фронтах, розгортання масового антифашистського руху в країнах Європи. Їх розкидали у німецьких гарнізонах, розклеювали на казармах і ворожих ешелонах. Внаслідок такої агітаційної роботи частина солдатів та офіцерів гітлерівської армії перейшла на бік партизанів і хоробро билася з фашистами¹¹.

Підпільні організації області систематичною й правдивою інформацією про страшні злочини фашистів, самовідданою боротьбою з ненависним ворогом¹² завойовували довір'я широких народних мас, внаслідок чого перетворилися на центри політичної діяльності у ворожому тилу.

Велику політичну роботу у ворожому тилу проводили партійні організації партизанських загонів і з'єднань. Тут для народних месників читалися лекції й доповіді з таких тем: «Велика Вітчизняна війна Радянського народу проти німецько-фашистських загарбників», «Комуністична партія — натхненник і організатор всенародної боротьби проти загарбників», «Партизанський рух на Україні в роки громадянської війни та іноземної інтервенції 1918—1920 рр.»¹³ тощо. Бесіди проводили комісари партизанських формувань: П. М. Райгородський (ім. Сталіна), Г. С. Беркін (ім. Ворошилова), О. Г. Луняченко (ім. Щорса), П. І. Боевєць, К. О. Ярko (ім. Ворошилова), К. І. Сабанський (з'єднання ім. Ворошилова), І. І. Лисов, П. Я. Хижняков (з'єднання ім. Сталіна), К. М. Тиховод («За Батьківщину»), О. Є. Калашников (ім. Суво-

⁹ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., Дніпропетровськ, 1965, стор. 69, 76.

¹⁰ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 74; Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. Колекція листівок, інв. № 1/4.

¹¹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 77; од. зб. 58, арк. 129, 136.

¹² Герої подполья, стор. 302.

¹³ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 174.

рова), А. П. Музика (ім. Хрущова), М. А. Тобухов (ім. Сталіна), С. С. Гуров (ім. Дзержинського), І. А. Жилін (ім. Пожарського), Я. Г. Тараненко («За Батьківщину»), В. В. Федоров (підпільно-диверсійна організація ім. Ворошилова м. Кіровограда) та інші.

Велику політичну роботу серед партизанів проводили комуністи з'єднання ім. Сталіна (командир — П. А. Дубовий, комісар — І. І. Лисов). Тут регулярно влаштовувалися колективні читання повідомлень Радянського Інформбюро, газет і брошур, що надсилались Українським штабом партизанського руху, влаштовувалися лекції, доповіді, бесіди. Восени 1943 р. у всіх ротах читалися лекції: «Підсумки наступу Червоної Армії за період літа і перших місяців осені 1943 р.», «Ставлення Ірану до нинішньої війни»¹⁴ та ряд інших. У з'єднанні регулярно виходила стінгазета «Холодний Яр» (редактор — П. С. Федько), листівки. Було також випущено 23 номери бойового листка, де підбивалися підсумки виконання операцій, критикувалися факти порушень військової дисципліни¹⁵.

Партизани проводили серед населення велику роз'яснювальну роботу. Так, агітатори з загону ім. Ворошилова (командир — С. І. Довженко, комісар — К. О. Ярмо) виходили до селян у поле і розповідали про становище на фронтах, гірку долю вивезених у Німеччину людей, закликали не віддавати ворогам вирощеного врожаю, а переховувати його до приходу Червоної Армії. Люди ставили агітаторам багато запитань і на всі одержували вичерпні відповіді. Під час виконання бойових завдань, партизани також розповсюджували у населених пунктах листівки, розповідали місцевим жителям про перемоги Червоної Армії, вселяючи впевненість у швидке визволення від гітлерівського поневолення, закликали саботувати розпорядження окупантів¹⁶.

Підпільні організації широко і вдало використовували у політичній роботі усну народну творчість, зокрема прислів'я: «Прийшов Гітлер з хрестом — з'їв корову з хвостом», «Гітлера порядки — петлі та податки» тощо. Наприклад, підпільники-комуністи Чигиринського, Кам'янського та інших районів виготовили художні плакати з такими підписами: «Німець тіка-драпа, обморозив лапи, а поліція й старости хватають німців за хвости!»¹⁷.

Незважаючи на переслідування і репресії, підпільні партійні організації проводили в зоні Чорного, Чутяньського, Нерубаївського лісів та Холодного Яру збори й сходки населення, організовували лекції, доповіді, бесіди, читання. Всього за час окупації в області було випущено і розповсюджено понад 100 тис. газет, листівок, відозв, 1420 стінгазет, 270 плакатів, проведено 418 партійних і партійно-комсомольських зборів, 4 мітинги, влаштовано 8960 лекцій, доповідей і читок¹⁸.

В тяжкі роки окупації в області продовжувалася внутріпартійна робота. В ніч з 2 на 3 березня 1943 р. відбулася районна конференція комуністів Новопраського району, на якій було обговорено доповідь голови оргкомітету О. Н. Оленюка «Боротьба радянського народу проти ні-

¹⁴ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 83, арк. 23.

¹⁵ Там же, арк. 25.

¹⁶ Там же, од. зб. 89, арк. 20.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 173, арк. 217—218; Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 8, од. зб. 125, арк. 7; Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 17.

¹⁸ Підраховано автором за звітами керівників партизанських формувань і підпільних груп (Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 6, 50, 56, 43, 81, 180, 76, 7, 83, 84).

мецько-фашистських загарбників і завдання комуністів тилу» та обрано підпільний райком партії на чолі з О. Н. Оленюком¹⁹. Учасники конференції надіслали підпільному обкому партії вітального листа, в якому, зокрема, говорилося: «...Запевняємо Комуністичну партію більшовиків, що комуністи, які знаходяться на території району, прикладуть всі свої сили, все своє вміння, не шкодуючи свого життя, для організації масової збройної боротьби проти німецько-фашистських окупантів»²⁰.

Партійні та партійно-комсомольські збори проходили також у Єлисаветградківському, Знам'янському, Новоархангельському та інших районах, містах Кіровограді і Олександрії, а також у партійних організаціях партизанських загонів. Наприклад, у загоні ім. Ворошилова (командир — С. І. Довженко, комісар — К. О. Ярکو) їх відбулося 20²¹. Як і на інших партійних зборах партизанських формувань тут обговорювалися питання про авангардну роль комуністів і комсомольців, чергові завдання підпільної роботи й партизанської боротьби, підсумки виконання бойових операцій тощо. Здебільшого партійні організації були великими. Так, у з'єднанні ім. Ворошилова (комісар — К. І. Сабанський) налічувалося 166 комуністів, з'єднанні ім. Сталіна (комісар — І. І. Лисов) 136, загоні ім. Ворошилова (комісар — Г. С. Беркін) 49 комуністів²².

Велику агітаційну й роз'яснювальну роботу у ворожому тилу проводили підпільні комсомольські організації Єлисаветградківського, Новопразького та інших районів, міст Кіровограда, Знам'янки, Олександрії, Чигирини. Вони випускали листівки та сатиричні плакати, проводили серед населення бесіди. Особливо відзначилися комсомольці І. І. Волощенко, О. З. Бур'янова, П. П. Железняк, П. І. Лахман, І. Я. Мотренко, В. Г. Хоменко, В. І. Руденко, А. І. Маркітан, В. К. Вовченко, Є. І. Щадрін, О. Т. Шаповалов, М. М. Мартинін, В. З. Маляренко, М. Д. Олефіренко та інші. Так, 17-річний комсомолец М. Д. Олефіренко написав і розповсюджував поетичну листівку-заклик «Тарас до України», де таврував ганьбою фашистських загарбників і закликав до помсти за горе й сльози народу:

Збирайтеся, славні хлопці, ще чого ж вам ждати?
Де є правда, туди ідїть волю здобувати!
Піднімайтесь, українці, кайдани порвіте,
Кров'ю Гітлера, бандитів — волю окропіте!...²³

1943 р. ряд комсомольських організацій відігравав значну роль у проведенні масово-політичної роботи серед населення, брав активну участь у бойових операціях. Адже, наприклад, у партизанських з'єднаннях ім. Сталіна та ім. Ворошилова налічувалося по 200—345 членів ВЛКСМ, у загоні «Москва» — 156, ім. Ворошилова — 77. Всього ж і обласному підпіллі працювало 1220 комсомольців та понад 2 тис. неспілкової молоді²⁴.

Восени 1943 р. радянські війська форсували Дніпро і почали визволення Правобережної України від німецько-фашистських загарбників. Підпільні партійні організації Кіровоградщини у своїх листівках і в дозвах закликали населення допомагати воїнам Червоної Армії і пар

¹⁹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 57.

²⁰ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945, стор. 172.

²¹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 4, арк. 12.

²² Там же, од. зб. 83, арк. 23—24.

²³ Там же, од. зб. 3, арк. 71.

²⁴ Підраховано автором (Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 1, 5, 3, 50, 83, 77, 56, 43, 61, 84, 85, 73, 69).

тизанам громити ненависного ворога, перешкоджати фашистам знижувати й вивозити до Німеччини хліб, худобу, машини. Відступаючи з Правобережної України, гітлерівці заборонили населенню проводити осінню сівбу й оранку на зяб під урожай 1944 р. Партиї організації провели серед населення велику роз'яснювальну роботу й закликали трудящих засівати та орати лани вночі. Завдяки цьому в 1943 р. в області було засіяно 422 154 га озимих і зорано зябу на площі 54 750 га²⁵.

Сила впливу партійної пропаганди, правдивих слів комуністів-підпільників викликала жах і люту ненависть у фашистів, які жорстоко карали патріотів. Але гітлерівці були безсилі відірвати населення від підпільних партійних організацій, що мали з народом тісний зв'язок, доносячи до нього пристрасні слова більшовицької правди.

²⁵ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956, стор. 283.

РОЗШАРУВАННЯ БУКОВИНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В. М. БОТУШАНСЬКИЙ

Капіталізм у сільському господарстві Буковини, як і на всіх західноукраїнських землях, розвивався по так званому пруському шляху в умовах численних феодальних пережитків. Збереження після реформи 1848 р. великого поміщицького землеволодіння, економічної і політичної могутності земельної аристократії зумовило повільний процес капіталістичних перетворень у сільському господарстві. Дрібні та найдрібніші господарства зникали не відразу, а переживаючи «муки повільної агонії».

В 1902 р. 585 поміщицьким сім'ям, державі та церкві належало 573 тис. га, або — 54,6% усієї земельної площі краю¹. У поміщицьких господарствах зосереджувалась переважна більшість сільськогосподарської техніки і найманих робітників, проте застосовувалася й система відробітків, отже консервувались найвідсталіші методи господарювання, найгрубіші форми напівфеодального визиску і лихварської кабали. Поєднання капіталістичних і феодальних способів виробництва призводило до того, що буржуазні відносини на селі виявлялися не в «чистому», а в спотвореному вигляді, звідси приховувалася справжня розстановка класових сил.

На цьому спекулювала як українська, так і румунська місцева буржуазія, що всюди рвалася до влади. Трапляючи на запеклий опір великих поміщиків у крайовому сеймі та парламенті, вона намагалася використати в своїх інтересах антипоміщицькі настрої буковинського селянства, створивши з цією метою міф про його «однорідність». «У нас нема... різниць кастових, як у других, бо маса нашого народу — то хлібороби... Руский загал демократичний і поступовий»², — писала народовська газета «Буковина»; виразник української націоналістичної буржуазії краю С. Смаль-Стоцький звертався до селян: «Усі сердаки-хлібороби маємо спільні інтереси. Гуртуймося всі до

¹ Österreichische Statistik, 83. Band, 5. Heft; II. Bukowina, Wien, 1909, стор. 57; П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., Львів, 1966, стор. 18.

² «Буковина», 15 лютого 1903 р.

купи... для оборони наших спільних інтересів»³. Народовцям підспівували радикали: «Українці Буковини — це малоземельні селяни, трохи передміщан, трохи інтелігенції..., це однорідна соціальна група — дрібні власники»⁴. Антинаукова версія про суцільну майнову «однорідність» українського, зокрема буковинського селянства, — складова частина лжетеорій націоналістичних ідеологів про «безбуржуазність» української нації.

Але дійсність завжди спростовує вигадки. Ні про яку «однорідність» не могло бути й мови: селянство Буковини не становило якогось винятку й еволюціонувало в напрямку капіталізму з усіма його рисами та наслідками. Залежно від розміру землі, тяглової і продуктивної худоби, орендних відносин аграрне населення інтенсивно розкладалося на різні соціальні групи. Про це неодноразово друкувала тогочасна преса — «І всередині селянського стану відбувається утворення класів..., є багаті, і бідні, а то й зовсім неіміущі»,⁵ — писала чернівецька соціал-демократична газета «Фолькспресе». Навіть реакційна «Народна рада» змушена була констатувати: «Казав би хто, що в селі одні хлопці, один народ, що разом держиться... Та де там? В кожному селі два народи. Одні то багаті, а другі, окремі і інакші, то бідаки. Одні з другими не пристають, не водять компаній..., не знаються, вони як два вороги стоять напротів себе»⁶. Досить красномовне визначення.

За переписом 1902 р. на Буковині налічувалось 108 585 селянських господарств*. Застосовуючи ленінське вчення про типи селянських господарств⁷, можна встановити: з названої їх кількості пролетарські (мали менше 2 га землі) — 56,7%, дрібноселянські (2—5 га) — 29%, середняцькі (5—10 га) — 9,5% і куркульські (10—100 га) — 4,8%; зокрема, на Північній Буковині: пролетарські — 60%, дрібноселянські — 27,3%, середняцькі — 8,8% і куркульські — 3,9%⁸. Зважаючи на стан австрійської сільськогосподарської статистики, можна сказати, що наведене співвідношення різних типів селянських господарств за кількістю землі не зовсім точне, бо за капіталістичного товарного виробництва «...розмір площі далеко не завжди і далеко не безпосередньо вказує на дійсно великий розмір господарства і на його капіталістичний характер»⁹. Таке групування штучно применшувало кількість куркулів на селі та їх економічну силу**.

³ С. Смаль-Стоцький. Вступайте в члени до хліборобського товариства «Руска рада» в Чернівцях, Чернівці, 1909, стор. 16.

⁴ «Громадянин», 1 липня 1910 р.

⁵ „Volkspresse“, 2 березня 1907 р.

⁶ «Народна рада», 22 червня (5 липня) 1970 р.

* Австрійські чиновники зарахували сюди і міську земельну власність 5 буковинських міст, яка охоплювала 13 616 га («Volkspresse», 29 грудня 1906 р.). Тому назва «селянські господарства» тут і далі дещо умовна.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 389.

⁸ Die Zählung der landwirtschaftlichen Betriebe im Herzogtum Bukowina. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina (далі — Die Zählung...), XIII, Heft, III. Teil, Czernowitz, 1909, стор. 4—5.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 19.

** Про те, що урядова статистика свідомо применшувала кількість куркулів і штучно збільшувала категорію «власників» з рядів малоземельного пролетаріату свідчить, наприклад, повідомлення К. І. де-Вітте, наведене нею по с. Добринівцях Чернівецького повіту. З 415 дворів понад 50 (12%) мали 10—15 десятин (1 десятина = 1,09 га), до 100 (24%) — по 3—4 дес., 165 (40%) — до 1 дес., а решта — до 100 дворів (24%) взагалі не мали землі (Буковина и Галичина, лето 1903, К., 1903, стор. 4). Тому використання даних австрійської статистики має значення не стільки для встановлення абсолютних величин, скільки для більш-менш відповідної ілюстрації загальних закономірностей і тенденцій, властивих соціально-економічному розвитку буковинського села в період капіталізму.

Десятки тисяч бідняцьких сімей «сиділи на пражинах» (1 пражина = 129 м²), терплячи гостре безземелля і малоземелля. Про це особливо яскраво свідчать статистичні дані по Вижиницькому повіту за 1908 р. У сс. Ревне, Черногузи, Мега (нині — с. Велике), Мілієве, Іспас, відповідно припадало по 0,79, 0,85, 1,53, 1,55, 1,67 га землі в середньому на одне господарство¹⁰. Така ж картина була і в інших повітах: у Нижніх Станівцях Серетського повіту (нині Глибоцький район) у 1910 р. на 1200 жителів припадало землі 250 фальчів (1 фальча = 1,4 га)¹¹.

Та водночас існували й господарства сільських газдів — заможних селян. У с. Яблониці Вижиницького повіту куркулі мали по 32 фальчі і більше поля¹², у с. Верхніх Синівцях Серетського повіту — по 50 фальчів. Характерно, що зростання куркульського землеволодіння відбувалось не стільки за рахунок так званих парцеляцій окремих маєтків збанкрутілих поміщиків, скільки через скуповування землі розорених селян.

Бідняцькі господарства дедалі більше дробились, наближались до грядкових і врешті-решт спродувались, куркульські — щороку зростали. Таким же нерівномірним був розподіл худоби. З усіх селянських господарств худобу тримали 82,6%, зокрема серед пролетарських — тільки 74,1%. На Північній Буковині відповідно — 81,5% і 73,7%. Отже, майже 1/4 найбідніших дворів худоби не мала зовсім¹³.

Важливим показником є кількісний розподіл худоби. З 48 939 селянських коней пролетарським дворам належало 22%. Більшість селян, що мали коня, вдавалися до супряги. «З поміж 20 мужиків, — писала газета «Борба», — лиш один має пару коней»¹⁴.

Безкінні селяни обробляли поле в основному коровами. Газета «Хлібороб», редагована С. Смаль-Стоцьким, пропонувала: «Тим хліборобам, що не мають спромоги на куплю коней або волів, радимо обробляти ріллю коровами»¹⁵. В. І. Ленін писав, що чим дрібніше господарство, «...тим менше порівняно використовується для польових робіт волів та коней і тим більш використовується значно слабших корів»¹⁶. Цю лєнінську думку повністю можна застосувати до Буковини початку ХХ ст.

Інша домашня худоба теж була розподілена надто нерівномірно. Із загальної кількості 215 208 голів великої рогатої худоби пролетарським господарствам належало 26%¹⁷. Кожне куркульське господарство мало стільки рогатої худоби, скільки 9 пролетарських. Через нестачу кормів незаможні селяни спродували молодняк худоби по дешевих цінах скотопромисловцям, які після відгодівлі збували його по високих цінах у Відень, Прагу, Німеччину.

Особливо терпіли без корів бідняцькі сім'ї. Як писала газета «Селянин», є такі громади (особливо у Кіцманському повіті), на які припадає лише по 15—20 корів¹⁸. Щоб «зарадити» цьому лихові, крайова рада землеробства, де верховодили поміщики, з ученою серйозністю рекомендувала селянам замість корів тримати кіз¹⁹.

На Буковині значне місце в загальному поголів'ї худоби займало вівчарство. Та через втрату пасовиськ після реформи 1848 р., високу орендну плату за право випасу, загарбання і розорювання куркулями

¹⁰ M. Litwinowitsch. Die bäuerlichen Besitz- und Schuldverhältnisse im Wyznitzer Gerichtsbezirke, Czernowitz, 1911, стор. 18.

¹¹ «Борба», 1 травня 1910 р.

¹² «Народний голос», 19 січня 1911 р.

¹³ Die Zählung..., стор. 97.

¹⁴ «Борба», 1 лютого 1911 р.

¹⁵ «Хлібороб», 5 березня 1911 р.

¹⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 5, стор. 191.

¹⁷ Die Zählung..., стор. 85—97.

¹⁸ «Селянин», ч. 12, 1902 р.

¹⁹ «Хлібороб», 5 жовтня 1907 р.

громадських толок утримувати навіть таку дрібну худобу, як вівці, для багатьох селянських господарств ставало дедалі важче. Тому-то овець пролетарським господарствам належало всього 19%. На одне пролетарське господарство припадало 0,52 вівці, на дрібноселянське — 1,7, середняцьке — 4 і куркульське — 9. З усього поголів'я свиней (129 631) пролетарським господарствам краю належало 36%. Якщо на одне куркульське господарство припадало близько 3 свиней, то на пролетарське — 0,7²⁰.

Худоба бідніших верств селянства гірше забезпечувалась кормами, приміщеннями, ветеринарним обслуговуванням (яке коштувало дуже дорого), через що часто хворіла й гинула. Відшкодування при загибелі тварин бідний селянин не одержував, бо державного страхування худоби не було, а вступити до приватних страхових товариств він не міг через високі внески. У неврожайні роки сільська біднота мусила спродувати худобу. Так, у 1908 р. на Буковині поголів'я худоби в бідняцьких господарствах порівняно з попереднім 1907 р. зменшилось на 12,3%²¹.

Розподіл поголів'я основних видів худоби між різними типами селянських господарств свідчить про те, що процес класової диференціації серед буковинського селянства на початку ХХ ст. зайшов уже досить далеко. Це ж стверджує аналіз використання сільськогосподарської техніки та вдосконалених знарядь. Лише 12,3% селянських господарств Буковини могли застосовувати машини, в той час як по Австрійській імперії цей показник дорівнював — 33,2%²². Незаможні землероби мали в основному ручні соломорізки, крупорушки, лушниці. Машини та інші досконаліші знаряддя зосереджувалися в поміщиків та куркулів²³.

Сільські бідняки не мали коштів на придбання машин²⁴ (щоб купити, наприклад, ручну віялку, молотарку, сівалку чи косарку потрібно було продати відповідно 5, 10, 38, 45 ц пшениці), тому поле орали мілко, сіяли, збирали, молотили й очищали зерно вручну. «У нас окрім дерев'яного плуга, борони, рискаля, сапи, серпа, коси і грабель інших господарських приладів дасть бог» — писала газета «Буковинские ведомости»²⁵. Тому селяни й врожаї збирали низькі. В 1903—1912 рр. середня врожайність на Буковині становила: пшениці та інших зернових — близько 10 ц, або майже в півтора раза менше, ніж у Нижній Австрії²⁶.

Відсутність машин буковинський селянин компенсував неймовірним напруженням фізичних сил усієї сім'ї та продовженням робочого дня.

Соціальне розшарування серед буковинського селянства проявлялось і в орендних відносинах. До оренди землі на Буковині вдавалось 31,8% хліборобських господарств, на Північній — 27,7%²⁷, тобто кожне третє бідняцьке господарство, із середняцьких — кожне четверте, з куркульських — п'яте. В той час як селяни орендували землю, щоб хоч якоюсь мірою зарадити малоземеллю чи безземеллю та прогудувати сім'ю, сільська буржуазія — куркулі робили це з метою розширення свого землеволодіння і збільшення виробництва продукції на ринок, тобто з метою збагачення. Характер оренди залежав від стану господарства; бідняки, не маючи готівки, як правило, вдавалися до натуральної — за третину, а то й четверту частину врожаю.

²⁰ Die Zählung..., стр. 85—97.

²¹ Statistischen Jahrbuch des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1908, Czernowitz, 1911, стр. 173.

²² Österreichische Statistik, 83. Band. I. Heft, Wien, 1909, стр. XXXIV.

²³ Die Zählung..., стр. 116—127, 130—133.

²⁴ ЧОДА, ф. 115, оп. 2, од. зб. 40778, арк. 1; «Буковина», 24 лютого 1906 р.

²⁵ «Буковинские ведомости», 1(14) серпня 1910 р.

²⁶ Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbau-Ministeriums für das Jahr 1913, Wien 1914, стр. 129—135.

²⁷ Die Zählung..., стр. 72—79.

Процес класової диференціації селянства Буковини з особливою чіткістю виявлявся у використанні найманої праці.

1902 р. в сільському господарстві Буковини було постійно зайнято 13 639 слуг та 6117 поденників, які не мали землі і були на становищі пролетаріату. Крім того, з найманою працею і заробітками було пов'язано 84 100 селянських господарств (77%), у тому числі на Північній Буковині — 48 954 (72,2%), насамперед бідняцьких. Внаслідок колонізаторської політики Австро-Угорщини, спрямованої на перетворення Буковини в аграрно-сировинний придаток монархії, більшість селян, що шукала заробітків, не могла влаштуватися в промисловості, тому за мізерну плату продавала свою працю поміщикам і куркулям краю. З наймитованням на селі було пов'язано 61% господарств, з промисловими заробітками — 4,1%, з випадковими — 12,2%. На Північній Буковині до тих же заробітків і найму вдавалося також понад $\frac{2}{3}$ сільського населення²⁸.

Хто ж використовував найману працю сільських наймитів і поденників, скільки їх припадало на господарства різних типів? Це австрійська статистика замовчує. Але й на основі наведених цифр можна зробити деякі важливі висновки. Всіх господарств, що використовували найману працю, 1902 р. було 10 013²⁹. Якщо з цієї кількості вирахувати 585 поміщицьких, то залишиться 9 428. Звичайно, не всі вони були куркульськими. Для визначення кількості останніх, очевидно, доречно зарахувати усі ті господарства, що мали постійних слуг протягом цілого року (таких налічувалося 6267). Враховуючи, що наймана праця є головною ознакою і показником капіталізму в землеробстві³⁰, можна в цілому визначити, що з усіх селянських господарств на Буковині куркульські становили 7—8%.

Наймані робітники і поденники зазнавали тяжкого визиску з боку куркулів і поміщиків. Робочий день їх тривав 14—16 годин, працювали вони без вихідних, а платня була мізерною — 0,6—1,2 крони³¹. Жили наймити в примітивних колибах, у стайнях, часто просто неба.

Таким чином, факти минулого переконливо доводять, що більшість пролетарських і дрібноселянських господарств Буковини існувала лише завдяки заробіткам та наймамій праці. Не маючи змоги вирушати далеко, бідняки потрапляли в кабалу до місцевих поміщиків і куркулів. Середняки ж вдавалися до заробітків значно менше.

Звідси — в результаті капіталістичної диференціації в соціальному складі буковинського селянства на початку ХХ ст. визначились два основні діаметрально протилежні класи: сільська буржуазія і сільськогосподарський пролетаріат та напівпролетаріат. Проміжним прошарком було середнє селянство, яке, розкладаючись, поповнювало ряди сільських пролетарів і меншою мірою — сільську буржуазію. На Північній Буковині цей процес відбувався жвавіше, через те й класові суперечності тут були більш загостреними та аграрні виступи селянства інтенсивнішими.

Посилення економічних позицій куркульства забезпечувало йому і політичну перевагу на селі. Пускаючи в хід всілякі засоби боротьби,

²⁸ Die Zählung..., стор. 141, 144—147. Якщо припустити, що з кожного господарства йшло на заробітки і в найм по 2 чол., то й тоді це означатиме, що на Буковині до заробітчанства вдавалося близько 188 тис. чол., або 64% усього сільського працюючого населення краю, в тому числі 122 тис. чол. (42%) у сільському господарстві (Підраховано за Die Zählung..., стор. 144—147).

²⁹ Die Zählung..., стор. 147—149.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 85.

³¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 19540, арк. 1—17; оп. 1, од. зб. 8801, арк. 29; од. зб. 8459, арк. 83; од. зб. 9302, арк. 5; «Volkspreste», 22 червня 1907 р.

воно добивалося більшості в місцевих органах урядування, де вирішувалися такі важливі питання, як здача в оренду і продаж громадських земель, розподіл і стягнення місцевих податків, одержання концесій на продаж спиртних напоїв, позики тощо. Куркульська верхівка цілком використовувала своє панівне становище в громаді. «Вони (куркулі.— В. Б.) в управі громадській ведуть перший голос не на користь бідних селян», — писала газета «Борба»³².

Історична доля дрібного господарства Буковини, як і в інших капіталістичних країнах, була такою: щороку сотні дрібних власників розорявалися і поповнювали ряди наймитів та міського пролетаріату або емігрували за кордон. Якщо за 1898—1902 рр. на Буковині розорилося 2315 дрібних селянських господарств³³, то за наступні 1903—1907 рр. — 3 тис., а за 1907—1911 рр. — 7 тис.³⁴

Третю групу сільських власників становило середнє селянство, яке порівняно менше вдавалося до оренди і найманої праці, жило в основному з прибутків власного господарства. Але, всупереч усій демагогії націоналістичної буржуазії щодо «витворення міцного середнього стану хліборобів», його становище було дуже непевним. «Нема хіба другої провінції в Австрії, в якій би так нагло і так раптово тратив селянин свою посілість, як на Буковині. Ще вчора був він газдою, нині прийшла екзекуція і він зліцитований так, що не стало йому й три лікті землі на домовину»³⁵.

Наведені дані про класове розшарування буковинського селянства на початку XX ст. незаперечно спростовують вигадки націоналістичних авторів про «безбуржуазність» українського селянства, переконливо засвідчують, як неможливий буковинський селянин терпів гніт не лише з боку поміщиків, а й від односельчан-куркулів.

Тільки ліквідація експлуататорських класів — поміщиків і куркулів — могла врятувати селянство Буковини від злиднів, політичного й національного безправ'я, відкрити шляхи до корінних перетворень в ім'я майбутнього.

³² «Борба», 1 грудня 1910 р.

³³ Die direkte Steuern im Herzogtum Bukowina in den Jahren 1898 bis 1902. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina, X. Heft, Czernowitz, 1904, стор. 2—3.

³⁴ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на поч. XX ст. (1900—1919 роки), К., 1960, стор. 62.

³⁵ «Вперед», 18 квітня 1912 р.

ПЕРША ПОЛЬСЬКА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ НА УКРАЇНІ (1917 р.)

І. І. БЕЛЯКЕВИЧ

У радянській і польській історіографії початковий період існування Польської стрілецької дивізії висвітлено дуже слабо. Певні відомості з цього питання містяться в працях П. А. Голуба, О. Я. Манусевича, П. М. Калениченка, автора цього повідомлення, а також польських істориків Л. Гросфельда, В. Найдуса, А. Заторського, М. Вжосека¹. Однак загалом тема ще докладно не вивчена. Автор обмежує висвітлення

¹ П. А. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг. — «Вопросы истории», 1958, № 3; А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль — октябрь 1917 г.), М., 1965

історії Польської стрілецької дивізії часом від початку її формування на Україні (січень 1917 р.) до дислокації у м. Проскурів (травень 1917 р.) * напередодні відправлення на Південно-Західний фронт.

Під час першої світової війни польські буржуазно-поміщицькі кола неодноразово висували проекти створення в російській армії польських національних формувань. Та ні царський уряд, ні Ставка верховного головнокомандуючого їх не підтримали. Однак з добровольців тоді були сформовані два польські легіони, які у вересні 1915 р. розгорнулися у бригаду польських стрільців². У січні 1917 р. з ініціативи головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала О. О. Брусилова її з фронту переправили у Київський військовий округ з тим, щоб перетворити в дивізію³. 2 лютого 1917 р. Брусилов висловився також за створення у складі російської армії більших польських з'єднань і підкреслив, що ця ідея підтримується певними польськими політичними колами. Цього разу Ставка підтримала О. О. Брусилова, запропонувавши йому розробити пропозиції щодо використання дивізії як ядра «майбутньої польської армії»⁴. На рішення Ставки вплинула декларація австро-німецького командування (5 листопада 1916 р.) про створення на території Королівства Польського маріонеткової так званої Польської держави (В. І. Ленін назвав її ублюдком)⁵ з метою масового залучення поляків як гарматного м'яса в австро-німецькі війська, що зазнали значних втрат⁶. Однак царизм дав згоду лише на формування польської стрілецької дивізії, оскільки «переоцінював сепаратистські тенденції польської буржуазії»⁷, яка групувалася навколо ендеків. Переформування бригади в дивізію проходило на підставі наказу начальника штабу верховного головнокомандуючого від 24 січня 1917 р. під керівництвом генерала Т. Билевського і мало закінчитися до 14 квітня 1917 р.⁸ Частини дивізії мали таку дислокацію: 1-й полк та інженерна рота — у Києві, 2-й полк — у Борисполі, 3-й — у Полтаві, 4-й — у Березані, запасний — у Белгороді, дивізіон уланів — у Чугуєві⁹.

И. И. Белякевич. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г., Львов, 1957; П. М. Калениченко. Польські трудящі в Жовтневій революції та громадянській війні на Україні.—Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні 1917—1920 рр., К., 1967; Leon Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje w Rosji 1917—1919, Warszawa, 1956; Walentyna Najdus. Żołnierze Polacy w Rewolucji Październikowej.—„Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1957, N 4; іі ж. Polacy w Rewolucji 1917 roku, Warszawa, 1967; Aleksander Zatorski. Żołnierz dywizji strzelców polskich wobec rewolucji rosyjskiej (marzec—lipiec 1917).—Z dziejów stosunków polsko-radzieckich, Studia i materiały, t. I, Warszawa, 1965; Mieczysław Wrzosek. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917—1918, Warszawa, 1969.

* Всі дати вказані за новим стилем.

² Докладніше про це див.: И. И. Белякевич. Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны.—Первая мировая война 1914—1918, М., 1968; Aleksander Zatorski. Dzieje pułku Białogrodzkiego, Warszawa, 1960, стор. 13—19.

³ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 2; ф. 2008, оп. 2, спр. 328, арк. 5—6; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, од. зб. 600, арк. 9.

⁴ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 23—25.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 194.

⁶ Leon Grosfeld. Tak zwany akt piątego listopada.—„Kwartalnik Historyczny”, 1954, N 2, стор. 61—65; Tenże-Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej, Warszawa, 1962, стор. 110—186.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 2, од. зб. 600, арк. 11.

⁸ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 1, 3, 56.

⁹ Докладніше про це див.: І. І. Белякевич. З історії створення польських військових формувань у Росії напередодні I Всеросійського з'їзду військових поляків (березень—травень 1917 р.).—Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів. Франка, серія історична, вип. 3, Львів, 1965, стор. 34.

Командування полків добиралося штабом Південно-Західного фронту. Спочатку це були колишні командири батальйонів бригади: Пеньковський, Висоцький, Фрей і Знамеровський. 26 квітня головнокомандуючий Південно-Західним фронтом порушив клопотання перед Генеральним штабом і верховним головнокомандуючим про призначення командирами 1-го полку полковника Л. Желіговського, 2-го — підполковника Висоцького, 3-го — полковника Галецького і 4-го — підполковника Раценського. Командиром бригади Польської дивізії за поданням головнокомандуючого Південно-Західним фронтом став полковник Жондовський. Начальник дивізії генерал Т. Билевський 28 квітня був відкликаний у Головне управління Генерального штабу на посаду голови Комісії у справах формування польських військ. У його відсутність обов'язки начальника дивізії виконував полковник Желіговський, а з 17 травня начальником дивізії був призначений генерал А. Симон. 20 травня до верховного головнокомандуючого генерала М. В. Алексеєва звернувся з проханням дозволити йому очолити Польську дивізію командир 133-ї піхотної дивізії генерал-майор А. Осінський. Однак уже було пізно, тому Алексеєв запропонував призначити Осінського замість Билевського головою Комісії у справах формування польських військ¹⁰.

Великий вплив польських солдатів з різних частин російської армії сприяв швидкому формуванню дивізії. Наприклад, 100 солдатів 178-ї піхотної дивізії просили штаб Західного фронту перевести їх у полки Польської дивізії. Штаб Румунського фронту також доводив до відома Ставки про бажання польських солдатів, які поверталися до своїх частин після одужання, поступити «до Польської дивізії, що формується у Києві»¹¹. У пам'ятній записці, що знаходиться в справах Ставки, підкреслювалося, що «останнім часом цілі частини заявили про своє непохитне бажання приєднатися до польської дивізії, що формується»¹². Тому Ставка намагалася тимчасово затримати цей вплив до остаточної розробки Головним управлінням Генерального штабу положення про формування польських частин.

Служити в них бажало й чимало офіцерів-поляків, внаслідок чого їх кількість перебільшила штати. Тому головнокомандуючий Південно-Західним фронтом просив верховного головнокомандуючого припинити направлення офіцерів з інших фронтів у Польську стрілецьку дивізію, а позаштатні одиниці відрядити в інші стройові частини армії¹³.

Великий вплив польських солдатів і офіцерів пояснюється зростанням національно-визвольних тенденцій серед значної частини поляків, особливо офіцерів російської армії, після Лютневої революції і повалення царизму. Значну роль у цьому відіграло відоме звернення «До польського народу», одностайно прийняте 27 березня Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів, а також вимушена відозва Тимчасового уряду до польського народу від 29 березня, в якій містилася обіцянка створити незалежну Польську державу¹⁴. Незважаючи на те, що уряд тільки прикривав намагання продовжувати імпералістичну війну фразами про необхідність визволення Польщі від австро-німецьких окупантів, відозва викликала у деякої частини солдатів-поляків ілюзії щодо здобуття в найближчому майбутньому незалежності

¹⁰ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 68; спр. 332, арк. 3, 4, 33, 44, 49.

¹¹ Там же, спр. 328, арк. 35, 45, 70, 81.

¹² Там же, арк. 53 і зв.

¹³ Там же, арк. 27, 36, 79, 83, 106, 151, 152, 161.

¹⁴ Державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Ленінградської області, ф. 1000, оп. 73, спр. 13, арк. 24; «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 16(19) березня 1917 р.

Польщі. Сприяло напливу польських солдатів у дивізію також прагнення до об'єднання в національних формуваннях та агітація реакційного польського офіцерства й буржуазно-поміщицьких кіл. Оскільки організаційне оформлення груп СДКПіЛ та секцій ППС-лівіці тривало майже до літа 1917 р., одразу після Лютневої революції антивоєнна пропаганда серед солдатів-поляків у російській армії велася не дуже активно. Нарешті, великому напливові у полки Польської дивізії сприяли підсвідомі антивоєнні настрої. Солдати намагалися вирватися з окопів хоча б на деякий час¹⁵.

8 травня на нараді в Головному управлінні Генерального штабу генерал Билевський доповів про сформування дивізії, у якій «навіть є в кожному полку по дві роти понадкомплектних». За даними начальника «загальна чисельність дивізії з її запасним полком може бути прийнята в 25 тис. чол.» Кожний полк мав команду кулеметників. Кіньми дивізію укомплектували повністю, але артилерії не було. Нарада вирішила озброїти дивізію «лише легкою артилерією і, до того ж, лише з розрахунку одного дивізіона на дивізію»¹⁶.

За наказом (№ 379 від 21 березня 1917 р.) начальника штабу верховного головнокомандуючого дивізіон уланів, що стояв у Чугуєві, мав складатися з трьох ескадронів. А при 5-му запасному кавалерійському полку в Балаклії було сформовано з поляків новий ескадрон, який губернський військовий комісар Тимчасового уряду вимагав направити до Чугуєва¹⁷. Однак Ставка негативно поставилась до цього. Тому делегація дивізіону разом з представниками польських буржуазних організацій перед воєнним міністром А. І. Гучковим порушила клопотання переформувати дивізіон в полк, дати йому польський прапор і найменувати «Польський уланський національної гвардії полк імені маршала Понятовського», а також частково змінити обмундирування. Воєнний міністр поставився до делегації доброзичливо. 22 квітня начальник відділу Головного управління Генерального штабу генерал Каменський, повідомляючи про це штаб верховного головнокомандуючого, писав, що переформування дивізіону «в полк 4-ескадронного складу не викликає будь-яких ускладнень».

Однак генерал Алексеев вважав за необхідне скоротити кількість кавалерії до мінімуму, а тому заперечував можливість розгорнути польський уланський дивізіон у полк. 20 червня Ставка одержала повторну телеграму мобілізаційного відділу Генштабу, в якій рекомендувалося «з метою уникнення небажаних ускладнень переформувати означений дивізіон в полк». Тут же вказувалося, що Головне управління Генштабу вже приступило до «формування для польського уланського полку одного маршевого ескадрону». Тому 23 червня верховний головнокомандуючий змушений був дати дозвіл на переформування дивізіону¹⁸.

У полках Польської дивізії, за винятком Белгородського запасного, панував жорстокий режим, діяв дисциплінарний статут царської армії, скасований в російських частинах. Цьому сприяли перший начальник дивізії генерал Билевський, а потім його наступник генерал Симон, який, за даними полковника Пташинського, був «вкрай реакційно настроєний». Віддача честі у Польській стрілецькій дивізії зберігалася й після Лютневої революції¹⁹. Натхнені реакційним командуванням ди-

¹⁵ W. Najdus. Polacy w Rewolucji 1917 roku, Warszawa, 1967, стр. 290—291.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 2, спр. 1653, арк. 2 і зв., 3 зв.; ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 94 зв.

¹⁷ Там же, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 39, 44, 58, 64—65 зв.

¹⁸ Там же, арк. 66, 162, 163.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 1535, арк. 9, зв.—10; „Polskie siły zbrojne”, 1917, N 9—10, стр. 130; „Wiadomości wojskowe”, 1917, N 1, стр. 21.

візії, польські офіцери не бажали миритися з демократизацією армії, ліквідацією тілесних покарань, розширенням прав рядових солдатів, створенням солдатських комітетів тощо. Член полкового комітету унтер-офіцер К. Юзьвяк писав, що на думку польських реакційних офіцерів поляки повинні керуватись своїми особливими правами, їм нема чого зважати «на права дикої Росії», вони «повинні запозичити культуру з Заходу» і як «народ більш цивілізований, мають піти іншою, своєю дорогою й не зважати на те, що роблять росіяни». На цій підставі польські офіцери підтримували в полках дивізії драконівську дисципліну. Вони нерідко били своїх солдатів «лише за те, що ті палили в їх присутності». Однак це викликало опір солдатів. Наприклад, в 1-му полку було зроблено спробу тілесно покарати стрільця, який «не бажав битися за царя». Та справа закінчилася покаранням офіцера, який намагався здійснити екзекуцію, а, отже, ігнорував права солдата, надані йому революцією²⁰.

У полках дивізії різко загострилися суперечності між солдатами й старшими офіцерами. Штабс-капітан М. Стопига свідчив, що «офіцери дуже часто намагаються ставитися до солдатів як пани до хама, повелителі життя й смерті раба»²¹. К. Юзьвяк підтверджував, що «пани офіцери... не хотіли погодитися з тим, що солдат як людина міг мати рівні з ними права, міг у вільний від служби час піти до театру або на доповідь, на мітинг, посмів зробити зауваження, запитати, куди поділись призначені для нього продукти, чоботи й обмундирування, тоді як він ходить майже голий і босий, міг зробити зауваження про крадіж казарми, про їх опалення, а в разі відмови вирішити ці питання самому»²².

Польські солдати піддавалися й ідеологічній обробці у націоналістичному дусі. Цьому сприяла польська буржуазна преса, особливо та, що перебувала в руках найреакційнішої буржуазно-поміщицької партії ендеків, членів якої В. І. Ленін називав польськими чорносотенними націоналістами й найбільш озлобленими контрреволюційними поміщиками й буржуазією²³. З метою посилення впливу на солдатів-поляків у Києві в травні 1917 р. з ініціативи великого земельного магната князя К. Лютославського було створено так зване Товариство друзів польського солдата. Численна польська буржуазна преса, що видавалася в Росії й на Україні («Дзеннік польськи», «Газета польська», «Нови кур'єр літевськи», «Роботнік польськи», «Дзеннік кійовськи», «Польське сілі збройне», «Вядомосьці войскове» та ін.), доводила своїм солдатам, що лише продовження війни проти блоку центральних держав за участю створеної в Росії Окремої польської армії дасть змогу відновити незалежну й об'єднану Польщу. Водночас солдатів закликали до беззаперечного послуху й збереження повної дисципліни. Особливо старалися у цьому напрямку «Вядомосьці войскове», які з 1 квітня 1917 р. видавало у Києві Товариство зміцнення польських військових знань імені Зігмунта Балицького (один з лідерів партії ендеків, помер у 1916 р.). Редактором цього щотижневика був ендек Г. Багінський²⁴.

Цілям ідеологічної обробки польських солдатів служив також з'їзд делегатів Польської стрілецької дивізії, який проходив у Києві з 14 до 30 квітня. Він був скликаний за наказом начальника дивізії

²⁰ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN), zesp. I/30, APR I c.

²¹ Archiwum Zakładu Historii Partii (далі — AZHP), zesp. 392, RPZM,teczka 2 k. 144.

²² AAN, zesp. I/30 I c.

²³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 132; т. 31, стор. 144—145.

²⁴ AZHP, zesp. 392, t. 9, kk. 131—132; Wł. Glinka. Pamiętnik z Wielkie wojny, t. II. Warszawa, 1927, стор. 227.

генерала Билевського, якого стривожило виникнення у полках солдатських комітетів. З'їзд повинен був, за задумом його організаторів, підтримати план створення польської армії в Росії. Для зміцнення дисципліни в її лавах планувалося виробити спеціальну інструкцію, «яка б спиралася,— писав Г. Багінський,— на здорові військові основи», тобто розробити такий дисциплінарний статут, що позбавив би польських солдатів можливості користуватись демократичними свободами, встановленими в російській армії. Для цього необхідно було насамперед обмежити права солдатських комітетів. З цією метою на обговорення з'їзду було винесено такі питання: ідейна декларація, громадянські права військовослужбовців, розмежування громадянських і військових прав, врегулювання громадянських і військових відносин, зовнішні ознаки єдності серед військових, ставлення офіцерів до солдатів, основи організації офіцерів і солдатів, обмундирування і зовнішні ознаки дивізії, додержання польських воєнних традицій, зовнішні зв'язки дивізії²⁵.

Делегати на з'їзд добиралися його організаторами незалежно від кількісного складу частин. Так, від Белгородського запасного полку, особовий склад якого значно перебільшував чисельність усіх лінійних полків разом узятих, було виділено стільки ж делегатів (4), як і від інших полків. Всього на з'їзд прибуло 28 представників, з них 6 рядових, 10 унтер-офіцерів і 12 офіцерів. Головою з'їзду був ендек, член реакційної офіцерської «Військової ліги активної боротьби», редактор «Вядомосьцей войскових» прапорщик Г. Багінський, секретарями — підпоручик В. Городинський і полковий писар унтер-офіцер В. Чайковський²⁶.

Незважаючи на сумлінний добір делегатів і свідоме обмеження їх кількісного складу, на з'їзді дванадцять днів точилася вперта боротьба між солдатами і офіцерами. Делегат 1-го лінійного полку К. Юзьвяк від імені солдатів заявив, що їх права і межі свободи вже визначені * і «жодних змін ми не дозволимо вводити». Він же вважав, що заклики офіцерів не зважати на події в Росії і орієнтуватися на Захід, спрямовані насамперед проти комітетів. К. Юзьвяк наголосив, що «в польській дивізії солдат не має всього того, що російський солдат» і закінчив свій виступ словами: «Віднині, коли російські солдати піднялися з бруду, даремно намагаєтесь затримати нас у ньому. Ми разом з ними страждали, разом будемо жити вільними»²⁷.

Делегати Белгородського запасного полку, де 27 березня всупереч волі командування було обрано полковий комітет, висловились проти створення в Росії польської армії²⁸. Однак реакційно настроєні делегати (їх була абсолютна більшість) не підтримали цієї пропозиції. В «Ідейній декларації», схваленій з'їздом 21 квітня, всупереч фактам, твердилося, нібито Антанта є «союзом вільних народів, які борються за загальну свободу», доводилося, що Антанта хоче «відновлення незалежної Польської держави з усіх розірваних польських земель», а тому це ставить дивізію «у лави коаліції як союзників». «Для досягнення всіх цих наших прагнень і цілей,— вказувалося в декларації,— ми вважаємо за необхідне створення польської армії» на «найвищому ступені досконалості», тобто дисципліни. Віддаючи данину часу, в документі

²⁵ Henryk Bagiński. Wojsko Polskie na Wschodzie, Warszawa, 1921, стор. 105—109; „Wiadomości wojskowe”, 1917, N 4, стор. 67.

²⁶ „Wiadomości wojskowe”, 1917, N 4, стор. 66.

* Очевидно К. Юзьвяк мав на увазі наказ № 1, виданий під тиском мас Петроградською Радою робітничих та солдатських депутатів 14 березня 1917 р.

²⁷ AAN, zesp. I/30, APR I c.

²⁸ П. А. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг.— «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 47; AZHP, zesp. Wspomnienia, tęczka osobowa 9329, kk. 82—85.

також підкреслювалося, що «всі солдати і офіцери польської армії користуються рівними громадянськими правами», проте «найсуворіше виконання військових обов'язків ми вважаємо велінням польської військової честі». Так у прихованій формі складачі декларації виступали за єдиноначальність у польських військах, проти солдатських комітетів. У документі проголошувалася необхідність неухильно працювати над «моральним і спеціальним удосконаленням» дивізії, яка вважалася кузницею кадрів для майбутньої польської армії²⁹.

Відразу ж після закінчення роботи з'їзду всі його рішення генерал Билевський затвердив наказами по дивізії, які було опубліковано в «Відомостях військових» (за свідченням «Польського товариства військових знань», вони були нібито друкованим органом командування дивізії)³⁰. У наказі № 32, де висвітлювалося рішення з'їзду з питання про зовнішні зв'язки дивізії, вказувалося, що «єдиною відповідною для зовнішніх контактів особою є начальник дивізії». Водночас зазначалося, що на з'їзді мали місце певні суперечності, оскільки не всі зрозуміли значення моменту і «своїми нетактовними вчинками та невитримкою на політичному ґрунті викликають щодо нас неприязнь і недовіру». Наказ закінчувався зверненням до польських солдатів: «Якнайменше політики і якнайбільше роботи у сфері своєї компетенції»³¹.

13 травня з великим запізненням Билевський оголосив наказ командуючого Київським військовим округом генерала Ходоровича про тимчасовий статут армійських комітетів, завізований і перекладений на польську мову президією з'їзду. Однак тут же з'їзд підготував, а Билевський затвердив (наказ № 34) доповнення й зміни, що обмежували права полкового комітету. До нього входили по одному представникові від ротного і загонного комітетів, по два офіцери від кожного батальйону та спеціальних загонів полку, лікар, капелан, начальник господарського відділу і командир полку. При комітеті створювалися лише три комісаріати: освіти, спорту і розваг та здоров'я, кооперативний³². Таке обмеження функцій полкових комітетів перетворювало їх у культурно-освітньо-господарські комісії при командирах полків.

У «Правилах солдатської моралі у дивізії», вироблених президією з'їзду і затверджених командиром дивізії, наголошувалося на необхідності послуху солдатів офіцерам, а ухилення від виконання службових обов'язків вважалося «найтяжчим гріхом проти товариської солідарності». Солдати, які самовільно залишили свою частину, «підлягали військовому суду на загальних підставах». Порушення військової дисципліни було рівнозначним «виступу проти засад честі солдата і громадянина-поляка». Стежити за виконанням правил мали ротні й полкові комітети³³. Таким чином, керівники з'їзду і генерал Билевський не лише обмежували громадянські права польських солдатів, запроваджували у частинах кругову поруку, але й намагалися покласти на ротні й полкові комітети поліцейські функції.

У резолюції «Про громадянські права військовослужбовців» указувалося, що «абсолютного порядку і залізної організації можна досягти лише шляхом дисципліни, заснованої на безумовному і точному виконанні наказів командира». Що ж стосується громадянських і моральних прав, то «користування ними... має підпорядковуватись виключно служ-

²⁹ AAN, zesp. I/30, APR 2d, k. 4; „Wiadomości wojskowe”, 1917, N 4, стор. 65—66.

³⁰ AZHP, zesp. 392, t. 3, k. 203.

³¹ „Wiadomości wojskowe”, 1917, № 5, стор. 86—87.

³² Там же, стор. 87—91.

³³ Там же, стор. 91.

бовим обов'язкам і нічим не порушувати організації війська». У резолюції «Внутрішні умови служби в дивізії» розглядалися права офіцерів і солдатів. Тут указувалося, що «офіцер є не тільки вчителем, але й абсолютним командиром і начальником у службових питаннях». Оскільки офіцер «для користі країни» обрав військову службу своєю професією, то він має більші службові права, ніж солдати, які є «тимчасовим елементом» в армії. Тому останнім необхідно «завжди виконувати наказ, причому беззастережно його виконання повинно вважатись справою військової честі». Резолюція вимагала від солдатів віддавати офіцерам честь не лише на службі, а й під час відпочинку³⁴. Таким чином, президія з'їзду в своїх резолюціях, легалізованих наказами генерала Билевського, практично узаконювала в частинах польської дивізії старий дисциплінарний статут у всіх його деталях.

З метою зміцнити владу офіцерів, вироблений на з'їзді статут передбачав, всупереч введеному в російській армії принципу виборності полкових судів, надати командиру право карати у відповідності з встановленим табелем про покарання. В статуті внутрішнього розпорядку польської дивізії, затвердженому Билевським, вказувалося, що демократизація порядків у російській армії «суперечить основам армійської дисципліни». Реакційне керівництво з'їзду разом з начальником дивізії провело рішення про створення польських національних формувань, щоб, за словами голови з'їзду ендека Г. Багінського, уникнути більшовизації солдатів-поляків у лавах російської армії³⁵. Цьому повинні були сприяти також рішення і статuti, прийняті під тиском реакційної більшості з'їзду.

У квітні Билевський звернувся до воєнного міністра Тимчасового уряду передати Польській стрілецькій дивізії прапори часів польського повстання 1830—1831 рр., що зберігалися в Оружейній палаті у Москві. Гучков прохання задовольнив. 16 квітня до Москви відбув почесний ескорт, якому польські буржуазні кола організували ряд гучних зустрічей³⁶. Але прохання Билевського не підтримав Польський демократичний комітет, що вороже ставився до позиції ендеків та їх планів створення в Росії польської армії. 18 квітня член Державної думи, діяч партії ендеків Я. Гарусевич одержав телеграму, в якій вказувалося, що «деякі польські організації у Москві клопочуться перед урядом про передачу польських прапорів не польським полкам, а голові Ліквідаційної комісії»³⁷. Однак і втручання Гарусевича не допомогло, оскільки остаточно вирішувати це питання за дорученням Тимчасового уряду мав А. Ледницький. Він був прихильником маріонеткового «уряду», створеного в Польщі австро-німецькими окупантами, а тому негативно ставився до формування в Росії національних польських частин, що могло б ускладнити взаємини між керівниками цього «уряду» та окупаційними властями. З тих же міркувань Ледницький не підтримав прохання про передачу уланському полку польського прапора «з елементами польської державності», оскільки це набувало «політичного характеру». Він також не подавав допомоги польським солдатам, які шукали його сприяння, прагнучи перевестися до Польської дивізії³⁸.

³⁴ „Wiadomości wojskowe”, 1917, № 5, стор. 92—93.

³⁵ ЦДБІА, ф. 2552, оп. 1, спр. 65, арк. 39; A. Zatorski. Dzieje pułku Bielgorodzkiego, Warszawa, 1960, стор. 37; H. Bagiński. Назв. праця, стор. 107.

³⁶ „Wiadomości wojskowe”, 1917, № 3, стор. 46—47; № 5, стор. 101—102.

³⁷ ААН, зesp. 11/5, т. 1, к. 24. Польську ліквідаційну комісію при Тимчасовому уряді очолював адвокат А. Ледницький, який водночас був головою Польського демократичного комітету.

³⁸ „Wiadomości wojskowe”, 1917, N 17, стор. 301—302; Z. Wasilewski. Proces Lednickiego, Warszawa, 1924, стор. 250, 294; AZHP, zesp. 392, t. II, k. 10—11.

Польські ж буржуазно-поміщицькі кола на Україні всіляко підтримували ідею створення польських формувань. Так, Коссаковський, Тарасевич, Фудаковський, Лукасевич та інші напередодні з'їзду Польської дивізії організували (8 квітня) зустріч польської буржуазії з командуванням. Тут М. Коссаковський називав польську дивізію «зародком польського війська», а Єзерський, Бега, Багинський, Будни та інші оратори закликали зміцнювати польські збройні сили. Билевський в основному підтримував представників польської буржуазії, але не давав ніяких обіцянок. Після зустрічі цивільні особи відвідали полки дивізії³⁹.

З квітня 1917 р. соціал-демократи, члени ППС-лівиці і Польського соціалістичного об'єднання, створеного у Харкові, розгорнули боротьбу за солдатські маси. Агітаційно-пропагандистську й антивоєнну роботу серед польських солдатів вели член СДКПіЛ з 1900 р. І. Фіалек (депутат Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, член її виконавчого комітету), К. Следовський, Я. Качмарек та інші⁴⁰. Але їм перешкоджали польські націоналістичні буржуазні та дрібнобуржуазні партії й організації. До того ж, більшість польських солдатів була малописьменними або й зовсім неписьменними селянами⁴¹.

У полках Польської дивізії найгострішою була боротьба за створення солдатських комітетів, які виникли вже у квітні, а подекуди навіть у березні. Під впливом революційної пропаганди польські солдати заявили, що не бажають бути слухняним знаряддям у руках ендецьких ватажків, не хочуть захищати інтереси російських капіталістів⁴². Солдатські комітети сприяли демократизації російської армії. Однак польське реакційне офіцerstvo докладало всіх зусиль, щоб зберегти в армії паличну дисципліну, забуваючи, що «над солдатами вже нема палки...», що «її скинув лютий 1917 року»⁴³. У квітні за активною участю Г. Багинського офіцери створили в дивізії таємну організацію — «Польську військову лігу активної боротьби», яка мала завдання боротися проти революційних настроїв солдатів та антивоєнної агітації. Польська буржуазна преса засуджувала демократичні порядки, що вводилися в російській армії. Так, «Дзєннік кїювські» опублікував статтю, в якій вказувалося нібито наказ № 1 Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів був причиною поразки російських військ під Стоходом у квітні 1917 р.⁴⁴

Інкони реакціонери розправлялися з агітаторами, які вели антивоєнну пропаганду. Наприклад, у казармах польського уланського дивізіону в Чугуєві було побито представника Польського соціалістичного об'єднання робітника Б. Колодзейського, який розповсюджував газету «Єдносьць роботніча». Робітники заводу Борковського, що був евакуйований з Варшави до Чугуєва, заявили з приводу цього рішучий протест. Для розгляду конфлікту начальник Чугуївського гарнізону створив комісію з представників місцевої Ради і солдатів. Однак ротмістр Барас-

³⁹ AZHP, zesp. Wspomnienia, t. osob. 2995, kk. 74—78.

⁴⁰ Н. Вагіньскі. Назв. праця, стор. 120; А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль—октябрь 1917 г. М., 1965, стор. 125.

⁴¹ Діяч польської військової лівиці в Росії Вацлав Шенений пише, що польські селяни і дрібні міщани призвані до російської армії у 1913—1914 рр. були переважно неписьменними. «Неписьменні серед населення конгресової Польщі напередодні війни складала від 75 до 80%» (Kwestja Wojska polskiego w Rosji w 1917 r., oprac. W. Szczęśny, Warszawa, 1936, стор. 32).

⁴² М. Turlejska. Czerwony pułk Warszawy.— „Za wolność i lud”, 1951 N 13, стор. 8.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 7.

⁴⁴ Leon Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji, стор. 35 „Dziennik Kijowski”, 30 березня 1917 р.

кевич, який виконував обов'язки командира дивізіону, узяв хуліганів під захист. За вимогою робітників Виконком Харківської Ради ухвалив рішення притягти ротмістра і уланів до судової відповідальності⁴⁵.

Командир 4-го полку полковник Знамеровський заявив солдатській делегації, що «особисто він не дозволяє» створювати в полку «ніяких комітетів і не має в них потреби». Своєї точки зору він дотримувався й після повторних зборів, що відбулися у всіх ротах. Тоді солдати скликали загальнополковий мітинг, на якому вирішили заарештувати командира полку та його ад'ютанта (він приховував накази російських військових властей, що стосувалися легалізації солдатських комітетів). До генерала Билевського прибула спеціальна делегація з заявою, у якій вказувалося: комполку саботував усі накази «що змінюють старий режим дисципліни», а також «не звертав уваги на розпорядження щодо поліпшення побуту солдатів»⁴⁶. Знамеровський був звільнений з посади командира полку.

Переборюючи опір реакційного офіцерства, солдати почали створювати свої комітети явочним порядком. Наприкінці березня вони виникли в 1-му полку, Белгородському запасному та саперній роті⁴⁷. Враховуючи події у 4-му полку, затримувати далі легалізацію солдатських комітетів було неможливо. Тому під тиском солдатських мас Билевський змушений був оголосити через 13 днів наказ командуючого Київським військовим округом, що стосувався принципів створення солдатських армійських комітетів.

Таким чином, солдати Польської стрілецької дивізії досягли легалізації своїх комітетів, які, незважаючи на урізані права, стали виразниками й захисниками їх інтересів. Це приголомшило польське реакційне офіцерство. Офіцер команди кінної розвідки В. Дзержикрай-Стокальський писав з цього приводу: «...Як блискавкою ми були вражені повідомленнями, що полки дивізії, за прикладом російських формувань, створили полкові комітети, делегати яких заявили командуванню, що не бажають іти на фронт. Одним словом, більшовицька агітація зробила свою справу і було ясно, що солдати нашої дивізії стали на шлях порушення наказів своїх командирів»⁴⁸.

Створення солдатських комітетів сприяло посиленню агітаційно-пропагандистської роботи в усіх полках дивізії та поширенню серед солдатів антивоєнних настроїв. Це були змушені визнати ендеки та їхня преса. З особливою силою антивоєнні настрої виявилися влітку 1917 р., коли Польська стрілецька дивізія перебувала на Південно-Західному фронті⁴⁹, вилившись у ряд виступів, що стали складовою частиною загального протесту діючої армії проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду.

⁴⁵ „Jedność Robotnicza”, 7 травня 1917 р., стор. 5.

⁴⁶ ЦДБІА, ф. 2552, оп. 2, спр. 65, арк. 38.

⁴⁷ A. Zatorski. *Zołnierz dywizji strzelców polskich wobec rewolucji rosyjskiej*. — „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały”, t. 1, Warszawa, 1965, стор. 11.

⁴⁸ W. Dzierzykraj-Stokalski. *Dzieje jednej partyzantki*, Lwów, 1927, стор. 9.

⁴⁹ І. І. Беякевич. Антивоєнні виступи в 1-й Польській стрілецькій дивізії на Північно-Західному фронті влітку 1917 року. — «Українське слов'янознавство», вип. 1, Львів, 1970.

Замітки

М. П. СТАРОСТІН
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
УКРАЇНИ У СПРАВІ
ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ МОЛОДІ
(1966—1970 рр)

XXIV з'їзд КПРС вказував, що будівництво комуністичного суспільства в нашій країні здійснюється в складній міжнародній обстановці. Зокрема, у Звітній доповіді ЦК підкреслено, що «...сили агресії і мілітаризму хоча і потіснені, але не знешкоджені. За післявоєнні роки вони розв'язали понад 30 воєн і збройних конфліктів різних масштабів. Не можна вважати повністю усуненою і загрозу нової світової війни»¹. Враховуючи це, а також вказівку В. І. Леніна про те, що «...буржуазія готова на всі дикості, звірства й злочини, щоб відстояти гинуче капіталістичне рабство»², на XXIV з'їзді було схвалено курс XXIII з'їзду КПРС на поліпшення військово-патріотичного виховання трудящих, особливо молоді³.

У нашій країні понад половина населення — це люди віком до 30 років⁴. Молодь становить основу Радянських Збройних Сил. На Україні вона займає провідні місця у всіх сферах матеріального виробництва: в промисловості — 54%, на будівництві — 60%, транспорті — 46%, у сільському господарстві — 40%⁵. Очевидно, що успіхи будівництва комунізму й питання захисту Батьківщини багато в чому залежать від того, наскільки молодь усвідомить свою роль у житті суспільства. Високе розуміння громадського обов'язку, почуття відповідальності за долю Батьківщини досягається шляхом комуністичного виховання, складовою частиною якого є військово-патріотичне виховання.

У цьому напрямі Комуністична партія особливо посилила роботу після XXIII з'їзду КПРС. Значний досвід військово-патріотичного виховання накопичено в ряді республік, в тому числі й на Україні, де «систематично проводяться зустрічі воїнів і молоді, екскурсії і походи по місцях битв Великої Вітчизняної війни, створена мережа військово-технічних гуртків, курсів і клубів, військово-патріотичних шкіл і музеїв»⁶.

Одним з основних напрямів роботи партійних організацій у справі військово-патріотичного виховання є формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду, що дає змогу виробити ідейну перекона-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 32.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 75.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 78.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 85.

⁵ «Коммунист Украины», 1970, № 4, стор. 58.

⁶ «Правда», 22 червня 1970 р.

ність, непримиримість до буржуазної ідеології, відданість справі комунізму, стати на чіткі класові позиції. Саме висока політична свідомість, глибока переконаність у правоті ідей комунізму породжує масовий героїзм радянських людей у праці та в бою.

Підвищенню ідейно-теоретичного рівня молоді сприяла діяльність політичних клубів, яких в 1970 р. в республіці налічувалося 7350 (в них брали участь 2,5 млн. юнаків і дівчат)⁷. Там відбувалися лекції, тематичні вечори, зустрічі з ветеранами партії та комсомолу, демонструвалися кінофільми про В. І. Леніна, партію, а також про успіхи радянського народу в будівництві комуністичного суспільства.

На Україні застосовувалися й інші форми ідеологічної роботи серед молоді, але всі вони спрямовувалися на виховання у юнаків і дівчат відданості ідеалам комунізму, любові до своєї Батьківщини. У цьому плані важливе значення має ознайомлення з досвідом старших поколінь, революційними, бойовими і трудовими традиціями Комуністичної партії і радянського народу. Тому партійні організації України створювали при клубах і будинках культури лекторії, що займалися пропагандою революційних і бойових традицій, організацією зустрічей з ветеранами революції та війн, походів по місцях революційної та бойової слави тощо. Наприклад, у травні 1967 р. в с. Старогнатівці з ініціативи Тельманівського райкому партії (Донецької області) було проведено велике свято бойової та трудової слави. Ініціатива була підтримана і незабаром під керівництвом партійних організацій в області проводилися масові заходи, присвячені 25-річчю визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників⁸.

На Україні набули поширення походи молоді по місцях революційних і бойових подій, перетворившись на масову й популярну школу патріотичного виховання. Так, у IV-му Всесоюзному поході на честь 50-річчя ВЛКСМ, зліт учасників якого проходив у місті-герої Києві, взяло участь понад 5 млн. юнаків і дівчат України. Молоді патріоти створили у республіці 11 тис. музеїв, кімнат і куточків революційної, бойової й трудової слави, встановили на честь героїв минулої війни понад 6,5 тис. пам'ятників, обелісків, меморіальних дощок⁹.

Повчальний досвід Одеської міської організації. За рішенням бюро міськкому комсомолу біля пам'ятника Невідомому матросу встановлено почесну варту — комсомольсько-молодіжний пост № 1. Стояти на ньому з автоматом захисників міста в руках велика честь для молоді. Так, один з учнів говорив: «За ці 30 хвилин я, здається, вперше в житті замислився для чого людина живе на землі. Я не залишив би цей пост навіть тоді, коли б мені загрожувала смертельна небезпека»¹⁰.

В ознаменування 50-річчя Радянської влади та увічнення героїчних подвигів учасників оборони м. Одеси у роки Великої Вітчизняної війни, а також з метою виховання населення, особливо молоді, на бойових традиціях старшого покоління бюро Одеського обкому підтримало пропозицію громадськості міста про створення 50-кілометрового «Зеленого пояса Слави» з численними спорудами, що пролягли по головному рубежу оборони міста¹¹.

⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Пояснювальна записка про організацію політичного навчання комсомольців і молоді в 1969/70 навчальному році, арк. 7.

⁸ Поточний архів КВО, 1968 р., спр. 12, арк. 387; Поточний архів республіканського комітету ДТСААФ УРСР. Стенограма 3-го Пленуму республіканського комітету ДТСААФ УРСР, 1 листопада 1968 р., арк. 58.

⁹ «Комсомольское знамя», 26 травня 1970 р.

¹⁰ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол і стенограма засідання XI Пленуму ЦК ЛКСМУ, 19 жовтня 1969 р., арк. 32.

¹¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 92, од. зб. 77, арк. 20; «Комсомольское знамя», 3 грудня 1967 р.

Значну допомогу місцевим партійним і комсомольським організаціям у вихованні молоді на бойових традиціях Радянських Збройних Сил подавали музеї бойової слави військових частин, що дислокувалися на території України. В музеях проходила різнобічна військово-патріотична робота — зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни, відмінниками бойової та політичної підготовки, заняття з військової історії, вечори дружби тощо. 1969 р. в Київському військовому окрузі відбувся огляд кімнат і музеїв історії та бойової слави, які того року відвідало понад 100 тис. чол. З допомогою музеїв було створено 250 кімнат і куточків бойової слави в підрозділах, школах, на підприємствах¹².

Діяльність музеїв справляє великий виховний вплив на молоді, знайомить їх з подвигами батьків і пробуджує бажання продовжувати героїчні справи старших поколінь. Так, молоді робітники ордена Трудового Червоного Прапора Київського комбінату хімічного волокна в книзі відгуків музею військ КВО записали: «Будемо достойною зміною нашим старшим товаришам». А учні 6-ї школи м. Миргорода, відвідавши музей, зробили такий запис у книзі відвідувачів: «Ми клянемося бути такими ж мужніми й сміливими, як наші діди й батьки»¹³.

У вихованні молоді на революційних, бойових і трудових традиціях велику роль відігравали університети героїки й патріотизму, клуби легендарної слави, інтернаціонального виховання тощо.

Важливою складовою частиною військово-патріотичної роботи є виховання у молоді любові до військової справи та підготовка допризовників і призовників до служби у Збройних Силах. Цим питанням партійні організації України приділяли чимало уваги. Наприклад, на XVIII Київській обласній партійній конференції вказувалося, що комсомольські організації повинні прищеплювати юнакам і дівчатам любов до Збройних Сил СРСР, зміцнювати зв'язки трудящих з військовими частинами та підрозділами. Бюро Львівського обкому партії, обговорюючи план роботи газети «Львовская правда», вказало, що вона повинна ширше висвітлювати на своїх сторінках життя Червоної Армії, розвивати у молоді інтерес до військової служби¹⁴.

У зв'язку з святкуванням 48-ї річниці Радянської Армії і Військово-Морського Флоту бюро Одеського обкому КП України вказало партійним організаціям на необхідність всебічного «зміцнення непорушної єдності народу і армії», на виховання трудящих «у дусі поваги до воєнного минулого радянського народу як засобу військово-патріотичного виховання молоді». Бюро також рекомендувало міському та райкомам партії, обкому, міському й райкомам комсомолу, Політуправлінню ОдВО, обласному комітету ДТСААФ, Товариству «Знання» організувати на підприємствах, у вузах і школах лекції про бойовий шлях Радянських Збройних Сил, проведення тематичних вечорів, зустрічей з ветеранами війн, офіцерами й солдатами частин і підрозділів гарнізону¹⁵.

Партійні комітети України велику увагу приділяли поліпшенню оборонно-масової роботи, підготовці молоді до виконання свого священного обов'язку перед Батьківщиною. Так, бюро Львівського міського КП України, обговоривши підсумки соціалістичного змагання по підготовці

¹² «Ленинское знамя», 29 квітня 1969 р.

¹³ «Ленинское знамя», 8 травня 1970 р.; Поточний архів Політуправління КВО, спр. 23, арк. 13.

¹⁴ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 29, од. зб. 248, арк. 272; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1795, арк. 69.

¹⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 92, од. зб. 72, арк. 69.

юнаків до служби в Радянській Армії, виробило заходи щодо поліпшення роботи з молоддю, зокрема зобов'язало райкоми партії, комсомольські організації, ДТСААФ, райвійськкомати, органи охорони здоров'я та народної освіти поліпшити роботу серед призовників і допризовників у справі військово-технічної підготовки та створенню умов для розгортання оборонної й спортивно-масової роботи. Її форми були найрізноманітнішими.

Великий вплив на молодь справляли зустрічі з ветеранами війн. Наприклад, вони, а також учителі, колишні випускники школи, які тоді служили у Радянській Армії, але перебували у відпустці, взяли участь у тематичному вечорі «Коли ми станемо солдатами», організованому учнями старших класів Золотоніської середньої школи Фрунзенського району Одеської області. Відбулася велика й повчальна розмова про військову службу, її романтику й сувору буденність, священний обов'язок молоді у справі захисту соціалістичної Вітчизни¹⁶.

Офіцери запасу та у відставці передавали молоді свій бойовий досвід не лише в аудиторіях, але і в умовах, що наближалися до бойових. Це дало змогу призовникам набути певних навичок і необхідних для солдата морально-психологічних якостей. Наприклад, у Ленінському районі м. Запоріжжя понад 100 ветеранів війни під керівництвом полковника запасу М. З. Голощанова організували воєнізовану гру «Марш і зустрічний бій», у якій взяло участь 1164 призовника. Вона проводилася за всіма правилами воєнного мистецтва й була знята на плівку Московською кіностудією, яка на основі цих матеріалів, створила кінофільм «Дорогами наших батьків»¹⁷.

У справі виховання у молоді любові до військової справи важливу роль відігравали загони юних друзів Радянської Армії. 1969 р. в школах республіки їх діяло близько 6 тис. (у них налічувалося близько 180 тис. учнів). Наприклад, до юнармійського полку в складі 20 батальйонів (м. Черкаси) входило понад 2,3 тис. учнів. 1970 р. відбулося три триденні зльоти юних друзів Радянської Армії і змагання з восьми видів комплексу «Готовий до захисту Батьківщини». Зльоти закінчувалися двосторонніми іграми, в яких брали участь понад 3,5 тис. чол.¹⁸.

Масовою школою виховання підростаючого покоління в дусі любові до військової справи та служби в армії є гра «Зірниця», в якій у 1969/70 навчальному році, наприклад, у Миколаївській області, брало участь 50 тис. школярів. У Херсонській області в 1970 р. гра «Зірниця» проводилася в 350 школах¹⁹. В усіх областях республіки створювалися батальйони юних друзів Радянської Армії, в яких готували юнармійців і з спеціальностей: зв'язківці, стрільці, розвідники, санітари тощо.

Важливою формою прилучення молоді до військової справи, до оволодіння військово-технічними спеціальностями були створені при військових частинах і вузах школи «Супутник». Під керівництвом офіцерів у військово-патріотичних школах юнаки оволодівали військово-технічними знаннями. Успішно працювала, наприклад, школа «Супутник» при Сум-

¹⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 25, од. зб. 2, арк. 72, 73; Поточний архів Політуправління ОдВО, 1968, спр. 6, т. 1, арк. 196.

¹⁷ Поточний архів Політуправління ОдВО, 1969, спр. 6, т. 1, арк. 183.

¹⁸ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт про підсумки роботи шкіл УРСР щодо початкової військової підготовки за 1969/70 навчальний рік, арк. 29; Поточний архів Політуправління КВО, 1970, спр. 14, арк. 270.

¹⁹ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт Миколаївського облвн про підсумки роботи шкіл області у справі початкової військової підготовки за 1969/70 навчальний рік, арк. 6; Звіт Херсонського облвн, арк. 10.

ському артилерійському училищі ім. М. В. Фрунзе, де юнаки щорічно оволодівали спеціальностями різного технічного профілю. У 1968/69 навчальному році у Київській області в школах «Супутник» учні оволодівали спеціальностями механіка-водія танка, радіотелеграфіста тощо²⁰.

У школах республіки були створені технічні гуртки, у яких допризовники оволодівали основами військово-прикладної справи. Ними керували офіцери запасу та у відставці²¹. Основи воєнної справи на Україні молодь засвоювала також у військово-спортивних таборах, технічних клубах тощо. Це сприяло тому, що в 1968/69 навчальному році успішність з початкової військової підготовки у школах республіки становила 100%. У 1969/70 навчальному році 79% учнів засвоїли програму початкової військової підготовки на добре і відмінно. У Львівській області з шкіл, де було введено початкову військову підготовку, 1969 р. у військові училища вступило 379 чол., а 1970 р. подала заяви 1 тис. чол. У Хмельницькій області в 1969 р. вступили 339 чол., а в 1970 р. виявили бажання вчитися 1122 чол.²².

Партійні організації України проводили велику й різнобічну роботу щодо військово-патріотичного виховання молоді, її морально-політичної підготовки до захисту Батьківщини та служби у Радянських Збройних Силах. Внаслідок цього до лав Радянської Армії вливалось морально стійке, добре підготовлене у військовому, технічному й фізичному відношенні поповнення, здатне за короткий час набутти необхідні якості воїна — вмілого захисника соціалістичної Батьківщини.

²⁰ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. 1970 р. Листування з облвно, спр. 4, арк. 10; Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол і стенограма засідання XI пленуму ЦК ЛКСМУ, 19 грудня 1969 р., арк. 55.

²¹ Поточний архів Міністерства освіти. Листування з облвно, 1970 р., спр. 4, арк. 9.

²² «Радянська школа», 1969, № 10, стор. 43; Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Звіт про підсумки роботи шкіл УРСР щодо початкової військової підготовки за 1969/70 навчальний рік.

І. Г. БОЖОК

УЧАСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФСПІЛОК (1946—1950 рр.)

Завдання профспілок — вірних і активних провідників політики Комуністичної партії в масах дуже різноманітні: від вирішення загальнодержавних проблем до практичного перетворення в життя накреслень партії з питань праці, відпочинку й по-

буту трудящих. В. І. Ленін указував, що без профспілок неможливо було б ні встановити диктатуру пролетаріату, ні утримати її, ні управляти країною. Але профспілки «...це не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»¹.

Це підтверджує історичний досвід. На всіх етапах соціалістичного будівництва профспілки під керівництвом Комуністичної партії проводили серед трудящих організаторську й виховну роботу, розв'язували завдання державного, господарського та культурного будівництва. За

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 2.

їх безпосередньою участю відбуваються вибори до органів державної влади, виробляються закони й постанови про регулювання умов праці робітників і службовців. Профспілкам належить значна роль у справі мобілізації мас на виконання й перевиконання виробничих планів, організації соціалістичного змагання, поліпшення культурно-побутового обслуговування робітників і службовців, виховання в трудящих почуття відповідальності кожного члена суспільства — господаря соціалістичного виробництва за результати своєї праці.

Діяльну участь мас у плануванні розвитку всіх галузей народного господарства партія розглядала як одну з головних, вирішальних умов його піднесення на новий, вищий ступінь. Тому профспілкові організації залучали колективи підприємств до розробки проектів господарських планів, широке обговорення яких на робітничих зборах, постійних виробничих нарадах давало змогу врахувати різні пропозиції, доповнення, зауваження трудящих.

Радянські профспілки виробили різноманітні форми й методи залучення мас до управління виробництвом: школи передового досвіду, наради новаторів, передовиків, раціоналізаторів, винахідників, технічні конференції, профспілкові й господарські активи тощо.

У повоєнні роки наш народ у небачено короткий строк відбудував зруйноване фашистськими загарбниками народне господарство. В здійсненні цього історичного подвигу трудящими Радянської країни почесна роль належить профспілкам. XV пленум ВЦРПС (квітень 1946 р.) закликав усіх членів профспілок успішно виконати й перевиконати свої соціалістичні зобов'язання. 16 березня 1947 р. Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про укладення колективних договорів», якою, зокрема, передбачалося укладення двосторонніх угод між адміністрацією і профорганізацією, де записувалися конкретні зобов'язання профспілок щодо розгортання змагання за успішне виконання виробничої програми. Разом з міністерствами центральні комітети профспілок розробили нові умови Всесоюзного соціалістичного змагання, основним змістом якого було підвищення якості й продуктивності праці, розгортання житлового і культурного будівництва, поліпшення охорони праці та побутового обслуговування населення.

Профспілки відіграли значну роль в організації змагання за звання бригад відмінної якості, передових діляниць, цехів, підприємств, за економію сировини й матеріалів, освоєння нової технології та краще використання техніки.

Велика заслуга профспілок у поширенні швидкісних методів праці. Виконуючи постанову Президії Української Республіканської Ради профспілок «Про розгортання змагання за переведення металорізного верстатного устаткування на швидкісні режими різання металів», профспілкові організації провели наради обміну досвідом роботи токарів-швидкісників. Внаслідок цього їх кількість у республіці протягом 1949 р. зросла з 783 чол. (січень) до 4592 чол. (вересень). На Харківському заводі «Світло шахтаря» на швидкісні режими різання металу перейшло 20,5% верстатників. У червні 1950 р. на Київському верстатобудівному заводі ім. Горького швидкісники становили 31%².

У металургійній промисловості республіки профспілкові організації боролися за поширення методів швидкісного сталеваріння. Внаслідок цього, наприклад, на заводі «Азовсталь» у 1949 р. 58% всіх плавок були швидкісними, а в мартенівському цеху заводу «Запоріжсталь» лише в

² Архів Української Республіканської Ради профспілок (далі — архів УРРП), ф. 2, оп. 1, од. зб. 46, арк. 9; од. зб. 111, арк. 144; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 243, арк. 81.

вересні було зварено 38 швидкісних плавков. В Донецькій області протягом 1949 р. кількість сталеварів-швидкісників збільшилася в 3 рази, швидкісних плавков — у 2 рази. На заводі ім. Дзержинського (м. Дніпропетровськ), де працював ініціатор руху швидкісників Кочетков, 1948 р. було видано 2598, в 1949 р. — 3077, а в 1950 р. — 3700 швидкісних плавков. В 1950 р. на Україні швидкісні плавки давали понад 400 сталеварів³.

У Донбасі під керівництвом профспілкових організацій широкого розмаху набуло змагання за краще використання нової техніки, швидше завершення комплексної механізації вугільної промисловості. Внаслідок цього у 15 лавах була повністю механізована навалка вугілля, а в 379 підготовчих забоях — навантаження. На Чистяківській шахті № 1 водії нового комбайна «Донбас» члени профспілки Ходаковський, Матвієнко, Мелованов в липні 1949 р. домоглися рекордного видобутку антрацити — 11 828 т.⁴

5 жовтня 1949 р. механізатори шахти № 3-біс тресту «Чистяківантрацит» з ініціативи профорганізації звернулись через газету «Радянська Донеччина» до всіх механізаторів області з листом, в якому закликали провести масовий рейд-перевірку використання нової техніки. Їх ініціативу підтримала громадськість і уже до 25 жовтня 150 рейдових бригад працювало на шахтах і підприємствах вугільної промисловості області, а 429 — в цехах і на дільницях. У 6-й західній лаві на шахті № 1 тресту «Донецквугілля» зменшився видобуток вугілля на комбайні «Донбас». Рейдова бригада встановила причину цього: несвоєчасне змазування ріжучої частини. На дільниці № 3 шахти № 32 «Подъемная» було захоплено роботу комбайнів. Виявилося, що протягом зміни вони працювали лише 1 год. 25 хв., а решту часу простоювали.⁵

Рейдові бригади не лише виявляли недоліки, але й вживали заходів до того, щоб їх ліквідувати, вивчали передовий досвід і поширювали його серед шахтарів. Так, у ході перевірки шахт № 24 і 32 в Сніжненському районі було встановлено, що завдяки хорошій організації праці водії комбайна Нестеряков щомісяця видобував до 13 тис. тонн вугілля. Рейдова бригада подбала про те, щоб досвід передових шахт і механізаторів став надбанням усіх. З цією метою були організовані зустрічі з передовиками, а в листівках і брошурах висвітлювався їх досвід.⁶

Профспілки республіки підтримали пропозицію М. Російського організувати змагання за перехід бригад, цехів, підприємств, будов на стахановську роботу. Було проведено велику роз'яснювальну й організаційну роботу, що сприяло поширенню цього патріотичного починання. Зокрема, в обласних центрах і промислових районах відбулися збори профактиву, а на підприємствах — загальні збори робітників і службовців. Лише в Луганській області в них взяло участь понад 500 тис. чол.⁷

Під час місячника громадського огляду організації праці й використання устаткування на підприємствах були створені спеціальні комісії. Наприклад, при Донецькому обкомі профспілки вугільників їх діяло 565 (в них брало участь 5349 робітників і ІТР), а в Дніпропетровській області — 911 (5439 чол.). Вони зібрали близько 23 тис. пропозицій, впровадження яких дало державі десятки мільйонів карбованців економії. Оглядові комісії пропагували передові методи праці, допомагали організувати навчання робітників, які відставали, в школах технімімуму та в стахановських. Під час місячника на підприємствах Київщини в останніх

³ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 46, арк. 10; од. зб. 156, арк. 18.

⁴ Там же, арк. 8.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 84, од. зб. 81, арк. 205, 227.

⁶ Там же, арк. 228.

⁷ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 156, арк. 9.

навчалася 4,1 тис. робітників, у вугільній і металургійній промисловості Донецької області — понад 8 тис., у Луганській області — близько 5 тис. робітників. Загалом профспілковими організаціями вугільників протягом 1948 р. в стахановських школах передових методів праці було навчено 87 775 чол., 1949 р. — 152 950, а 1950 р. — 205 516 чол.⁸

Велика увага приділялася популяризації змагання за випуск продукції відмінної якості, економію сировини та матеріалів, ініціаторами якого виступили О. Чутких, Л. Коробельникова, Ф. Кузнецов. На початку 1951 р. в республіці у цьому виді змагання брали участь близько 30 тис. бригад, зокрема на Харківщині — 2,7 тис., Дніпропетровщині — 4230, Київщині — 5200⁹. В Харківській області 11,9 тис. трудящих відкрили особисті рахунки економії сировини й матеріалів. Це дало змогу лише 1950 р. зекономити державі 19 млн. крб. На Дніпропетровському заводі ім. К. Лібкнехта в мартенівському, колесопрокатному і трубному цехах особисті рахунки мали 39 бригад (лише за 4 останні місяці 1950 р. вони зекономили 3 млн. крб.). Паровозні бригади Південно-Західної залізниці того ж року зекономили близько 60 тис. т вугілля¹⁰.

В кожній галузі промисловості працювали тисячі передовиків, які були зразком у праці. За три роки п'ятирічку завершили 1380 гірників, близько 4 тис. металургів, 6 тис. машинобудівників. 178 шахтарів зробили 6 річних норм, 63 — 7, 34 — 8, 20 — 9, 11 — 10 і більше. До свята 1 Травня 1950 р. 17 тис. стахановців Києва дали понад 5 річних норм, більше як 4 тис. передовиків виробництва Харкова протягом п'ятирічки виконали від 5 до 20 річних завдань. На одному лише заводі «Світло шахтаря» працювало 774 ударники.

Батьківщина гідно відзначила успіхи трудящих у виконанні п'ятирічного плану. Українська Республіканська Рада профспілок разом з Радою Міністрів УРСР, міністерствами щоквартально розглядали підсумки соціалістичного змагання і лише в 1949 р. вручили передовим колективам 30 перехідних Червоних Прапорів Ради Міністрів УРСР та 49 — ВЦРПС і міністерств УРСР.¹¹ В 1948 р. за сумлінну роботу 9 нафтопромислам України були присуджені перші й другі місця у Всесоюзному соціалістичному змаганні. Колективам ХТЗ і харківського заводу «Світло шахтаря» за досягнуті виробничі успіхи в III і IV кварталах 1948 р. були вручені перехідні Червоні Прапори Ради Міністрів СРСР. Близько 80 кращих стахановців республіки удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Державними преміями були відзначені токарь В. Семинський, слюсар І. Подвезько, муляр І. Рахманін, вибійник Л. Голоколосов та інші. Особливо високу оцінку здобула праця шахтарів. Президія Верховної Ради СРСР указом від 9 вересня 1947 р. постановила щороку святкувати День шахтаря і затвердила положення про медаль «За відбудову шахт Донбасу». В 1947—1948 рр. 16 кращим гірникам присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, майже 26 тис. чол. нагороджено орденами і медалями СРСР, понад 2 тис. чол. удостоєно звання «Почесний шахтар»¹².

Для популяризації досвіду передовиків виробництва профспілкові організації вживали різноманітні заходи. На багатьох підприємствах і будовах проводились «стахановські вівторки», на яких новатори розповідали про методи своєї праці безпосередньо на робочому місці. 1949 р. було проведено 9239 «вівторків», 4732 вечори обміну досвідом новаторів.

⁸ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 156, арк. 9, 11, 14.

⁹ Там же, арк. 12, 20.

¹⁰ Там же, арк. 21.

¹¹ Там же, од. зб. 66; арк. 52; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 243, арк. 51.

¹² Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 66, арк. 53, 54; од. зб. 46, арк. 9; од. зб. 53, арк. 47.

рів, влаштовано 29 119 лекцій і доповідей з питань техніки та експлоатації виробництва¹³.

В пропаганді науково-технічних знань важливу роль відіграли створені профспілками в 1948—1949 рр. технічні кабінети, Ради, науково-технічні товариства. Так, до складу технічної Ради при Палаці культури металургійного заводу ім. Дзержинського входила велика група інженерів-консультантів, які читали лекції, доповіді, підтримували ділові стосунки з стахановцями заводу та вченими металургійного інституту, проводили технічні конференції. Читання лекцій і доповідей, як правило супроводжувалося демонстрацією спеціально добраних фільмів¹⁴.

У технічному кабінеті палацу культури ім. Кірова Рубежанського хімкомбінату за 6 місяців 1950 р. було проведено 72 консультації, 2 технічні конференції, 8 вечорів обміну досвідом новаторів. При клубі заводу «Запоріжсталь» діяла комісія науково-технічної пропаганди, до складу якої ввійшли кращі передовики й новатори виробництва. З її допомогою в фойє клубу були оформлені вітрини «Новини науки і техніки», виставка, присвячена п'ятиріччю, щит «День заводу», де регулярно вивішувались плакати та блискавки, в яких висвітлювалися досягнення кращих виробничників у змаганні за ефективне використання устаткування, поліпшення якості продукції¹⁵. Активізація роботи первинних організацій науково-технічних товариств сприяла технічному удосконаленню виробництва, виконанню колективами підприємств соціалістичних зобов'язань.

У повоєнні роки відбулося об'єднання й укрупнення виробничо-однорідних профспілок, що сприяло дальшому зміцненню та розвитку їх зв'язків з широкими масами трудящих. На 1 січня 1949 р. на Україні діяли Українська Республіканська Рада профспілок, 25 обласних Рад, 2 центральні комітети, 27 Республіканських комітетів, 4 басейнові, 403 обласні, 25 шляхових, 70 843 фабрично-заводські, будівельні та місцеві комітети¹⁶.

Профспілкові організації України у своїй діяльності спиралися на численний актив. Лише протягом 1950 р. кількість активістів зросла на 406 тис. чол. і досягла 1,5 млн. чол. Велика увага приділялася навчанню профспілкового активу. Якщо в III кварталі 1945 р. центральні комітети профспілок підготували 24,5 тис. профпрацівників і активістів, то в I кварталі 1946 р. — 27,5 тис., а в II — 31,5 тис. чол.¹⁷ Українська Республіканська Рада профспілок створила 12 кабінетів профактиву, Львівську міжобласну курсову базу. При Харківській, Запорізькій, Донецькій облпрофрадах працювали лекторії для керівних працівників і активістів. У 9-ти районах м. Харкова діяли семінари профактиву, слухачами яких були понад 10 тис. голів ФЗМК, групомів і райкомів профспілок¹⁸. Активісти відіграли велику роль у поліпшенні діяльності профспілок у післявоєнні роки. Перебуваючи в гущі мас, вони особистим прикладом запалювали трудящих на досягнення нових виробничих успіхів.

Підвищення рівня організаційно-масової та виховної роботи сприяло зростанню профспілкових лав, підвищенню їх ролі в господарському і культурному будівництві. Протягом 1946 — 1949 років членами профспілок стали понад 2 млн. робітників і службовців. Якщо на 1 жовтня 1945 р. в республіці в профспілках було 74,6% тих, які працювали, на 1 жовтня 1948 р. — 85,5%, то на 1 жовтня 1950 р. — 92,3%. 1950 р. ні

¹³ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 66, арк. 52.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 243, арк. 81.

¹⁵ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1, арк. 20; од. зб. 142, арк. 6.

¹⁶ Там же, од. зб. 45, арк. 1.

¹⁷ Там же, од. зб. 156, арк. 59; од. зб. 14, арк. 31.

¹⁸ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 46, арк. 39.

звітно-виборних зборах були присутні понад 90% членів профспілок, з них в обговоренні звітних доповідей ФЗМК взяло участь 14^{0/0}¹⁹.

Роки післявоєнної п'ятирічки свідчили про зростання творчої активності профспілок, що були одним із найважливіших проявів участі широких мас, зокрема робітничого класу республіки, в громадсько-політичному житті, відіграло велику роль у мобілізації трудящих на відбудову та розвиток усіх галузей народного господарства.

¹⁹ Архів УРРП, ф. 2, оп. 1, од. зб. 45, арк. 104; од. зб. 46, арк. 37; од. зб. 156, арк. 58.

І. П. КОНДРАНОВ

РОЛЬ РАДЯНСЬКОЇ АВІАЦІЇ
В ДОПОМОЗІ КРИМСЬКИМ
ПАРТИЗАНАМ
У РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У боротьбі радянського народу проти гітлерівських загарбників значний вклад внесли кримські партизани. Про це є немало праць¹, але в них побіжно, або зовсім не сказано про роль радянських льотчиків у постачанні кримських партизанів продовольством, зброєю, боєприпасами, евакуації поранених і хворих.

Відомо, що боротьба партизанів Криму мала свої особливості. Коли після тяжких листопадових боїв 1941 р. на Перекопі, 11-та фашистська армія ввірвалася в Крим, радянські війська змушені були відійти на Севастополь і Керч. У результаті цього багато партизанських баз з продовольством і спорядженням, створених на місцях передбаченої дислокації загонів, опинилися в руках гітлерівців, або були розорені зрадниками. В перші ж місяці війни кримські партизани, внаслідок ворожої блокади опинилися в гірсько-лісистій частині півострова і почали відчувати значну нестачу продовольства, озброєння і боєприпасів.

Головний партизанський штаб просив обласний комітет партії допомогти їм продовольством. Незважаючи на те, що всі сили і засоби були кинуті на захист Севастополя, командування Севастопольського оборонного району (СОР) доручило бійцям 80-ї окремої ескадрильї морської авіації у лютому 1942 р. організувати доставку партизанам продовольства на літаках². Але допомагати народним месникам потрібно було не лише продовольством. У ході боїв з'явилося багато поранених і хворих, яким необхідна була кваліфікована медична допомога. Тимчасом вантажі, які скидали льотчики, нерідко попадали до рук загарбників або губилися. Це примусило командування партизанських загонів організувати прийом літаків на своїх лісових «аеродромах» з тим, щоб з них відправляти на Велику землю поранених і хворих бійців. Перший виліт зробив льотчик Морозов і штурман Щербинін на літаку У-2 в ніч на 21 березня 1942 р.³.

З того часу розпочалися регулярні рейси літаків в партизанський ліс. Льотчики доставляли партизанам зброю, боєприпаси, продовольство, вивозили тяжко поранених і хворих. Уже в березні 1942 р. майже всі

¹ С. Е. Шамко. Партизанское движение в Крыму. Симферополь, 1959; Н. Д. Луговой. Партизанское движение в Крыму (1941—1944 гг.) в сборнике «Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.», Симферополь, 1963 та ін.

² «Кримская правда», 23 лютого 1968 р.

³ Иван Гензов. Дневник партизана, Симферополь, 1963.

партизанські з'єднання (райони) мали рації, завезені радянськими льотчиками і встановили безпосередній зв'язок зі штабом фронту⁴.

Але зв'язок Великої землі і партизанів Криму за допомогою літаків У-2, С-2, Р-5 не розв'язав проблеми подання ефективної допомоги народним месникам у розгортанні бойових операцій, евакуації поранених і хворих, тому командування партизанських загонів просило надіслати в ліс великі літаки.

У травні 1942 р. командуючий Північно-Кавказьким фронтом маршал С. М. Будьонний дав вказівку 325-му авіаційному полку важких бомбардувальників бомбити ворожі аеродроми, одночасно вивчати розташування партизанських загонів. Під час нічних нальотів льотчики брали також вантажі для партизанів. Після бомбардування літаки спускали мішки з продовольством, газетами, літературою і листівками. У щоденнику 6 липня 1942 р. І. Генів записав: «Вночі з двох літаків скинуто понад 30 парашутних мішків з сухарями і продуктами з Великої землі... Їх надіслали комсомольці і молодь нафтового Баку... У посылках ми знайшли листи від робітників і службовців тютюнової фабрики «Красный Октябрь» і піонерів бакинської школи № 173»⁵.

Тільки за період з 7 квітня по 25 червня 1942 р. кримським партизанам було доставлено льотчиками 59 995 кг сухарів, 4 415 кг солі, 8 180 кг ковбас і м'яса, 4 513 кг масла, 10 500 кг борошна, 12 ящиків медикаментів⁶.

Командування Північно-Кавказького фронту направило для вивчення можливостей посадки ворожих літаків на партизанських аеродромах досвідчених льотчиків. На розвідку вилетів найкращий льотчик О. Мажирін, який разом з партизанськими командирами встановив можливість посадки великих літаків⁷. Але здійснити посадку так і не вдалося в зв'язку з напруженим становищем у Севастополі. До осені 1942 р. кримські партизани, серед яких було багато поранених, хворих, опинилися у тяжкому становищі: радянські війська відступали на Північний Кавказ, море контролювали фашистські бойові кораблі.

Військова рада Північно-Кавказького фронту з метою підвищення боєздатності партизанських загонів 1 вересня 1942 р. ухвалила рішення «Про евакуацію поранених і тяжко хворих партизанів з Криму» і розробила план його виконання, поклавши відповідальність за це на командування Чорноморської групи військ Закавказького фронту. Передбачалося використати підводні човни, авіацію, навіть важкі бомбардувальники ТБ-3. Для організації прийому літаків на партизанських аеродромах направили одного з найдосвідченіших штурманів 325 авіаполку М. С. Фетисова, а виліт бойових машин доручили організувати командир полку підполковнику І. О. Овчинникову⁸.

Спроба евакуувати поранених на підводних човнах не вдалася. Лише в жовтні і першій декаді грудня два катери пробилися до кримського узбережжя і під сильним ворожим вогнем вивезли на Велику землю 78 партизанів третього району⁹.

Перший рейс чотирьохмоторного бомбардувальника до партизанів здійснив командир ескадрильї майор Г. В. Помазков з штурманом М. С. Фетисовим¹⁰. Вони привезли продовольство, озброєння, пошту.

⁴ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 9, арк. 181.

⁵ І в а н Г е н о в. Назв. праця, стор. 229.

⁶ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 9, арк. 36—37.

⁷ І в а н Г е н о в. Назв. праця, стор. 226—227.

⁸ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 9, арк. 118, 127—129.

⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 9, арк. 167.

¹⁰ Т а м ж е, ф. 849, оп. 3, од. зб. 234, арк. 24.

Народні месники Криму з вдячністю писали своїм друзям льотчикам 325 авіаполку: «Кожний ваш приліт до нас в глибокий ворожий тил на-дихає... на нові бойові подвиги в ім'я нашої Батьківщини. Ваші імена ввійдуть яскравою сторінкою в історію партизанської боротьби за Радянський Крим». Льотчики авіаполку з травня по грудень 1942 р. привезли партизанам 240 т різних вантажів, в тому числі 15 т боєприпасів, вивезли 307 поранених і хворих, скинули понад 4 млн. листівок і газет¹¹. Понад 40 льотчиків нагороджені бойовими орденами і медалями за мужність і героїзм, проявлені при виконанні завдань під час польотів до кримських партизанів.

Близько 20 бойових вильотів здійснили на літаках У-2, С-2, ПР-5 льотчики 5-ї ескадрильї Закавказької особливої авіагрупи, які доставили в партизанські ліси значну кількість продовольства, боєприпасів, літератури, газет, вивезли 150 хворих і поранених¹².

Політичне управління Північно-Кавказького фронту щоденно від-правляло кримським партизанам по 50 примірників газет «Правда», «Известия», «Красная Звезда», 30 примірників «Комсомольской правды», 100 — «Большевик» та багато брошур¹³.

Наприкінці 1942 р. становище в Криму змінилося: він став глибоким ворожим тилом, аеродроми в зв'язку з відступом радянських військ на Кубань перебазувалися, і польоти до партизанів припинилися. Народні месники зосередили сили в найвищій гірській частині. Це був один з найтяжчих періодів у діяльності мужніх бійців ворожого тилу. Оточені з усіх боків каральними загонами і поліцаями, вони були відрізані від населених пунктів, не мали продовольства, боєприпасів. Про тяжке становище сповіщалося в радіограмах¹⁴.

Одним з перших до партизанів пробився екіпаж літака під коман-дуванням льотчика 1-ї авіатранспортної дивізії ЦПФ Героя Радянського Союзу П. Т. Кошуби. Цей відважний ас ще у жовтні-листопаді 1942 р. на ЛИ-2 13 раз літав до партизанів Криму, 5 польотів здійснив з посад-кою на партизанських аеродромах.

11 лютого 1943 р. екіпаж Кошуби за три рейси скинув 28 мішків. «З'явилося борошно,— писав у щоденнику секретар підпільного партій-ного центру П. Р. Ямпольський,— стало веселішим партизанське життя, закутилася робота»¹⁵. Екіпажу Кошуби у березні доручили перекинути до партизанів підричників для ведення «рейкової війни». Операція була нелегкою. Закидати підричників необхідно було на парашутах. Виріши-ли зробити висадку в районі ст. Владиславовки, але під час виконання завдання літак збився з курсу і зробив вимушену посадку. З 14 чол., що були на літаку, 7 було поранено. Забравши продукти, рацію і зброю вони пішли в бік лісу. Дев'ять днів вони добирались до партизанів. Не раз радянським патріотам доводилося вступати в бій з каральними за-гонами.

Через деякий час до них прилетіли два У-2 з 9-го окремого авіапол-ку ЦПФ, які пілотували льотчики І. Я. Ніжник і Огарков. Вони привезли партизанам продовольство й боєприпаси, забрали на Велику землю Ко-шубу і льотчика Павлова, а решта екіпажу залишилася в загоні. Про-тягом лютого-березня екіпаж Кошуби здійснив 21 рейс до партизанів, доставив 25 т різних вантажів і 23 чол. поповнення¹⁶.

¹¹ Там же, арк. 30—31, 37.

¹² Там же, ф. 151, оп. 1, од. зб. 142, арк. 125—126.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 27, од. зб. 9, арк. 48.

¹⁴ Там же, ф. 156, оп. 1, од. зб. 1969, арк. 31, 32.

¹⁵ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 1, од. зб., 1969, арк. 33, 35.

¹⁶ Там же, ф. 151, оп. 1, од. зб. 142, арк. 235.

Льотчики 2-го Гвардійського полку 1-ї авіатранспортної дивізії на завершальному етапі боротьби кримських партизанів здійснили 435 вильотів, з них 127 з посадкою на лісових аеродромах, завезли 1 тис. т різних вантажів, 200 чол. поповнення, вивезли 1100 хворих і поранених, у листопаді доставили 4 мінометні установки «Катюша» з обслуговуючим персоналом і боєприпасами¹⁷.

82 льотчики полку за участь у поданні допомоги кримським партизанам нагороджені партизанськими медалями, 65 — бойовими медалями і орденами.

Крилаті соколи Батьківщини внесли значний вклад у боротьбу кримських партизанів проти гітлерівців, вписали яскраву сторінку в безприкладний подвиг радянського народу в грізні роки війни.

¹⁷ Там же, од. зб. 18, арк. 148; од. зб. 185, арк. 19, 113.

О. І. ШЕПЕЛЬ
РАДГОСПИ КИЇВЩИНИ
ТА ЇХ РОЛЬ
У СОЦІАЛІСТИЧНІЙ
РЕКОНСТРУКЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
(1922—1929 рр.)

На необхідності радгоспного будівництва вперше наголосив В. І. Ленін у знаменитих «Квітневих тезах», після чого за рішенням VII Всеросійської конференції РСДРП(б) це положення як складова частина резолюції з аграрного питання було включено до програми партії. Практичне здійснення соціалістичних

перетворень розгорнулося вже після Жовтневої революції на підставі перших декретів Радянської влади. Радгоспи, що їх Володимир Ілліч визначав як «великі господарства, організовані робітничою державою на державній землі»¹, мали особливо важливе значення в піднесенні сільськогосподарського виробництва, в підготовці умов для його соціалістичної реконструкції, а також з метою пропаганди й запровадження агрикультурних заходів. Водночас такі господарства мали подавати всебічну допомогу бідняцько-середняцьким масам села, зміцнюючи їх союз із пролетаріатом. 1919 р. було видано ряд постанов, спрямованих на зміцнення радгоспів і дальший їх розвиток, а також підписаний В. І. Леніним декрет від 15 лютого 1919 р. «Про організацію радянських господарств установами і об'єднаннями промислового пролетаріату», на підставі якого почали створюватися так звані «приписні» радгоспи.

Сільське господарство Київщини, як і всієї країни, внаслідок воєнної розрухи опинилося в тяжкому економічному становищі. Невистачало фахівців і робітників, в керівному ж складі частини радгоспів перебували антирадянські елементи². Радгоспи мали постійну потребу в робочій силі; за даними київського губземуправління, 1922 р. у 153 радгоспах, що мали близько 20 тис. дес. орної землі, працювало 872 робітники, тобто на кожного з них припадало по 24 дес.— майже в 10 разів більше, ніж на одне індивідуальне господарство. Нестача робочої сили поряд з низьким рівнем механізації в багатьох випадках спричинялася до того, що радгоспи не могли власними силами вести госпо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 89.

² Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-4027, оп. 3, од. зб. 158, арк. 7, 34—35, 55—56, 76—77.

дарство; водночас потрібно було шукати шляхи використання тих земельних ділянок, що вже давно не оброблялися. Одним з найбільш поширених було здавання селянам в оренду всього господарства. 1922 р. із 170 всіх існуючих у губернії радгоспів (28 715,8 дес.) орендарі отримали 56 з площею 6227,97 дес., тобто майже чверть всієї землі³. Серед орендарів були й об'єднані в гуртки селяни. Крім того, практикувалася організація приписних радгоспів, якими вважалися господарства не тільки приписані до промислових підприємств, а й ті, що їх використовували земвідділи, військові частини, залізниця, міліція та ін. Так, військові частини мали в 1923 р. 5 радгоспів із загальною площею 1400 дес. землі. Отже, чіткої різниці між поняттями «оренований» та «приписний» на Київщині не було, тим більше, що у вересні 1921 р. приписні радгоспи фактично виявились переведеними на становище орендованих. Третім шляхом була передача радгоспів науководослідним, вищим і середнім навчальним закладам, дослідним станціям, спеціальним школам; четвертим — здавання радгоспами в оренду окремих ділянок землі, а також суборенда. Нарешті, в окремих випадках радгоспні землі обробляли в порядку трудової повинності навколишні селяни. Саме таким чином 1921 р. в нових радгоспах Таращанського повіту було засіяно яриною понад 100 дес. із 104⁴.

Велике значення мали рішення X з'їзду РКП(б) та I Всеукраїнської наради КП(б)У 1921 р., в яких наголошувалося на необхідності переведення радгоспів на господарський розрахунок та зміцнення їх економіки шляхом відкриття кредитів, звільнення від сплати продподатку, організації підсобних підприємств тощо. Перехід до госпрозрахунку почався в 1922 р., тоді ж було здійснено і трестування, внаслідок якого на Київщині (за даними поточного обліку 1922 р.) до Укррадгосптресту ввійшли радгоспи площею 20 023 дес., до Цукротресту — площею 123 173 дес., Спиртотресту — 1514 дес.⁵

Серед трестованих радгоспів, згідно з циркуляром Наркомзему України від 13 грудня 1922 р., виділялась основна група — це діючі радгоспи, що не підлягали здачі в оренду, і резервовані, які залишалися за трестом з міркувань дальшого поширення його діяльності; резервовані радгоспи мали здаватися в оренду не більш як на чотири роки. Організаційні зміни тривали і в наступні роки. Зміцненню економіки радгоспів сприяли також передача їм підсобних та переробних підприємств, введення планового кредитування й ін.

Велику роль у губернії відігравали культрадгоспи як розплідники плеїнної худоби й розсадники сортового насіння. Найбільшими серед племгоспів були Терезінський радгосп кінного заводу на Білоцерківщині площею 623 дес., Киселівський Звенигородського повіту, Тетіївський Таращанського; серед насінницьких господарств — Телешівський (450 дес.) Білоцерківського повіту, Янішевський Таращанського і Будищанський Звенигородського. Великим універсальним культурним господарством був культрадгосп «Голосіївські хутори», що 1924 р. мав 197 голів худоби, більшість з яких була плеїнною, пташник, чистосортні засіви й садовоягідний розсадник. В 1923 р. на Всесоюзній виставці досягнень сільського господарства його експонати одержали високу оцінку. Господарство було нагороджене дипломами I ступеня. Велику дослідну роботу провадили трестовані господарства. З 1923 р.

³ С. Каган. Аграрная революция на Киевщине (К вопросу о социальных и политических процессах на селе), К., 1923, стор. 61.

⁴ КОДА, ф. Р-349, оп. 1, од. зб. 287, арк. 4, 36.

⁵ КОДА, ф. Р-349, оп. 1, од. зб. 1220, арк. 1, 5, 9—12.

селекцією займався Тхорівський радгосп Сквирського повіту, а виведенням племінної худоби — Хабенський Чорнобильського повіту⁶.

Інколи на базі радгоспів організовувалися сільськогосподарські колективи, які одержували у своє користування готові будівлі, реманент, худобу й землі.

Перші сталі успіхи радгоспів відмітила 1926 р. XV конференція ВКП(б). Радгоспи майже у 2 рази швидше збільшували валову продукцію, ніж селянські господарства⁷, виразно виявилися й такі їх переваги, як висока товарність, урожайність. Так, радгоспи Цукротресту дали в 1926—1927 рр. 60% товарної продукції зерна; вищою була й урожайність: жита — на 3%, пшениці — на 9,6%, вівса — на 8,4%, цукрових буряків — на 15,6%⁸.

Наприкінці відбудовного періоду радгоспи Київщини* досягли певних успіхів. 1927 р. вони давали в бюджет округу 2,5% валового прибутку з основних сільськогосподарських культур, причому їх валова продукція щодаля зростала: коли 1926 р. зернових було зібрано 478,4 тис. пудів, картоплі 211,4, то наступного року — відповідно 597 і 214,2⁹.

Радгоспи Цукротресту забезпечували сировиною цукрову промисловість округу на 25%. На той час під сортові засіви радгоспи Київщини відводили більш ніж половину своєї засівплощі, утримували 339 голів молодняка племінної худоби, пташники. Зміцнення економіки дозволило посилити допомогу селянам. Анкетні дані 13 обстежених приписних радгоспів¹⁰ свідчать, що 6 з них не мали достатнього впливу на селянство (здебільшого через те, що виникли зовсім недавно), 2 — впливали як показові, 5 — вели активну агрикультурну пропаганду. Центрами дійової допомоги в цьому напрямку стали спеціалізовані радгоспи, що постачали селянам племінну худобу та сортове насіння. Культрадгосп «Голосіївські хутори», крім того, постачав саджанці для садів та розсаду для ягідників, а також надавав селянам реманент і худобу.

Отже, відбудовний період на Київщині характерний організаційно-господарським зміцненням радгоспів як і всієї радгоспної системи Радянського Союзу, зростанням їх ролі в економіці сільського господарства. Це виявлялося в становленні радгоспів як зразкових високо-товарних господарств, в їх організаційній та агрикультурній роботі. Важливо те, що першочергова допомога, до того ж на пільгових умовах, подавалася бідняцьким господарствам.

З переходом партії до безпосередньої підготовки суцільної колективізації вимоги до радгоспів посилювалися. На XV з'їзді ВКП(б) була ще раз підкреслена життєвість лєнінського положення про роль радгоспів як зразкових підприємств й активних організаторів соціалістичного будівництва. З метою вирішення найважливішої для країни зернової проблеми з'їзд визнав доцільним спрямувати головні сили й засоби для термінового піднесення радгоспів зернових районів. Тому незернові радгоспи Київщини (1928—1929 рр.) дещо відставали в матеріально-технічній забезпеченості. За даними обстеження 1929 р. окруж-

⁶ КОДА, ф. Р-4027, оп. 3, од. зб. 25, арк. 1, 3.

⁷ Ф. Галевіус. Крупное государственное сельское хозяйство к X годовщине Октября. — «Совхоз», 1927, № 1, стор. 16.

⁸ Там же, стор. 15.

⁹ 1925 р. губернії на Україні були ліквідовані, тому далі йдеться про округ.

¹⁰ КОДА, ф. Р-385, оп. 1, од. зб. 543, арк. 6—10.

¹⁰ Там же, ф. Р-349, оп. 1, од. зб. 1201, арк. 18—33, 43—44, 49—50, 83—86, 94, 95, 100—101.

ною КК-РСІ, рівень механізації радгоспів Кагарлицького комбінату та комбінату ім. Ілліча (колишнього Яготинського) не перевищував 7%. Майже всі роботи провадилися на кінній тязі. 1927 р. на Київщині було 27 радгоспів площею понад 12,2 тис. дес. ріллі, які мали всього 15 тракторів¹¹, тобто в середньому 1 трактор припадав на 2 радгоспи — більше ніж на 800 дес. землі, коли за нормальних умов господарство в 500 га (455 дес.) повинно мати 4 трактори¹². До того ж, частина машин потребувала ремонту, інші, застарілих марок, мали невелику потужність. Природно, що такий рівень механізації обмежував господарства в їх допомозі селянству.

Проте київські радгоспи неухильно зміцнювали свою матеріально-технічну базу. В окремих з них вона збільшилася порівняно з 1925 р. у 2 рази (на 1 га засівів). Поліпшилася й організація праці, зросло число постійних робітників, підвищилася їх заробітна плата. Наприклад, у Кагарлицькому комбінаті за 1923—1928 рр. заробіток постійних робітників збільшився на 30%, сезонних — на 50%, поденних — на 23%, було введено преміювання. Все це відбилося на економічних показниках радгоспів. Так, збільшилась урожайність, що було пов'язане, головним чином, із заведенням чистосортних засівів. Середня врожайність у київських радгоспах за 1923—1927 рр. становила: озимої пшениці — 82 пуд. дес., жита — 72—90, вівса — 63—67, коли в індивідуальних господарствах за ті ж роки — відповідно 69, 60 і 55¹³. Радгоспи київської філії Цукротресту дещо відставали від подібних їм на Україні і в РРФСР, хоча й перевищували показники індивідуальних господарств¹⁴. Важливою перевагою радгоспів була їх висока товарність. Наприклад, якщо в колгоспах Київщини товарність цукрових буряків у 1928 р. дорівнювала 35%, то в радгоспах Кагарлицького комбінату — 72,9%, в комбінаті ім. Ілліча — 77%. Ряд радгоспів закінчили 1926—28 роки з високим прибутком, так, у комбінаті ім. Ілліча він за 1927/28 рр. становив 176 277 крб. (за тогочасним курсом).

Виконуючи постанови XV з'їзду ВКП(б), X з'їзду КП(б)У та XVI конференції ВКП(б), радгоспи Київщини значно активізували свою роботу серед селян, головним чином, агрикультурну. Вони взяли активну участь у сільськогосподарських виставках 1928 р., на яких демонстрували свої досягнення. Так, при середньому врожаї озимої пшениці селянських ділянок, що становив 75,6 пуда з гектара, Став'янський радгосп Кагарлицького району домогся урожайності 160, Старинський радгосп Бориспільського району — 120¹⁵. В тому ж році цукрові заводи Київщини у своїх радгоспах провели конкурс бурякосіяння. Господарствам, що взяли участь у виставці, встановлювалися премії, які видавалися не грошима, а реманентом, посівматеріалом, мінеральними добривами. Для колгоспів та бурякової кооперації премії були на 25—55 крб. вищі, ніж для індивідуальних господарств. Це значною мірою стимулювало ведення господарств на кооперативних засадах. Так, 1924 р. Київська філія Цукротресту кооперувала у виробничі об'єднання 10% плантаторських засівів буряків, а 1928 р. — вже 34,1%¹⁶.

Радгоспи також посилили постачання селянам племінної худоби, сортового насіння. Водночас вони організовували зерноочисні та про-

¹¹ КОДА, ф. Р-353, оп. 1, од. зб. 543, арк. 6; ф. Р-510, оп. 1, од. зб. 12, арк. 17—19.

¹² О. Г. Шліхтер. Вибрані твори, К., 1959, стор. 391.

¹³ КОДА, ф. Р-353, оп. 1, од. зб. 543, арк. 14; ф. Р-510, оп. 1, од. зб. 10, арк. 183.

¹⁴ Там же, ф. Р-385, оп. 1, од. зб. 2933, арк. 122.

¹⁵ КОДА, ф. Р-353, оп. 1, од. зб. 3300а, арк. 548—549.

¹⁶ М. Ф. Дерев'яшкін. Допомога радгоспів трудящому селянству. — «УІЖ», 1961, № 6, стор. 87; КОДА, ф. Р-510, оп. 1, од. зб. 16, арк. 564.

катні пункти, планово ремонтували селянський реманент. Активну роботу в цьому напрямку здійснив комбінат ім. Ілліча. Навесні 1929 р. він відпустив селянам 4123 ц сортового насіння — майже стільки, як за весь 1928 р., та додатково обміняв сортове зерно на звичайне. Це дало змогу засіяти сортовим насінням 20% селянських земель. Радгоспи комбінату очистили для селян посівматеріал, відремонтували реманент, обробили і засіяли своїми засобами 306 га землі, причому біднякам безплатно. Радгоспні агрономи читали для селян лекції, проводили наради, брали участь у сільськогосподарських кампаніях. Це закріпило довір'я селян до політики партії, підвищило їх свідомість, що дозволило в кінці 1929 р. розпочати масову колективізацію в зоні діяльності комбінату. Селяни с. Лозовий Яр склали договір з Кайнарським радгоспом цього комбінату на спільний обробіток землі. З 565 дворів було організовано 14 тсозів, усі межі на території 2347 га селяни спільно зорали і засіяли¹⁷. Так під впливом і за участю радгоспу було проведено масову колективізацію села. Отже, найголовнішу роль відіграло ставлення радгоспу до селян, ступінь його соціальної й економічної активності, вміння розв'язувати загальнодержавні завдання в конкретній місцевості власними силами й засобами.

Радгоспи Київщини, як і всієї країни, брали безпосередню участь у соціалістичному перетворенні сільського господарства, будучи зразком великих державних підприємств та водночас подаючи практичну допомогу селянству. Особливістю київських радгоспів було те, що вони мали незерновий напрямок (скотарство, вирощування цукрових буряків та інших технічних культур), а також широко займалися селекційною діяльністю. Через відносно низький рівень механізації свого господарства вони не могли відігравати таку роль, як зернові радгоспи, однак участь їх в соціалістичній реконструкції сільського господарства була різноманітною — від агрикультурної допомоги до організації виробничих процесів та створення сільськогосподарської кооперації і колективів.

¹⁷ КОДА, ф. Р-290, оп. 1, од. зб. 440, арк. 70—71.

А. П. МАТВЕЄВ
З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ
І РОЗВИТКУ РАТАУ
(1918—1921 рр)

Висвітлення діяльності РАТАУ має не лише велике пізнавальне, а й політичне та наукове значення. Адже матеріали Агентства, опубліковані свого часу в партійній, радянській і профспілковій пресі, часто є важ-

ливим історичним джерелом, а іноді навіть єдиним першоджерелом вивчення героїчного минулого Радянської України, боротьби її народу за торжество ленінських ідей, величних накреслень Комуністичної партії. На жаль, про цей своєрідний газетний цех, зокрема його виникнення й діяльність, ще немає спеціальної розвідки.

Радянська інформаційна служба була створена з ініціативи Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна. Вже 1 грудня 1917 р. Володимир Ілліч підписав декрет про перетворення Петроградського Телеграфного Агентства на центральний інформаційний орган уряду молодого Республіки Рад, орган, який вперше в світі мав захищати інтереси не привілейованого класу, а робітників і селян, бути активним помічником партії у

здійсненні гігантських планів перебудови в країні всього укладу життя, безпосереднім учасником всенародної боротьби за світлі ідеали.

З перемогою Радянської влади на Україні також постало питання про організацію урядового інформаційного органу республіки. Уже 28 грудня 1917 р. на засіданні ЦВК Рад України розглядалося питання «Про необхідність комісії у справі інформації, що повідомляла б місцеву пресу про постанови ЦВК»¹. Створити її було доручено урядові. Інформаційний орган підпорядковувався Управлінню справами Народного Секретаріату². 25 січня 1918 р. комісар у справах преси міста Харкова очолив Харківське відділення Петроградського Телеграфного Агентства (ПТА), а в лютому Народний Секретаріат ухвалив постанову, за якою всі радіотелеграфні станції, що знаходилися на території Української республіки, переходили у підпорядкування Народного Секретаря пошт і телеграфів України³. Так було створено передумови для виникнення РАТАУ. 8 березня за пропозицією М. О. Скрипника ЦВК Рад України затвердив управляючим Телеграфним Агентством (УкТА) Р. В. Гальперіна, який незабаром доповідав Народному Комісарові пошт і телеграфів, що з 16 березня 1918 р. Українське Телеграфне Агентство почало функціонувати. Головне його відділення тимчасово містилося в м. Катеринославі, а в таких великих промислових і культурних центрах, як Харків, Чернігів, Полтава, Миколаїв, Херсон, Кременчук, Єлисаветград відкривалися філії⁴.

Німецько-австрійська інтервенція та контрреволюційна діяльність Центральної Ради спричинилися до тимчасової ліквідації Телеграфного Агентства, яке наприкінці 1918 р. за рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України відновило свою діяльність під назвою Бюро Української Преси (БУП). У декреті від 12 грудня 1918 р. стисло викладалися не лише його основні завдання та функції, але й визначалися стосунки з газетами, ревкомаами, Радами, штабами діючих на Україні армій, секретаріатами уряду. Останній закликав трудящих «надсилати до Бюро Преси різні повідомлення, замітки та описи революційної роботи на Україні й подій у боротьбі за визволення України»⁵.

Незабаром після створення БУП надіслав на ім'я В. І. Леніна телеграму, де говорилося: Агентство зобов'язується об'єктивно інформувати РКН РСФРР про події, що відбуваються на Україні, та водночас просить надсилати йому відомості «з російського та іноземного життя»⁶. Журналісти БУП старанно збирали всі вітальні телеграми, адреси, листи, в яких трудящі висловлювали палку любов і повагу до вождя, довіря більшовицькій партії і Радянській владі. Ці матеріали вміщувалися в бюлетенях і хроніко-вістях, які мали змогу читати робітники й селяни найвіддаленіших куточків Радянської України.

У першій половині 1919 р. Агентство передало для періодичної преси України повідомлення, що делегати з'їзду Рад в Ананьєві обрали В. І. Леніна почесним головою, вбачаючи в його особі «справжнього нашого вчителя і вождя, за яким ми прагнемо йти згуртованими і тісними лавами»⁷. Близько чотирьох тисяч залізничників Одеського вузла в резолюції мітингу про політику Радянської влади вітали «російський про-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2, арк. 3.

² Там же, од. зб. 3, арк. 36.

³ «Вестник УНР», 25 січня та 20 лютого 1918 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1110, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1.

⁵ «Сборник законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины», 1919, № 2, стор. 12.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, од. зб. 21, арк. 23.

⁷ Там же, ф. 2, оп. 1, од. зб. 52, арк. 43.

летаріат і залізничників в особі невтомного борця революції товариша Леніна». Вони також заявляли, що ніколи не матимуть у своїх лавах «угодовців і зрадників соціалізму — меншовиків, правих і лівих есерів — і за першою вимогою виступлять на захист Радянської влади Робітничо-селянського уряду України»⁸. Делегати спільного засідання (відбулося 27 червня) Вінницької Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, правлінь професіональних спілок і фабрично-заводських комітетів, заслухавши доповідь Г. І. Петровського, вітали «у його особі ЦВК Радянської України, Робітничо-селянський уряд і вождя всесвітнього пролетаріату, близького всім нам товариша Леніна»⁹.

Певний час БУП видавав друковану стінну газету, де публікувалися окремі статті про В. І. Леніна, його висловлювання та витяги з промов.

Комуністи Агентства усвідомлювали завдання, що стояли перед радянською пресою взагалі і українською інформаційною службою зокрема. Складне внутрішнє та зовнішнє становище країни вимагало від них мобілізації всіх духовних і фізичних сил, дотримання непохитно партійної дисципліни, бути на передньому краї боротьби, вірними помічниками партії, Радянської держави. Один з керівних працівників БУП і фотохроніки РАТАУ Є. М. Ланський розповідав своїм молодим колегам про той період: «Кожен горів на роботі, як і всі ті люди, котрі беззавітно стали на сторону народу. Вночі завжди світилися вогники у вікнах будинку Агентства. Часто, дуже часто половина співробітників БУП на світанку укладалася спати (за ліжка правили столи і стільці), щоб перепочити одну-дві години, а потім — знову до праці».

До того ж, тоді журналістам інколи доводилося виконувати доручення навіть у тилу ворога. Так, М. Вершинін — один з перших військових кореспондентів Агентства — деякий час перебував у резиденції Махна в Гуляй-Полі, звідки надсилав свої кореспонденції, викриваючи справжнє обличчя отамана та його поплічників. Кореспондент Г. Леонідов дістав відрядження до «повстанської армії» отамана Григор'єва, який після зради розстріляв політвідділ. Але Леонідову чудом вдалося врятуватися. Ці приклади дають певне уявлення про те, в якій складній обстановці працювали першопроходці інформаційної служби на Радянській Україні, коли перо і зброя однаково влучно били ворога. Невипадково у червні журналісти БУП отримали листа, сповненого лютої ненависті й одвертих погроз: «Пам'ятайте, з вами жорстоко розправляться»¹⁰.

Навесні 1919 р. Бюро Української Преси перетворилося на велике телеграфне агентство, що постачало матеріалами республіканську пресу і висвітлювало «стан справ у Радянській Україні перед робітничо-селянськими масами інших радянських республік і громадською думкою всього світу»¹¹. Тоді понад 100 абонементів майже регулярно одержували інформацію БУП, близько з 70 містами (їх кількість зростала у міру звільнення території України від ворожих військ) республіки підтримували відносно сталий телеграфний зв'язок. Чимало місцевих Рад, військових з'єднань, залізничних вузлів, агітпунктів і державних установ одержували повідомлення БУП по телефону чи через друковану стінну газету, що розсилалася поштою. В останній вміщувалися виступи відомих партійних і радянських діячів, військових спеціалістів, командирів, а також журналістів, поетів, твори художників-карикатуристів. БУП випускав також плакати, друкував фейлетони, патріотичні вірші, влаштовував фотовітрини і, навіть, робив кінозйомки.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 52, арк. 26, 27.

⁹ Там же, ф. 1738, оп. 1, од. зб. 90, арк. 151.

¹⁰ Там же, од. зб. 8, арк. 141.

¹¹ Там же, ф. 2, оп. 1, од. зб. 464, арк. 58.

Кореспонденти Українського інформаційного органу були в партійних і урядових організаціях, військових частинах, на залізничних вузлах і підприємствах, в культурно-освітніх установах майже всіх великих і, навіть, волосних міст республіки. Прагнучи бути у вирі подій, оперативніше повідомляти про них, Агентство підтримувало тісний зв'язок з периферією через авторський актив з робітників і селян. Десь у червні 1919 р. на місця було розіслано листа, в якому, зокрема, говорилося: «Бюро Преси України просить Вас, товаришу, писати і надавати якомога частіше в розпорядження БУП Ваші статті для негайного телеграфного відправлення в усі газети України»¹².

У грізному 1919 р. журналісти, які віддавали свої знання, полум'я серця і насагу Радянській владі, народові, відчували постійну допомогу з боку Наркома пропаганди О. М. Коллонтай. Очолював Телеграфне Агентство України В. С. Люксембург, член Комуністичної партії з 1907 р. Після Великого Жовтня він стояв на чолі комітету РСДРП (більшовиків) у Кременчуку, був членом ВУЦВК I і II скликань, народним секретарем юстиції першого Українського радянського уряду. В БУП працювали журналіст «Правды» М. Лебедєв, організатор кінохроніки Агентства М. Кольцов, український поет П. Тичина, російський радянський письменник Л. Нікулін, вірші й памфлети якого мали велику популярність, М. Равич. Це лише незначна частина журналістів Агентства, апарат якого налічував понад 100 чол.

На Україні поряд з БУП збирало і поширювало інформацію також РОСТА. Дублювання функцій, природно, створювало штучні труднощі, інколи призводило до непорозумінь між обома установами, розпорошувало державні кошти і творчі сили. До того ж, бупівські кореспонденції глибше висвітлювали місцеве життя й були оперативніші. Адже працівник РОСТА надсилав кореспонденції спочатку до Москви, а вже звідти вони потрапляли на шпальти українських газет. Тому Київське відділення РОСТА звернулося до українського уряду з проханням дати змогу «кореспондентам і відділенням РОСТА працювати в межах УРСР паралельно і в контакт з БУП на засадах обміну матеріалом спільного користування радіо та телеграфом і тісного співробітництва в спільних завданнях»¹³. Незабаром керівник РОСТА Керженцев також дав згоду на те, щоб РОСТА працювало у тісному контакт з БУП¹⁴. Тому Раднарком України на одному з засідань ухвалив «відмовитися від власних кореспондентів РОСТА на Україні за винятком екстренних тимчасових делегатів. Реорганізоване БУП буде обслуговувати РОСТА»¹⁵. Так було покладено початок організаційно-творчому об'єднанню двох великих телеграфних агентств.

Проте події громадянської війни завадили довести справу до кінця. Але у січні 1920 р. за рішенням Всеукраїнського ревкому було створено Всеукраїнське бюро Російського Телеграфного Агентства — Україно-РОСТА або скорочено — Укроста, яке очолив відомий журналіст Д. Ерде. Це Агентство стало державним інформаційним апаратом УРСР при ВУЦВК і проводило свою діяльність в основному в трьох напрямках: інформаційному, організаційно-інструкторському та літературно-агітаційному.

Суто інформаційні функції виконували відділи телеграфний, місцевий і особливого інформування. Перший готував україно-вісник (він складався з радіо-вісника, телеграфної газети, телефонного вісника

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 464, арк. 103 зв.

¹³ Там же, од. зб. 465, арк. 7.

¹⁴ Там же, арк. 17.

¹⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, од. зб. 465, арк. 25.

тощо) для оперативного ознайомлення населення з найважливішими партійними й урядовими документами, повідомленнями та новинами. Незважаючи на величезні труднощі, у січні 1920 р. Київ мав телеграфний зв'язок з 22 пунктами, а в квітні — уже з 32. По телефону матеріали Укроста передавалися через Богодухів, Чугуїв, Зміїв, Слов'янськ, Павлоград, Валки, Бахмут, Катеринослав, Лозову, Синельникове, Олександрівськ, а в термінових випадках також через лінію Харків—Москва, що підпорядковувалася Реввійськраді фронту. По телефону вісті повідомлялися у січні 12—15 разів на день, а в квітні — 16—19. За наказом військових органів щодня у певні години матеріали Укроста передавали Київська, Олександрівська, Луганська, Дебальцівська і Жмеринська корпусні та Одеська, Вінницька, Юзівська, Жмеринська, Потелівська (Волинська губернія), Чорнобильська й інші дивізійні радіостанції.

Значну за обсягом роботу здійснював організаційно-інструкторський відділ, що керував обласними, губернськими, повітовими відділеннями, добирив та інструкував кореспондентів, допомагав налагодити газетну справу на місцях¹⁶.

Літературно-агітаційний відділ випускав Вікна Укроста, різноманітні газети (усні, стінні, живі, світлові тощо), гасла, журнали, відкривав і обслуговував так звані зали депеш і читальні зали, організовував концерти, вечори, диспути, проводив агіткомпанії, давав консультації з правових, медичних та інших питань, виготовляв бюсти й скульптури відомих революційних діячів, художньо оформляв трибуни, клуби. Наприклад, Одеське відділення Укроста з 1 квітня 1920 р. до 1 січня 1921 р. випустило понад 300 номерів стінної й усної газет, 24 тис. примірників закликів, майже 2 тис. агітплакатів і ескізів до них, декоративних панно, емблем, художньо оформило понад 2 тис. оперативних і політичних зведень, таблиць, афіш, інформаційних дощок, щитів¹⁷.

Звичайно, не всі відділення Укроста так широко розгорнули свою діяльність. Але форми роботи, стиль і творча напруга Одеського відділення характерні майже для всіх губернських і повітових інформаційних агентств. В Укроста, за словами В. Катаєва, працівники проходили справжню школу політичного виховання. Тут майбутні літератори й митці ідейно ґартувалися, вчилися мислити по партійному, державному, формували індивідуальне творче обличчя. Нині широко відомі імена тоді молодих О. Досвітнього, С. Пилипенка, К. Котка, М. Хвостенка-Хвостова, В. Косарева, Е. Багрицького, В. Катаєва, Є. Петрова, Ю. Олеши та багатьох інших літераторів і митців.

ЦК КП(б)У, ВУЦВК, Раднарком України, місцеві партійні й радянські органи постійно подавали дійову допомогу й спрямовували діяльність Укроста та його відділень. Так, Раднарком України вимагав від губернських і повітових ревкомів та виконкомів «усіляко сприяти в справі організації й діяльності повітових, губернських відділень і кореспондентів Укроста»¹⁸. Але коли 9 серпня 1920 р. Укроста передало неперевірену інформацію, В. І. Ленін від імені ЦК партії запропонував оголосити йому сувору догану, попередивши, що при повторенні подібних помилок буде накладено більш суворе стягнення¹⁹.

Перший важливий крок у справі реорганізації Укроста зроблено 27 квітня 1921 р., коли Президія ВУЦВК, на своєму засіданні за пропозицією В. Нарбута, ухвалила перейменувати Укроста на РАТАУ — Радіо-Телеграфне Агентство України, беручи до уваги основні технічні засоби

¹⁶ «Советский журналист», 1 квітня 1920 р.

¹⁷ Одеський обласний державний архів, ф. 99, оп. 1, од. зб. 588, арк. 17—28.

¹⁸ «Советский журналист», 15 квітня 1920 р.

¹⁹ Див. Ленинский сборник, XXXVII, стор. 238.

прийому та передачі інформації — радіо й телеграф-телефон. Очолив установу відомий тоді поет, досвідчений журналіст, енергійний організатор В. Нарбут. У постанові ВУЦВК від 17 серпня 1921 р. «Про зміцнення апарату РАТАУ» зазначалося, що одним з найголовніших методів безпосереднього залучення трудящих мас до державного будівництва є друкована та усна агітація. ЦК КП(б)У і ВУЦВК вважали РАТАУ також могутнім засобом комуністичної й радянської пропаганди²⁰.

Редакційна колегія «Правды» вітаючи колектив Агентства з нагоди його п'ятдесятиріччя, писала: «Уся піввікова діяльність РАТАУ нерозривно пов'язана з становленням і розвитком української преси. Колектив журналістів РАТАУ завжди був вірним помічником партійних організацій України у вирішенні важливих економічних і політичних завдань, у боротьбі за виховання нової людини»²¹. І справді не було жодної політичної кампанії, в якій би не брали безпосередньої участі журналісти Агентства. Так, у серпні 1921 р. київська філія РАТАУ виступила ініціатором і організатором видання одноденної платної газети на допомогу голодаючим Поволжя, в якій мали б узяти участь усі журналісти Києва²². З цього приводу філія звернулася з проханням до В. І. Леніна написати спеціальну статтю, яку було вміщено в газеті «На голод» під назвою «З подарунками до голодаючих». В ній вождь писав: «Правобережна Україна в цьому році зібрала прекрасний урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо небагато чим слабше, ніж жакхливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів»²³. Звернення В. І. Леніна було опубліковано також в стінних газетах РАТАУ.

1921 р. став роком докорінної перебудови всієї діяльності РАТАУ, яке переходило на нові рейки, набувало вигляду справжнього телеграфного агентства з властивими йому завданнями й функціями.

Нині протягом року РАТАУ надсилає газетам, радіо та телебаченню республіки українською й російською мовами 9—10 тис. інформаційних та інших матеріалів, 45—50 тис. відбитків фотоілюстрацій, понад півмільйона кліше, близько 300 статей Прес-бюро, авторами яких є партійні, державні й громадські діячі, працівники науки, культури, літератури, перекладачки та новатори промисловості й сільського господарства. Крім того, для прогресивної української преси США і Канади видається щотижневий вісник «Українська панорама». РАТАУ також передає для преси й українського радіо союзна та закордонну інформацію ТАРС.

Коло тем і питань, що їх висвітлює Агентство, надзвичайно широке. Це політика й економіка, внутріпартійне життя та масово-виховна робота, наука, культура, охорона здоров'я тощо. РАТАУ підготувало яскраві сторінки, присвячені 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР та іншим визначним історичним подіям і датам. Нині журналісти Агентства продовжують літопис радянської доби, своїми творчими здобутками підтверджують, що «у великій і складній справі формування нової людини, в ідеологічній боротьбі з світом капіталізму могутнім інструментом партії є **засоби масової інформації і пропаганди** — газети, журнали, телебачення, радіо, інформаційні агентства»²⁴.

²⁰ «Вісті ВУЦВК», 4 вересня 1921 р.

²¹ «На допомогу кореспондентів» (бюлетень РАТАУ), 1968, № 4—5, стор. 9.

²² Київський обласний державний архів, ф. 2927, оп. 1, од. зб. 84, арк. 22.

²³ «На голод», 14 серпня 1921 р.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 102.

О. М. КОВАЛЕНКО
З ІСТОРІЇ ХУДОЖНІХ
ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Кінець XIX — початок XX ст. був часом швидкого розвитку в Росії капіталістичних відносин. Водночас завершувався процес консолідації народностей у нації, які, вказував

В. І. Ленін, складались як «неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»¹. В умовах утвердження капіталізму і формування буржуазних націй національно-культурний рух на Україні був закономірним явищем. В. І. Ленін вважав пробудження інтересу українського та інших народів царської Росії до оволодіння рідною мовою і літературою необхідною передумовою і супутником повного розвитку капіталізму².

Розвитку української культури значною мірою сприяли представники української інтелігенції, які перебували в опозиції до царизму. Вони об'єднувалися в так звані «громади», що існували у багатьох містах України. До них входили і визначні представники української культури — М. П. Старицький, М. В. Лисенко та ін. На той час українська національна культура вже мала визначних представників у галузі літератури (Леся Українка, М. Коцюбинський), театру (М. Кропивницький, П. Саксаганський, М. Заньковецька), музики (М. Лисенко). Під благотворним впливом прогресивної російської культури вони спрямовували українську культуру в демократичне русло. Не залишилося осторонь від цього розвитку й українське образотворче мистецтво. На той час художнє життя України у найбільших культурних центрах України концентрувалося здебільшого навколо художніх шкіл, що існували в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі. На це неодноразово вказували сучасники. Зокрема, П. О. Нілус підкреслював, що понад половина членів Товариства південно-російських художників вийшла з Одеської рисувальної школи³. Про значення Київської рисувальної школи для піднесення художнього життя міста з особливою силою наголошувалося у некролозі з приводу смерті М. І. Мурашка: «Виникнувши в той час, коли художній інтерес у київської громадськості майже не виявлявся, школа М. І. Мурашка стала ядром, з якого розвивалося яскраве художнє життя, сприяла, кінець кінцем, створенню в Києві багатолюдної художньої колонії... Майже всі вони (художники — О. К.) мистецьку закваску здобули в школі М. І. Мурашка»⁴.

У 80-х роках чимало випускників українських художніх закладів, завершивши свою фахову підготовку в Петербурзькій Академії мистецтв та Московському училищі живопису, скульптури й архітектури поверталися на Батьківщину. Внаслідок цього у найбільших культурних центрах України згруповалися значні художні сили, які з метою свого професійного зростання та встановлення контактів з населенням за прикладом і під безпосереднім впливом Товариства передвижників згодом організували художні об'єднання. В активізації художнього життя України певну роль відіграли культурно-освітні організації, що виникли наприкінці XIX ст. внаслідок пожвавлення всього громадсько-політичного життя. Їх члени читали публічні лекції з мистецтва, влаштовували періодичні виставки, конкурси, підтримували діяльність музеїв, шкіл, організовували вечори рисунка тощо.

Однак, незважаючи на це, художнє життя навіть найбільших культурних центрів України було вкрай застиглим. Місцеві художники, а їх

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 27.

³ «Одесские новости», 15(27) грудня 1894 р.

⁴ «Искусство и печатное дело», 1909, № 7—10, стор. 45—46.

у 80-х роках на Україні уже було чимало, змушені були експонувати свої твори здебільшого на академічних виставках у Петербурзі, а найталановитіші й прогресивні — у передвижників. Але поступово вони почали усвідомлювати можливість наслідувати організаційні форми Товариства пересувних художніх виставок і таким же шляхом вести організовану пропаганду мистецтва серед широкого загалу українського населення.

Митці найбільших культурних центрів України прийшли до створення своїх об'єднань різними шляхами. Кияни усвідомили можливість влаштувати самостійні виставки завдяки участі у виставках на користь рисувальної школи, що їх з 1877 р. влаштовував М. І. Мурашко. 1880 р. саме на них і дебютували київські митці. Але уже з другої половини 80-х років вони пішли на зближення з місцевою громадськістю через самостійне влаштування своїх власних виставок. На той час у місті уже склалася велика група художників. Тут працювали С. І. Світославський, М. І. Мурашко, Х. П. Платонов, Ю. О. Рокачевський, Й. К. Будкевич, Є. К. Вжешч, оселився В. К. Менк, після закінчення Академії прибули І. Ф. Селезньов, В. М. Галимський, почав розкриватися талант М. К. Пимоненка. Здібних художників підготувала також рисувальна школа — Горонівич, Зінов'єв та інші.

1887 р. у біржевому залі кияни відкрили свою першу виставку. Але, очевидно, побоючись невдалого дебюту, поповнили її творами визначних художників — І. І. Шишкіна, І. М. Крамського, В. В. Верещагіна та інших (з приватних зібрань). Втім, наявність в експозиції виставки творів уже відомих художників заважала відвідувачам простежити розвиток мистецтва у місті.

У наступних виставках брали участь уже відомі тоді митці: Світославський, Пимоненко, Костенко, Курінний, Мурашко, Яровий та ін. Рік у рік виставки киян ставали дедалі цікавішими і набували більшої популярності. Вони переконливо свідчили про безперервне зростання художньої майстерності митців, високу професійну підготовку, засвоєння реалістичних засад художньої творчості. Однак на цих виставках звичайно переважав пейзажний живопис, а портретний і жанровий становив лише 20—30%.

З часу відкриття своєї першої виставки до свого організаційного оформлення в Товариство (1893 р.) київські митці влаштовували 6 виставок, але дослідники чомусь випускають з поля зору такий значний відрізок часу в діяльності художнього об'єднання Києва, яке фактично було міцною монолітною організацією.

Щоправда, 1892 р. київські митці розкололися на два угруповання. Оскільки молодь не погоджувалася з проектом Статуту Київського товариства художніх виставок, який надавав 17 членам-засновникам великі переваги над іншими експонентами, зокрема при розподілі прибутків. Молоді митці позбавлялися прав вирішувати будь-які питання, пов'язані з діяльністю організації, оскільки на загальних зборах не мали права голосу. Їх гідність зачіпало також те, що твори засновників Товариства не підлягали оцінці журі. Тому молодь вимагала переглянути проект Статуту. Коли ж їй у цьому було відмовлено, вона перестала брати участь у виставках Товариства і вже наступного року в актовому залі університету влаштувала окрему, так звану «весняну».

Виставки «весняників» не відзначалися яскравими талантами, але всі їх учасники були прихильниками реалістичної школи живопису. Це й зрозуміло, адже з 32 митців, які брали участь на першій «весняній» виставці, 22 були вихованцями школи М. І. Мурашка, який, підтримуючи ідейні основи передвижництва, докладав усіх зусиль, щоб їх засвоїли і його учні. Крім киян на цих виставках брали участь також одесити й мо-

сквичі. Отже, молодь прагнула встановити контакти з митцями інших міст країни, щоб підвищити художній інтерес своїх виставок. Але молодим київським митцям не вистачило сил продовжувати почату справу і їх 3-я виставка стала останньою.

Київське товариство художніх виставок виявилось життєдіяльнішим. Після затвердження Статуту воно влаштувало 6 виставок, на яких експонували свої твори відомі митці, частина з яких здобула визнання на академічних виставках (Платонов, Орловський, Ковалевський, П. Сведомський, Галимський), а частина — на пересувних (Світославський, Пимоненко, Костенко, Менк, Вжещ та ін.). Тому, природно, виставки Товариства не відзначалися тематичною цільністю.

Київське товариство художніх виставок не захищало якихось певних ідей розвитку вітчизняного мистецтва, а лише прагнуло об'єднати митців, що проживали в місті, незалежно від напрямку їх творчості, у єдину організацію з метою поживати художнє життя Києва. Увагою глядачів і художньої критики майже однаково користувалися як твори представників реалістичної школи живопису, так і пізньоакадемічного салонного мистецтва. Хоча критика здебільшого відзначала полотна Світославського, Пимоненка, Менка та інших передвижників, оскільки вони відзначалися багатством індивідуальних образних характеристик, хорошим живописом і рисунком, були глибоко національними. До того ж, останні давали на місцеві виставки здебільшого кращі свої твори, які експонували і на пересувних.

1900 р. Товариство не відкрило своєї 7-ї (13) виставки, пояснюючи це зайнятістю приміщення біржевого залу. Але причина була іншою. Критик Є. М. Кузьмін у своїх кореспонденціях «З Києва» вказував, що відстрочила виставку не стільки відсутність приміщення, скільки діяльного розпорядника⁵. З ним можна погодитися. Саме тоді у місті було влаштовано художній салон, який митці планували перетворити на постійну виставку, склад картин якої змінювався б щомісяця. Але салон зазнав значних збитків і 1902 р. припинив своє існування. Таким чином, сподівання митців, що салон перетвориться на посередника між ними та покупцями не спрацювало.

Київські митці експонували свої твори на виставках Літературно-артистичного товариства, в музеї образотворчих мистецтв та в історичному музеї. Але склад художників (різних за ступенем обдарування) тут був не сталим, представляючи різні школи і напрями в мистецтві. Це певною мірою знижувало інтерес до виставок і не давало повного уявлення про розвиток мистецтва в Києві. Природно, що таке становище не могло довго існувати у місті, де жило і працювало багато обдарованих митців, тоді як по всій країні виникали нові й нові художні організації. У березні 1907 р. у біржевому залі за участю Світославського, Холодовського, Бахтіна, Курінного (всі вони брали участь у виставках передвижників), Домбровського, О. Попова, К. Попова, Шавріна відкрилася виставка, ініціатором і діяльним організатором якої був К. М. Бахтін. Наступного року в ній взяло участь ширше коло митців — Левченко, Пимоненко, Орловський, Менк, Яровий, Вжещ, Фельдман та ін. Так виникло Товариство київських художників. Але його Статуту не було вироблено.

Склад учасників Товариства спочатку безперервно змінювався. Організатори виставок прагнули позбавитися непотрібного баласту і відібрати постійних учасників. На наступних виставках, крім уже названих митців, постійно експонували свої твори О. Мурашко, А. Маневич, Ф. і В.

⁵ «Искусство и художественная промышленность», 1900, № 8, стор. 315—323.

Кричевські, Б. Володимирський, Л. Ковальський, а також учасники виставок передвижників — В. Бялиницький-Біруля, М. Зайцев та ін. Саме вони складали основне ядро Товариства київських художників, на виставках яких брали участь також митці інших міст країни — Москви, Харкова і т. д. Однак їх добір був уже цілеспрямованим, оскільки засновники Товариства прагнули, щоб виставки відбивали певний напрям у мистецтві. Більшість художників представляла реалістичну школу живопису. Представників же крайніх лівих течій у мистецтві на виставках київських художників, як і на виставках художників-киян (перша виставка яких відкрилася у лютому 1910 р.), не було. Засновниками цього товариства стали митці, що свого часу входили до Товариства «весняних» виставок: Козловський, Генюк, Мако, Нестельберг та інші — усього 10 чол. Вони ставили за мету «ознайомити публіку з сучасним становищем мистецтва. Об'єднати художників і тих, які цікавляться мистецтвом, для розробки різних художніх питань. Сприяти поширенню серед публіки розуміння і любові до мистецтва»⁶.

Принципових розходжень між членами товариств художників-киян і київських художників щодо шляхів розвитку мистецтва не було, хоч між ними й існували організаційні розбіжності — художники-кияни не допускали на свої виставки іногородніх, а київські художники це робили.

Митців Одеси до створення Товариства підштовхнула успішна організація ряду персональних виставок, які свідчили про зростання числа та підвищення професійної майстерності одеських митців. Тепле, неупереджене ставлення громадськості до персональних виставок наприкінці 1889 р. наштовхнуло їх на думку створити у місті «постійну виставку картин, на якій можна було б виставляти як їх твори, так і картини художників Півдня Росії взагалі»⁷. Але здійснити задуму не вдалося, хоч тоді в Одесі жили й працювали Кузнецов, Костанді, Размаріцин, які брали участь на виставках передвижників, Попов та Ладиженський (здобули визнання на академічних виставках у Петербурзі), Скадовський та скульптор Едуардс (влаштовували в місті персональні виставки) і, природно, всі вони мали у місцевих любителів живопису велику популярність.

Оскільки організувати постійну виставку не вдалося, одеські митці вирішили регулярно влаштовувати у місті періодичні і з цією метою заснувати «Товариство періодичних виставок південно-російських художників». Уже 11 березня 1890 р. відбулися перші збори засновників, на яких було вироблено Статут⁸. А вже 8 квітня у біржевому залі відкрилася 1-ша виставка, яка свідчила про досить високий загальний рівень професійної підготовки її учасників та міцні реалістичні засади творчості художників Одеси. Яскравим підтвердженням цього були й наступні виставки. Один з сучасників твердив, що експозиції виставок одеських художників «являли собою нібито сколок великого ядра — пересувної виставки картин»⁹.

Але й в Одесі 1892 р. між молодими митцями та членами-засновниками Товариства виникли суперечності, внаслідок чого молодь не взяла участі у 3-ій виставці. Вона розгорнула діяльну пропаганду за створення «на більш раціональних і симпатичних засадах в розумінні загального товариського інтересу»¹⁰ окремої художньої організації. Але до розко-

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 636, од. зб. 647, ч. 10 (Статут Товариства художників-киян).

⁷ «Всемирная иллюстрация», 1889, т. XLII, стор. 275.

⁸ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (далі — ІМФЕ АН УРСР), ВРФ, ф. 20, оп. 2, од. зб. 81, арк. 6, 7.

⁹ В. К-скій. Товарищество южно-русских художников в Одессе. — «Всемирная иллюстрация», 1896, т. LV, стор. 235.

¹⁰ В. Афанасьев. Товариство південно-російських художників, К., 1961, стор. 19.

лу не дійшло, бо в Одесі справа стояла інакше. Тут організаційними формами Товариства незадоволені були хоча й молоді, але вже досить відомі широкому загалу митці — Нілус, Буковецький, Головков, Дворников та інші, які брали активну участь у виставках передвижників. Про них І. Ю. Рєпін говорив, що «це вже визначені й дуже цікаві російські художники... Інтерес наших пересувних виставок значно піднімається рік у рік молодими одеськими... художниками»¹¹. Інші митці (наприклад, Столиця, Стіліануді) з успіхом виступали на академічних виставках.

Члени-засновники зрозуміли, що відокремлення цієї групи молоді в окрему організацію загрожує існуванню Товариства і пішли на поступки. У новому Статуті, виробленому Нілусом і Буковецьким, і ухваленому 1893 р. загальними зборами, було відбито принципи рівноправності всіх членів¹². Таким чином, організаційно оформилося Товариство південно-російських художників, до якого входили такі визначні українські художники, як Кузнецов, Костанді, Нілус, Кишинівський, Буковецький, Дворников, Головков, Едуардс, Ладиженський та інші. Протягом усього часу існування воно енергійно захищало реалістичне мистецтво, виступало за його зв'язок з життям.

Лише 1900 р. зорганізувалися харківські митці. Завдяки уродженцю міста, постійному експоненту виставок передвижників Виєзжеву вдалося досягти об'єднання місцевих митців у гурток. 1900 р. відбулася 1-ша виставка, на яку подали свої твори професіональні художники й любителі. Але відсутність журі й прагнення організаторів виставки зібрати якнайбільшу кількість творів спричинилося до того, що якісний її рівень був надзвичайно низьким. Виставки гуртка харківських художників відзначались демократичним спрямуванням, але у харків'ян не мали великої популярності. На них були широко представлені твори з життя трудового народу, переважно Слобідської України, та природа краю — краєвиди міст, містечок і сіл. Вони свідчили, що місцеві художники працювали здебільшого у галузі реалістичного мистецтва. Але рівень їх професійної підготовки був здебільшого невисоким. Хороші твори губилися у масі посередніх і відверто слабких. Очевидно, саме через це чимало її учасників відмовилися експонувати свої твори наступного року. Незважаючи на це, 1903 р. художники одержали запрошення громадськості міст Курська і Полтави після закриття виставки в Харкові перенести її в ці міста, обіцяючи безкоштовно забезпечити приміщенням¹³.

1906 р. поряд з виставкою гуртка місцевих художників у місті відкрилася виставка новоствореного Товариства харківських художників, що лише оформилося. Виставки цієї організації були набагато цікавішими, оскільки у них брали участь відомі художники — Васильківський, Самокиш, Фельдман, Беркос, Федоров, а також члени Товариства південно-російських художників — Ладиженський, Бродський, постійний учасник пересувних виставок і київських художників Холодовський та ін. Частина митців експонувала свої твори на виставках обох товариств. 1908 р. обидві організації об'єдналися. 21 листопада було влаштовано 12-ту виставку, рахунок яким почали вести з часу організації гуртком 1-ї виставки в 1900 р. Правління Товариства спрямовувало основні зусилля на об'єднання художніх сил міста без різниці творчих напрямів¹⁴.

¹¹ І. Рєпін. Далекое близкое, М.—Л., 1949, стор. 432.

¹² Устав Товарищества южно-русских художников, Одесса, 1894.

¹³ «Харьковские губернские ведомости», 6 березня 1903 р.

¹⁴ Харьковский календарь. 1911, Харьков, 1911, стор. 116; Отчет о деятельности «Товарищества харьковских художников» (1908—1910), Харьков, 1911, стор. 1—5; Каталог выставки картин общества Харьковских художников, Харьков, 1907.

Товариство розробило широку програму діяльності. Планувалося влаштовувати художні виставки не лише в рідному місті, а й у різних містах Росії, видавати ілюстровані каталоги, репродукції з експонованих на виставках творів, керівництва з художніх спеціальностей і навіть спеціальний журнал, організувати художні класи й склад матеріалів та приладдя з метою забезпечити митців усім необхідним для роботи. Велика увага приділялася читанню рефератів з мистецтва, влаштуванню лекцій та публічних художніх вечорів. Але не всі перелічені заходи були здійснені. Однак заслуговує на увагу те, що засновники організації виробили різноманітні форми поживлення художнього життя міста, а, отже, й зміцнення становища свого Товариства.

З часу затвердження нового Статуту (1911 р.) журі почало здійснювати ретельніший добір творів на виставки. Так, харківські художники експонували щороку 300—500 творів, а 1911 р.— лише 140. Але це майже не відбилося на загальному рівні виставок. Як і раніше на них переважав пейзажний живопис, було «багато хламу і лубка». Творів, у яких би розв'язувалися суспільні проблеми, а також портретний жанр, були представлені слабо. Значним недоліком у діяльності Товариства харківських художників було те, що воно не виробило чіткої програми діяльності, яка б сприяла встановленню твердих художніх принципів, об'єднанню художників у групи, створенню мистецьких шкіл — невід'ємної умови творчого прогресу.

З 1915 р. харківські митці різко порвали з замкненістю своєї організації. Якщо до цього на їх виставках іногородні художники були представлені одиницями, то на 18-ту виставку їх було запрошено аж 35¹⁵. Це певною мірою піднесло її художньо-естетичний рівень.

Художні організації України прагнули насамперед сприяти поширенню серед широкої громадськості розуміння та любові до мистецтва, служити їй у справі естетичного виховання. Про це свідчить передусім те, що в їх Статутах, як правило, робився наголос на громадському служінні, а вже потім йшлося про поліпшення матеріальних умов митців. Заслуговує на увагу також те, що перші параграфи Статутів художніх об'єднань України і Статуту передвижників (щодо мети і засад діяльності) майже повністю збігаються. Це переконливо свідчить, що мистецькі об'єднання України використали багатий досвід Товариства пересувних художніх виставок і навіть його організаційні форми.

Незважаючи на певні недоліки в справі організації, художні об'єднання України відіграли важливу роль у згуртуванні митців, поживленні художнього життя, естетичному вихованні широкого загалу. Їх діяльність була спрямована проти крайніх лівих течій у мистецтві, проти формалізму й декадентства. Це мало важливе значення для зміцнення в українському образотворчому мистецтві реалістичних традицій.

¹⁵ «Утро», 5 березня 1915 р.

Є. М. КОСАЧЕВСЬКА
ДО ПИТАННЯ
ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПОГЛЯДИ М. А. МАРКЕВИЧА

суспільними інтересами. Рідко можна зустріти наукові праці з історії, етнографії, літературознавства чи мистецтвознавства України XVIII — першої половини XIX ст., у яких немає посилань на твори вченого або не

Микола Андрійович Маркевич (1804—1860)—поет, етнограф, фольклорист, музикант, невтомний збирач старовинних рукописів та інших цінних історичних документів, людина різнобічно освічена, з широкими

згадується його ім'я. Маркевич залишив по собі величезну спадщину, але, на жаль, лише незначна її частина була надрукована.

Усе своє життя вчений присвятив вивченню історичного минулого України. Водночас він поставив за мету поширювати наукові відомості про свою батьківщину: «Я вважаю своїм святим обов'язком передавати всім моїм співвітчизникам будь-які нові відомості, одержані мною з минуле наших предків і всієї країни». Протягом багатьох років учений зібрав великий архів актового матеріалу — рідкісні стародруки, історичні манускрипти і листи, переважно оригінали, від 1594 р. до XIX ст. Пізніше з цього приводу він писав, що «зберегти успадковане, потроїти, почетверити і довести до ладу — це було справою всього мого життя». М. Максимович та знавець старовини О. Бодянский заохочували власника архіву продовжувати накопичувати матеріал, опрацьовувати та видавати його. Протягом 1848—1849 рр. із 12 тис. рукописів Маркевич урядкував понад половину, склавши на 14 мовах (латинській, французькій, німецькій, грузинській, молдавській, турецькій та ін.) алфавітний і систематичний каталоги документів¹.

Про своє прагнення видрукувати зібрання актового матеріалу Маркевич сповістив (1850 р.) в «Отечественных записках». Розповідаючи про історію колекції, він закликав освічених осіб узяти участь у її виданні. Редакція, приєднуючись до пропозиції Маркевича, писала: «Маркевич відомий автор «Истории Малороссии», протягом багатьох років збирав різні рукописні пам'ятники..., з яких чимало можуть служити дорогоцінним матеріалом для російської історії...»² Однак здійснити свого наміру Маркевич не зміг через тяжку хворобу й брак коштів (як свідчить А. Струговщиков, Маркевич «жив і вмер у боргах»)³. Тому вчений вирішив передати право на видання свого архіву приватним особам або установам. У оголошенні, вміщеному в «Современнике», він писав, що хоче «зберегти для науки і співвітчизників це зібрання матеріалів, надзвичайно багате, цікаве, різноманітне, корисне для історії, статистики, етнографії, художества... і навряд чи є щось подібне в приватних руках». Зокрема, вказував вчений, у колекції Новикова «ми бачимо майже виключно офіційний, так би мовити, бік історії. Тут же поряд з ним і на особисте життя розкривається в усьому його багатстві та значенні»⁴. Зібрання купив поміщик з Полтавщини І. Я. Лукашевич, у якого, як свідчить Щапов, частина рукописів загинула⁵. У 1870 р. спадкоємці Лукашевича продали колекцію стародруків (книг та рукописів) Рум'янцевському музею.

Крім актового матеріалу, після Маркевича залишився особистий архів — велика збірка неопублікованих праць та різних паперів, серед яких листи від близько 5 тис. кореспондентів — письменників, музикантів та інших осіб. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції частину цього архіву з різних установ було передано Інституту російської літератури (в посиланнях — ІРЛ) у Ленінграді (Пушкінський будинок)

¹ Цей опис зберігається в рукописному відділі Державної наукової бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (ф. 159). Докладніше про це див. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание составил Я. Н. Щапов, М., 1959.

² «Отечественные записки», 1851, т. XXIV, № 2 (смесь), стор. 328—336; (масло) стор. 56—58.

³ А. Н. Струговщиков о Н. Маркевиче. — «Русская старина», 1874, т. X, стор. 700.

⁴ «Современник», 1859, № 4, стор. 355. Як свідчить О. Грушевський, в архіві Маркевича було чимало матеріалів, що стосувалися внутрішньої історії України (А. С. Грушевский. Н. А. Маркевич. Из прошлого украинской литературы и этнографии). — «Журнал Министерства народного просвещения», 1911, № 1, стор. 132—135, 141.

⁵ Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича, стор. 9.

84 справи фонду охоплюють період 1817—1860 рр. Тут переважно щоденні замітки та записки Маркевича за 1817—1858 рр., його переклади на російську мову творів Шиллера*, Байрона, Міцкевича, Караджича, матеріали до словників: псевдонімів та українського, листи від різних осіб, товариств та комітетів, автографи віршів Є. Баратинського, А. Жемчужникова та інших.

У ненадрукованих «Записках» Маркевича (1817—1820 рр.) багато цікавих оповідань про пансіон Петербурзького університету, у якому разом з Миколою Андрійовичем училися М. Глінка, брат О. С. Пушкіна Лев, Соболевський. Цей навчальний заклад закінчили Струговщиков, Мельгунов, Панаєв, Подолинський та інші, а викладали в ньому декабрист В. Кюхельбекер, прогресивні професори: Куніцин, Раупах, Арсеньєв, Галич. Багато цікавого міститься в «Записках» про думки та діяльність В. Кюхельбекера, О. Пушкіна, Є. Баратинського, Дельвіга, Чаадаєва та інших, з якими Маркевич був зв'язаний і «в компанію яких був прийнятий»⁶. «Записки» налічують лише 100 аркушів канцелярської книги, списаної чітким дрібним скорописом — біловий екземпляр. Початок рукопису (46 сторінок) відсутній, до того ж, у різних місцях вирізано ще 25 аркушів. Незначна за розміром частина записок Маркевича, що стосується безпосередньо В. Кюхельбекера, надрукована⁷. Тут привертають увагу жвавість вражень, яскравість діалогів, надзвичайно влучні та гострі характеристики, що їх дає Маркевич політичним діячам часів Олександра I і самому цареві. Багатопланова і водночас чітко окреслена сюжетна лінія питань, що їх торкається мемуарист: характеристика внутрішньої та зовнішньої політики царського уряду, літературні думки й оцінки, зв'язки студентів Петербурзького університету та його пансіону з передовими колами столиці, зокрема з О. С. Пушкіним, часто цитуються його викривальні вірші та політичні епіграми.

Про історію створення «Записок» розповідає сам автор, якого вихователь Білецький-Носенко з дитинства привчив «писати щоденно про те, що сталося з нами і навколо нас». Він продовжував вести записи і в Петербурзі. Ці, як свідчить автор, «цікаві зошити і аркуші, які я нікому не хотів давати читати, які були сховані під ключем, уціліли. З них і спогадів, викликаних ними, я склав ці записки»⁸. Таким чином, «Записки» Маркевича — це спогади (в основу їх автор поклав свої щоденні юнацькі замітки), завдяки яким він думками повертався «до того далекого часу». «І здається,— писав Маркевич,— натовп товаришів роїться навкруги, хоча, говорячи словами поета: «Иных уж нет, а те далече». Дійсність постає у нас перед очима й описані предмети, здається, можна обмацати». Цілком зрозуміло, що спогади вчений писав не для друку, оскільки вів відверту розмову про себе та інших: «...Це істина начал,— вказував він,— що не соромиться навіть у словах. Треба бути Жан-Жаком, щоб надрукувати такі записки, не кожний на це здатний». До того ж, він розумів, що багато викине цензура, від чого твір збідніє, тому

* У листі до Гербеля Маркевич писав: «Шиллер мій любий поет, завжди і скрізь зі мною нерозлучний; і мені сумно в той день, коли я не прочитаю чого-небудь із Шиллера; це стало в мені душевною потребою». (В. І. М а с л о в. Микола Андрійович Маркевич.— Бюлетень Прилуцького окружного музею, Прилуки, 1929, стор. 53).

⁶ ІРЛ, ф. 488, спр. 82, арк. 48—49. 1936 р. автограф записок Маркевича знайшов Ю. Оксман у зібранні Ленінградського антиквара А. Е. Бурцова, 1947 р. цей рукопис придбав Інститут російської літератури («Литературное наследство», т. 59, М., 1954, стор. 69).

⁷ Воспоминания Н. А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817—1820 гг.— «Литературное наследство», т. 59, М., 1954.

⁸ ІРЛ, ф. 488, оп. 1, спр. 37, арк. 139, 141.

писав: «А коли не стане нас, нехай псують їх, викидаючи з них все, що заманеться видавцям. Після нас це можна дозволити».

Користуючись «Записками», треба зважати на те, що вони були створені через кілька десятиліть після закінчення Маркевичем університетського пансіону, коли багато чого забулося. Внаслідок цього інколи неправильно висвітлюються окремі події, трапляються неточності, місцями перебільшена роль самого мемуариста. Водночас дуже гострі та яскраві політичні оцінки й характеристики окремих подій та їх учасників висувують спогади Маркевича у ряд цінних джерел з історії культури й суспільної думки першої половини XIX ст. Проте вони, як і більшість не надрукованої літературної спадщини вченого, майже зовсім не використані дослідниками. Немає жодної монографії про творчу діяльність М. А. Маркевича. Правда, в дореволюційній літературі йому присвячено кілька коротких журнальних статей і публікацій переважно біографічного характеру⁹. Досить докладно розглянув його твори лише О. С. Грушевський, зазначивши, що вони не відіграли значної ролі, бо «не відповідали потребам та поглядам сучасності»¹⁰. Однак А. Н. Пипін указував на заслугу Маркевича в галузі етнографічних досліджень, вважаючи його предтечею української етнографії. На його думку, вчений виконав важливу історичну місію, зібравши велику кількість народних пісень, обрядів, загально-побутового матеріалу. Він перший докладно описав «Вертеп», але не встиг закінчити свою працю, що становить великий науковий інтерес як одна з перших спроб правильного збирання матеріалу. «История Малороссии» й етнографічні праці Маркевича, на думку Пипіна, мають встановити «більш розумне суспільне ставлення до народу»¹¹. Це дуже важливо, оскільки негативна оцінка В. Г. Белінським¹² «Истории Малороссии» породила серед його сучасників, а частково і в післяреволюційній історіографії, однобічне, несправедливе ставлення до Маркевича та його творів.

В радянській історичній літературі творчість М. Маркевича майже не досліджується. Йому присвятив невеликий нарис М. І. Марченко¹³, але його оцінка творчості вченого не зовсім задовільна. Музикознавці А. А. Орлова і Є. Канн-Новикова виявили значний інтерес до Маркевича як близького товариша Глінки й особи, яка характеризує університетський пансіон під час навчання в ньому композитора. Вони вказують, що вчений стояв до декабристів ближче, ніж інші товариші М. Глінки, а Рилєєв саме йому «зобов'язаний інтересом до історії України та її народних героїв». До того ж, Маркевич був «одним з найдіяльніших посередників між Глінкою і народнопісенним світом України»¹⁴.

З Рилєєвим Маркевич підтримував досить жваве листування. Так, надсилаючи у вересні 1825 р. декабристові його поему «Жизнь», вчений

⁹ Н. Макаров. Воспоминания о Н. А. Маркевиче.— «Основа», 1861, № 1, стор. 293—297. Л. М. Жемчужников. Заметки к статье «Воспоминания о Н. Маркевиче».— «Основа», 1861, № 2; В. Данилов. К биографии Н. А. Маркевича (Письма его к М. А. Максимовичу).— Летопись Екатеринослав. ученой арх. комиссии, вып. седьмой, Екатеринослав, 1911, стор. 226—229.

¹⁰ А. С. Грушевский. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии).— «Журнал Министерства народного просвещения», 1911, № 1, стор. 59—141.

¹¹ А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. III, Спб., 1891, стор. 339—343.

¹² В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. XII, М.—Л., 1926, стор. 413—414 (История Малороссии Николая Маркевича).

¹³ М. І. Марченко. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.), К., 1959, стор. 149—154.

¹⁴ А. А. Орлова. Годы учения Глинки.— М. И. Глинка. Исследования и материалы, М.—Л., 1950, стор. 72, 76—81; Е. Канн-Новикова. М. И. Глинка. Новые материалы и документы, вып. II, М.—Л., 1951, стор. 28—30.

«як справжній громадянин» і «хороший малоросіянин» писав: «Чи можу я холонокровно читати «Войнаровського» і «Наливайка»? Прийміть мою і всіх знайомих мені моїх співвітчизників подяку... Ми від душі відчуваємо цінну працю ваших, які вас і нащадків ваших прославлять. Ми не випустили ще з поля зору діянь великих мужів малоросіян, у багатьох серцях не зменшилася попередня сила почуттів і відданості до Вітчизни. Ви ще знайдете живим у нас дух Полуботка... Ви багато зробили, дуже багато! Ви піднімаєте цілий народ,— горе тому, хто йде на приниження цілих країн, хто хоче покрити зневагою цілі народи, і вони йому платять зневагою... Але слава тому, хто прославляє велич душі людської і кому народи цілі повинні віддавати подяку. Сповідь Наливайка врізана в серця наші і моє також»¹⁵. У листі від 18 жовтня 1825 р. Рилєєв просив ученого вислати «два-три уривки з «Паризини» і сповіщав, що з великим задоволенням читав його переклади з Байрона, надруковані А. Воейковим. Далі декабрист дякує Маркевичу за його «і багатьох співвітчизників Ваших захоплений відгук» і додає: «Я писав те, що почував і ніколи не думав, що слабкі труди мої заслужили таку приємну увагу нащадків Хмельницького і Наливайка... Це така нагорода, яка назавжди залишить мене в боргу перед Вашою батьківщиною»¹⁶.

1831 р. у другій книзі «Мелодій України» Маркевич, згадавши «славні імена своїх співвітчизників» Палія, Наливайка, Войнаровського, які уславили свою батьківщину, відіслав своїх читачів «до однойменної віршованої поеми» (автора не назвав), у якій є «життєпис його (Войнаровського) досить задовільний»¹⁷.

Багато часу Маркевич присвятив вивченню народного життя. Він свідчить, що об'їздив усю Україну й пізнав «звичаї, сільський побут, перекази та повір'я малоросійські; там я вивчив і наспіви так незвичайно мелодійні»¹⁸. Для багатьох, пише Жемчужников, Маркевич був «притягальною силою до народу», відігравши значну роль в ознайомленні широкої громадськості з побутом українського народу і його героїчним минулим¹⁹. Вихід у світ «Украинских мелодий» вітав Т. Г. Шевченко, який у день народження Маркевича присвятив вченому вірша:

«Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати...»²⁰

Йому одному з перших переслав Кобзар своїх «Гайдамаків» з такою припискою: «Поспішаю розіслати, щоб не схаменулись у цензурі»²¹.

Але, на жаль, питання про стосунки Шевченка і Маркевича майже не розроблено. Однак історики одноставно зазначають, що в 40—50-х роках XIX ст. Маркевич мав на поета значний вплив. Вони познайомилися у Є. П. Гребінки взимку 1839 р. Не Куліш, як твердить О. Грушевський²², а Гребінка і, особливо, М. Маркевич настановили Великого Кобзаря на поглиблене вивчення української історії. М. Марковський твердить, що Шевченко брав з поетичних творів Маркевича «мотиви та

¹⁵ «Русская старина», 1888, т. XII, стор. 597—599.

¹⁶ Из неизданной переписки Рылеева. Рылеев Н. Маркевичу.— «Литературное наследство», т. 59, М., 1954, стор. 153—154.

¹⁷ Украинские мелодии. Соч. Н. Маркевича, М., 1831, стор. 119—120.

¹⁸ Там же, стор. 125. 1840 р. у Москві вийшли з друку його «Народные украинские напевы...»

¹⁹ «Основа», 1861, № 2, стор. 186.

²⁰ Т. Шевченко. Твори, т. I, К., 1939, стор. 68.

²¹ Т. Шевченко. Твори, т. V, М., 1956, стор. 251.

²² А. Грушевский. Шевченко и Кулиш.— Шевченковский сборник, т. I, Пг., 1914, стор. 38.

настрої до своєї поезії»²³. Дослідники вважають безсумнівним, що Шевченко перебував під впливом «Истории Малороссии» і «Украинских мелодий». Це виявляється в шевченківських поемах «Тарасова ніч», «Гідамаки» тощо²⁴. Що ж стосується історії козацтва, то, як справедливо підкреслив М. І. Марченко, вчений «не лише спростував реакційні погляди монархістів на козацтво, а й реабілітував його перед читачем, захищав від незаслуженого плямування такими істориками, як Бантиш-Каменьський, а пізніше Скальковський, Куліш та ін...» Марченко підкреслив, що «роль і значення козацтва в творі «Історія Малоросії» подані Маркевичем з передових, прогресивних позицій»²⁵. За два роки до смері Маркевич знову виступив на захист героїчних козаків. Він писав: «Нині знову зустрічаю людей, які пишуть, що козаки походять від черкесів, що козаки негідники, розбійники, грабіжники, злодії і зовсім не нащадки слов'ян».

Однак Шевченко і Маркевич стояли на різних ідеологічних платформах. Маркевич іноді ідеалізував сучасну йому Україну:

«Как воздух свободен в отчизне моей,
Не видно предела обширных степей
На пажитнах тучных стада, табуны...
В поле песни раздаются...»

(«Украинские мелодии», стор. 35).

Шевченко ж болісно відчував тяжку долю своєї поневоленої батьківщини. Він любив Україну убогу і ладен був проклясти «святого бога, з нею душу» погубити. Творчість Великого Кобзаря пронизана співчуттям до селян-кріпаків, з яких знімають

«...Латану свитину...
З шкурою знімають
А он розпинають вдову за подушне,
А сина кують, єдиного сина,
Єдину дитину, єдину надію — в військо віддають»

Однак не можна погодитися з тими дослідниками, які вважають Маркевича лібералом, погляди якого еволюціонували «від співчуття декабристам до консерватизму...» Маркевич, пише Орлова, «...згодом рилеєвські образи народних героїв... трактує вже не в революційному, а націоналістичному дусі». Після розгрому повстання 14 грудня «...лібералізм Маркевича почав дедалі більше і більше тьмаритися. В п'ятдесяті роки Маркевич примкнув до правого крила слов'янофілів»²⁶. Посилаючись на Орлову, Ю. Д. Марголіс також вважав, що наприкінці життя вченому вже були притаманні реакційні погляди, а Коваленко відносив його до дворянської націоналістичної історіографії²⁷.

У цьому повідомленні немає змоги докладно проаналізувати наукову спадщину Маркевича. Однак факти з творчої біографії та останнього десятиріччя життя вченого ставлять під сумнів безапеляційність негативної оцінки останнього етапу його ідейно-політичної еволюції. На захист цього говорять такі факти. Маркевич вважав себе представником прогресивного напрямку. В листі до Соболевського він писав: «Я заслужив ім'я благородної й чесної людини... Пам'ятаєш, що за щирість і спосіб

²³ М. Марковський. Шевченко і Микола Маркевич — щодо історії поетичної творчості Т. Г. Шевченка. — «Україна», кн. 1—2, К., 1925, стор. 374.

²⁴ Ю. Д. Марголіс. Исторические взгляды Шевченка, Л., 1964, стор. 74—76, 86.

²⁵ М. І. Марченко. Українська історіографія, стор. 149—151.

²⁶ А. А. Орлова. Предисловие к воспоминаниям Н. А. Маркевича о Кюхельбекере. — «Литературное наследство», т. 59, стор. 501.

²⁷ Ю. Д. Марголіс. Назв. праця, стор. 74; Л. А. Коваленко. Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1, М., 1955, стор. 604.

думок ти любив і поважав мене ще тоді, коли був моїм шкільним товаришем»²⁸. І справді, після закінчення пансіону Маркевич понад п'ять років переховував і розповсюджував заборонені вірші О. С. Пушкіна тощо. Наприкінці 1825 р. до нього прибув спеціальний посильний від керівників «Південного Товариства» повідомити про необхідність знищити компрометуючі папери. В «Замітках» з цього приводу записано: «Поїздка в Сокиринці 23 листопада. Перше повідомлення про смерть царя... Приїзд графа Миколи Миколайовича (Гудовища) від князя (мабуть, Волконського.— Є. К.) будить мене. Обережності «Прийшли часи Павла»... Викладую на стіл усі листи до Давидова, листи до мене Рилєєва. Граф спалює мій зошит віршів Пушкіна»²⁹.

До того ж, більшість творів Маркевича до кінця життя друкували прогресивні видання: «Невский зритель», «Новости литературы», «Московский телеграф», «Отечественные записки», «Киевлянин» (коли його редактором був Максимович), «Современник». Так, у листі до Максимовича вчений просив вмістити у газеті дві його легенди, додаючи, що його твори, можливо, «воскресили б у «Литературных прибавлениях» до «Русского инвалида», але в «Сыне Отечества», що видавався Гречем, мабуть, схоронили б»³⁰. У «Записках» є гостро осуджуючі характеристики представників реакційного напрямку. Наприклад, Маркевич писав, що «ворог усіх талантів, заздрисний семінарист М. Т. Каченовський гриз землю під Карамзіним, Жуковським, Вяземським, Пушкіним..., вітав кожний талант несамовитим гавканням». Критика редактора «Вестника Европы», вважає Маркевич, «стала схожою на доноси... Він переслідував думки дещо вільні...» Епіграми Пушкіна і Є. Баратинського «вбили, кінець кінцем, «Вестник Европы». «...Я з ним мав великі неприємності»³¹,— додає Маркевич. Більшість творів Маркевича затримувалася царською цензурою. Він підтримував до кінця життя зв'язки з Кюхельбекером, М. Глінкою, Рилєєвим, О. С. Пушкіним, Соболевським, а пізніше з Максимовичем, Бодянським та іншими прогресивними діячами російської і української культури. Маркевич належав до гуртка (М. Глінка називав його «братія»), члени якого збирались у літератора Струговщикова—вихованця університетського пансіону. 27 квітня 1840 р., свідчить Струговщиков, зійшовся майже «повний склад нашого гуртка»: М. І. Глінка, Ф. П. Толстой, брати Брюлови, Кукольники, В. Ф. Одоєвський, М. А. Геденов, М. А. Маркевич, І. І. Сосницький, Шевченко, скульптор Віталі, В. Г. Белінський, І. І. Панаєв та інші. Тоді Маркевич «здивував усіх своєю грою», а Глінка «був невичерпним»³².

У своїх записках учений гостро критикує самодержавно-кріпосницький лад і великодержавних монархів Олександра I та Миколу I. Він також свідчить, що був прийнятий у «компанію» Кюхельбекера, Пушкіна, Баратинського, Дельвіга та інших. Це відкривало йому «таємниці літературні тих років; разом з ними доходило до мене багато вістей політичних»³³. Які ж політичні події привертали увагу мемуариста? В його записках є таке: «Це був час конгресів; Агамемнон—вождь царів, як називали на Заході Олександра, їздив у Верону, їздив у Лейбах, Священний союз процвітав. Священний союз був ніщо інше, як змова царів проти народів. Закінчивши конгрес, цар з тріумфом повертався на

²⁸ Е. Канн-Новикова. Назв. праця, стор. 28.

²⁹ ІРЛ, ф. 488, оп. 1, спр. 37, арк. 11—12, 14, 17; спр. 48, арк. 32.

³⁰ К біографії Н. А. Маркевича (Письма его к М. А. Максимовичу), стор. 229.

³¹ Записки Маркевича, арк. 83.

³² М. І. Глінка. Воспоминания А. Н. Струговщикова. 1839—1841.— «Русская старина», т. IX, 1874, стор. 701—702.

³³ Записки Маркевича, арк. 48—49.

батьківщину і Пушкін співав: «Ура! В Россию скачет кочующий деспот» Маркевич безсторонньо характеризує Олександра І. «Він відмовився від титулу «Великого». — «Один бог великий»... і прийняв титул «Благословенного». Якщо було щось гарне в Благословенному, — іронічно зазначає Маркевич, — так це соромливість... Благословенний був соромливий, стидався робити зло; він наказував його робити «сам на сам» Аракчєєву, Салову, Сакену, Новосильцеву, Пелікану, Гур'єву... Найстрахітливіші були справи Аракчєєва. Він був всесильним. Часто зникали молоді люди з сімейств, офіцери з полків; говорили про таких, що вони у фортеці в Сибіру, в Неві...» Далі він додає: «У царя була «хороша людина» Лавров, призначення Шишковського і Дубельта... Генерал був начальником таємної поліції... Служба його полягала в тому, щоб за свободу думки і за необережність у слові сікти чоловіків і дам... Це був Делін (пансіонний езекутор. — Є. К.) в державному масштабі». Маркевич наводить яскраві факти, що характеризують жорстокість і підступність царя Олександра І, і додає: «Брати його були достойні його... Костянтин мучив поляків... Микола давав при собі солдатам по тисячі різок...»³⁴

Маркевич гостро засуджує військові поселення, створені з ініціативи Олександра в багатьох губерніях Росії і на Україні. Аракчєєвщина викликала протест з боку передових людей. Вчений так характеризує мету організаторів військових поселень. «Думка була яка? Новгородські поселенці можуть втихомирити Північно-Західну Росію; харківські — Південно-Східну; херсонські — Південно-Західну, а всі разом — Москву». При цьому Маркевич зазначає, що військові поселення, як римські легіони, що самовільно зміщували римських імператорів, можуть повернути свою силу і проти засновників: «Це двосічний меч, який може поранити того, на кого звернений, як і того, хто витяг його з піхов». Посилаючись на власні спостереження, він свідчить, що пізніше новгородські поселенці «втихомирювали своїх офіцерів та їх дружин... У Чугуєві проганяли через стрій і розстрілювали стариків за скарги, що в них віднімали власність. За подібні ж скарги страти були також в Новгородських поселеннях». Маркевич доходить висновку, що при Олександрі І було легше, ніж за часів миколаївської реакції, оскільки в «Благословенному» не було цинізму «Незабвенного» (Миколи І. — Є. К.); Останній «наліг всією тяжкістю холодного, байдужого каміння на всі верстви, все зневажав, хотів відгородити нас від освіти й честі китайською стіною і встиг розвинути крадіжки й підлість в усіх прошарках суспільства, починаючи від головнокомандуючих і міністрів до останнього комісаріатського приймального. Відведи очі від цього принизливого для Росії і для людства предмета»³⁵. Наведені факти далеко неповні, тому виникає необхідність всебічного дослідження творчої спадщини М. Маркевича як актуальної наукової проблеми найближчого майбутнього.

³⁴ Записки Маркевича, арк. 35, 49—51, 53.

³⁵ Там же, арк. 35, 49—56.

А. М. ХАЗАНОВ

ПОБРАТИМСТВО У СКИФІВ

На важливу роль етнографічних матеріалів і аналогій для реконструкції різних сторін життя скіфського суспільства уже зверталась увага¹.

На цей раз за приклад узято побратимство у скіфів, що давно приваблювало до себе увагу дослідників і викликало різні тлумачення. Деякі

¹ А. М. Хазанов. З соціальної історії Скіфії. — «УІЖ», 1970, № 9.

науковці розглядали його як доказ міцних родових зв'язків у Скіфії², інші, навпаки, як свідчення їх розкладу³. Нарешті, висувалося припущення, ніби цей звичай був поширений переважно в середовищі дружинників⁴.

Вперше побратимство у скіфів засвідчив Геродот (IV, 70). «Якщо скіфи укладають з ким-небудь клятвену угоду, то роблять це так: у велику глиняну чашу наливають вина, до нього примішують кров тих, що братуються, при чому останнім роблять уколи шилом або ж невеликі надрізи ножем на тілі, потім занурюють у чашу меч, стріли, сокиру і спис. По тому довго моляться, нарешті п'ють суміш — як ті, що браталися, так і найзнатніші з присутніх».

Слова Геродота підтверджує Лукіан, який повідомив багато деталей щодо ритуалу заключення побратимства. Скіф Токсаріс із однойменної новели розповідає: «Ми знаходимо собі друзів не на гулянках, як ви (тобто греки.— А. Х.), і не тому, що відома особа є нашим ровесником чи сусідом; але, запримітивши людину, добру і здатну на великі подвиги, ми всі прагнемо до неї, і те, що ви робите на весіллях, ми робимо коли знаходимо друзів: щиро сватаємося до нього і в усьому діємо разом, щоб не помилитися в дружбі або не здатися не здатним до неї. І коли хтось з обранців стане вже другом, тоді укладається договір з великою клятвою про те, що вони і житимуть разом і на випадок потреби умруть один за одного. І ми справді так робимо; з того часу, як ми понадрізали пальці, накапали крові в чашу і, змочивши в ній кінці мечів, покуштуємо тієї крові, взявшись разом за чашу, ніщо уже не може розлучити нас. До союзу дозволяється вступати найбільше, трьом особам, тому що, хто має багато друзів, той здається нам схожим на публічних блудниць, і ми вважаємо, що дружба, поділена між багатьма, уже не може бути міцною». Лукіан засвідчив також існування в Скіфії культу Кораков — «божеств — покровителів дружби», або ж, найскоріше, тих, що прославлялись своєю дружбаю героїв, яких греки порівнювали з Орестом і Піладом⁵. Зауважимо, що традиція, яка зв'язувала Ореста і Пілада з Північним Причорномор'ям, існувала в Греції, десь з V ст. до н. е., коли її зафіксував Еврипід, або ж іще з більш раннього періоду⁶. За словами Лукіана (5—7), у Скіфії був храм Ореста і Пілада — точніше їх скіфських аналогів, і це його повідомлення підтверджується Овідієм, який в «Листах з Понта» (III, 2) розповідав, що, за словами місцевого жителя, уродженця Тавриди, в Скіфії шанується дружба Ореста і Пілада.

Скіфське побратимство відбито також в іконографічному матеріалі: обряд, описаний Геродотом і Лукіаном, зображений на золотих нашивних бляшках із Солохи і Куль-Оби. Отже, можна вважати, що в Скіфії існував, напевно, досить поширений звичай побратимства, що знайшов своє відбиття і в скіфській культовій практиці у вигляді божеств або героїв — покровителів дружби, на честь якої відбувалися пожертвування. Сам обряд побратимства явно вказує на його релігійність. Нарешті, маючи на увазі ототожнення греками Кораков з Орестом і Піладом і традицією, що містила останніх в Північному Причорномор'ї, можна задуматись, чи не вплинуло знайомство з скіфським культом на грець-

² М. И. Артамонов. Общественный строй скифов.— «Вестник Ленинградского университета», 1947, № 9, стор. 73.

³ А. И. Тереножкин. Об общественном строе скифов. — «Советская археология», 1966, № 2, стор. 38.

⁴ А. И. Мелюкова. Войско и военное искусство скифов.— «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. XXXIV, 1950, стор. 31; А. В. Яценко. Скифия VII—V веков до нашей эры, М., 1959, стор. 112.

⁵ Лукіан. Токсарис или дружба, 37, 1—8.

⁶ И. Тренчени-Вальдапфель. Мифология, М., 1959, стор. 348.

ких міфологічних переконаннях. «Немає сумніву, що греки привозили з собою (в Північне Причорномор'я— А. Х.) не тільки вино та олію, а й свої культурні звичаї та релігійні уявлення, але прибували вони не в безлюдну пустелю, а в порівняно густо населену країну; щоб грецькі сакральні легенди прив'язалися тут до конкретних географічних об'єктів, їм необхідні були опорні пункти у сакральних легендах місцевих племен і, ігноруючи наявність цих останніх, неможливо просунути вперед дослідження ідеології самих понтійських еллінів»⁷.

Завдання автора повідомлення — розкрити соціальну природу поширення побратимства у скіфів. Але щоб зрозуміти його суть як суспільного явища необхідно звернутися до порівняно історичного і етнографічного матеріалу, що свідчить про дві речі. По-перше, з'ясовується, що побратимство — звичай, якщо й не універсальний, то поширений. В невеликому повідомленні неможливо перерахувати всі суспільства, де його зафіксовано. Тому обмежимося зауваженням, що він простежений буквально в усіх частинах світу, за винятком Австралії. По-друге, легко виявити, що цей звичай, будучи оригінальним у генетичному відношенні, в різних суспільствах і в різні епохи виявляє дуже багато спільних типологічних, особливо, стадіальних рис. Розквіту він досягає у відносно вузьких історичних рамках — в епоху класоутворення, щоб потім, залишаючись у ранньокласових суспільствах, швидко зійти нанівець у процесі дальшого суспільного розвитку або ж утриматись у вигляді пережитку, свого роду етнографічного релікту, тоді, коли для цього є сприятливі умови специфічно-локального характеру.

Легко знайти і соціологічне пояснення цього явища. Епоха класоутворення — час руйнування старих соціальних зв'язків, заснованих на кровному спорідненні. Родичі, навіть одноплемінники не жили компактно, а були розкидані на досить значній території. В роду зростала соціальна і майнова нерівність. Водночас індивід вступав у різні відносини із значно більшим колом осіб. Його соціальні та економічні зв'язки ускладнювались. За таких умов він шукав нових шляхів захисту своїх інтересів. Сусідських зв'язків для цього було недостатньо. Вони виступали не як відносини між індивідами, а як відносини між сім'ями, до того ж мали переважно економічний характер. Крім того, сусідній общині також властиві внутрішні суперечки. Центральна ж влада ще була надто слабка, щоб узяти на себе охорону інтересів і прав окремих індивідів. Тому пошуки нових соціальних зв'язків, мета яких — захист інтересів індивіда, часто виливалася в різні форми, що мали особистий характер, тобто виступали як відносини між окремими індивідами безвідносно до їх родової чи територіальної суспільної приналежності. Прикладом цього можуть бути відносини між вождем і його дружинниками у варварському суспільстві. Тут права і обов'язки мали подвійний характер і визначались не родовою чи якоюсь іншою приналежністю дружинника, а передусім його приналежністю до нового колективу — дружини і, ясно, його статусу в ній. Але це приклад нових зв'язків, що виникли за ієрархічним принципом. Становище вождя і рядового дружинника нерівне, нерівні і їх права та обов'язки, хоч, підкреслюємо, вони носять двоякий характер, інакше про них не було б потреби згадувати.

В епоху класоутворення поряд з ієрархічним виникали й інші особисті зв'язки, що засновувались на рівності залучених до них осіб. До таких зв'язків відносяться побратимство, що відбиває важливі зрушення в суспільстві. Але ідеологія, як відомо, сфера досить консервативна. Тому

⁷ М. Ф. Болтенко. Herodoteanea.— Матеріали з археології Північного Причорномор'я, Вип. III, Одеса, 1960, стор. 44.

соціальні зв'язки, що знову виникали, нерідко осмислювалися крізь призму старих, кровно-родинних. Звідси й обряди, що символізували штучне встановлення кровного споріднення, а також і термінологія (порівняй російське «побратимство», англійське «Blood brotherhood», німецьке «Bruderschaft», монгольське «аньда», що значить «названі брати»), що дійшла до нашого часу.

Отже, побратимство щось більше, ніж просто дружба. Його виникнення відбиває кризову ситуацію в суспільстві. Взагалі дружбу можна розглядати з різних точок зору. Наприклад, як емоційно-індивідуальне і вікове явище вона залишається без значних змін протягом кількох епох. Але коли її розглядати як історичну категорію, то в змісті спостерігається більше змін. Первісно-общинний лад майже не створював можливостей для індивідуальної дружби. Всі потенціальні особисті стосунки визначались відносинами між сім'ями, родами, общинами й іншими колективами, до яких індивід належав автоматично від дня народження до смерті внаслідок свого походження. І тільки з послабленням цих зв'язків для дружби виникало сприятливе соціальне середовище. В епоху класоутворення дружба в різних проявах, в тому числі й побратимстві, набували такого важливого соціального значення, якого вона ніколи не мала.

Досить показовою є подальша еволюція звичаю побратимства. З виникненням держави і поглибленням класових протиріч поле його діяльності безупинно звужувалося. З одного боку, державна влада, що зміцнювалася, брала на себе захист інтересів своїх підлеглих, хоч при цьому керувалася, зрозуміло, класовими критеріями. З іншого боку, побратимство дедалі більше витіснялося ієрархічними зв'язками, що ґрунтувалися на пануванні й підкоренні, наприклад, між сеньйором і васалом, патроном і клієнтом, феодалом і селянином і т. д. Але там, де ієрархічні відносини були ще недосить сильні, щоб повністю знищити побратимство (перш за все в деяких ранньокласових суспільствах), воно внутрішньо трансформувалося за тим же ієрархічним принципом і виступало вже не лише як відносини двох братів, а й батька та сина. Характерний приклад з часу виникнення держави Чингісхана. Ванхан керейтський і Чингісхан, тоді ще Темучін, стали аньда — побратимами. Але оскільки перший був і батько Темучіна, то відносини їх дорівнювали відносинам батька з сином, а насправді Темучін тимчасово став васалом Ванхана⁸. Другий приклад — аньдою Чингісхана був його дружинник — нукер Боорчу⁹. І тут відносини побратимів не могли бути рівними.

Повернемось до скіфів. Звертає на себе увагу факт, що відомості про наявність у них звичаю побратимства припадають на досить вузький відрізок часу — V—IV ст. до н. е. Правда, Лукіан жив, як відомо, у II ст. до н. е. Але ще М. І. Ростовцев замітив, що джерело, яке він мав, відноситься до набагато ранішого часу — до елліністичного, оскільки «вся картина Боспорського царства і його відносин до сусідів найближче підходять до епохи пізнього еллінізму»¹⁰. Але ця думка, мабуть, спірна. По-перше, Лукіан малює скіфський побут у дуже архаїчних рисах — самовільні наскоки, відсутність сильної централізованої влади і т. д. Водночас деякі з викладених етнографічних деталей викликають певну довіру до самого джерела, нехай і такого, що дійшло до нас в дуже переробленому новелістичному вигляді. По-друге, деякі географічні відомості, наведені Лукіаном, мало відповідають епосі еллінізму. Тому

⁸ Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов, Л., 1934, стор. 61.

⁹ Ш. Сандаг. Образование единого монгольского государства и Чингисхан.— Татаро-монголы в Азии и Европе, М., 1970, стор. 34.

¹⁰ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, Пг., 1925, стор. 108, прим. 4.

допустимо, що джерело Лукіана або, скоріше, одно з його джерел, відбиває ще більш ранній час, приблизно до V—IV ст. до н. е., а в кінці вому плані до іонійської традиції, особливо багатой етнографічними поробицями.

Отже, розквіт звичаю побратимства в Скіфії, очевидно, можна дувати V—IV ст. до н. е. Все, що ми знаємо про скіфське суспільство того часу не лише суперечить такому припущенню, а навпаки, підтверджує його. Зокрема, в той час можна констатувати суттєве послаблення родових зв'язків.

Геродот (IV, 69) згадує про якісь конфлікти між родичами в Скіфії про те, що навіть виробилася традиційна форма розв'язання таких конфліктів поєдинком перед особою царя. Отже, вони були досить часті. З черепів убитих родичів виготовлялись чаші, як і з черепів ворогів, і «коли прийдуть гості, яким скіф хоче виявити шану, то він приносить такі черепи і розповідає, що це були його родичі, але вступили в ним у боротьбу і він здобув верх над ними. Це розповідає як геройський вчинок».

Таке свідчення Геродота коментується по-різному¹¹. Справа в тому, що термін, ужитий ним οἰκτιοί, має два значення: члени однієї сім'ї домоцадці й особи, що мають спільного предка¹². Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що в даному випадку Геродот говорить про родичів, оскільки внутрісімейні конфлікти, подібні описаному, з етнографічної точки зору вкрай маловірогідні.

Таким чином, наявний уже за Геродота розпад родових зв'язків, сприяв розвитку побратимства. Сприяла йому й обстановка постійного воєнного напруження.

Але для того, щоб побратимство набуло поширення потрібна ще одна умова — відсутність сильної центральної влади, в усякому разі такої, яка могла б досить суворо регламентувати і регулювати суспільне життя, взяли на себе вирішення внутрішніх конфліктів. Тому можна припустити з відомою долею вірогідності, що у V ст. до н. е., в усякому разі в часи Геродота, воно ще не виникло у скіфів або робило тільки перші кроки.

Для IV ст. до н. е. його засвідчують бляшки з Солохи і Куль-Оби, але останні не можуть відповідати на запитання, наскільки було поширене побратимство і які особливості воно мало. Все ж звертає на себе увагу одна обставина. Для V ст. до н. е. немає прямих вказівок на те, що звичай побратимства був поширений у середовищі дружинників. Але згадані бляшки IV ст. до н. е. знайдені в царських курганах. Чи не набуло в той час побратимство специфічно дружинного, аристократичного характеру? Адже дані археології свідчать, що саме у IV—III ст. до н. е. у скіфів завершився процес виділення воєнної аристократії¹³. Коли це так, то з'являються натяки на його еволюцію з часів Геродота, що відповідає, звичайно, подальшій еволюції скіфського суспільства.

Пізніших відомостей про побратимство не відомо. Це можна пояснити зникненням або трансформацією звичаю, зважаючи на зміцнення класових відносин і держави. Але цілком можливо, що вся справа в неповноті наших джерел.

¹¹ А. С. Лаппо-Данилевский. Скифские древности.—Записки отделения русской и славянской археологии Археологического общества, т. IV, СПб., 1887, стор. 495; С. А. Семенов-Зусер. Родовая организация у скифов Геродота.—Известия Государственной Академии истории материальной культуры, т. IX, вып. 1, 1931, стор. 32; И. В. Яценко. Назв. праця, стор. 107; Н. Г. Елагина. О родоплеменной структуре скифского общества по материалам четвертой книги Геродота.—«Советская этнография», 1963, № 1, стор. 78.

¹² Древнегреческо-русский словарь, т. II, М., 1958, стор. 1156.

¹³ И. В. Яценко. Назв. праця, стор. 112.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ ЕКРАННИХ ЗАСОБІВ УНАОЧНЕННЯ

У навчально-виховній роботі з історії в Чесниківській восьмирічній школі Рогатинського району Івано-Франківської області широко використовуються екранні засоби унаочнення. Завдяки їм вихованці краще пізнають навколишній світ, життя людей, суспільні та політичні процеси.

Адже справедливо зауважувала Н. К. Крупська, що жодним словом не розповісти того, що можна показати в кіно, на екрані.

До уроків історії та позакласних занять з використанням кінофільмів, діафільмів, діапозитивів слід ретельно готуватись, враховуючи не тільки зміст і мету навчального матеріалу, але і вікові особливості учнів, розвиток їх зорової пам'яті та рівень знань.

Під час вивчення в 6 класі теми «Причини географічних відкриттів», використовуємо діафільми «Географічні відкриття й колоніальні загарбання кінця XV — початку XVII ст.» Перед учнями ставиться завдання: на основі переглянутих кадрів розкрити мету і характер географічних відкриттів. Діафільм допомагає формувати в учнів поняття «колоніалізм». Його визначення учні записують в зошити. Шляхом бесіди з'ясовуємо сучасне становище колишніх колоній, розповідаємо про національно-визвольну боротьбу народів за повну ліквідацію ганебної колоніальної системи.

У 7 класі під час демонстрування фрагментів кінофільму «Селянська війна під проводом О. Пугачова» учні готують письмові відповіді на такі питання: становище народних мас, прояви дружби між народами в ході повстання, причини поразки селянської війни.

Аналіз кінофрагментів поєднується із залученням уривків з книги О. М. Радіщева «Подорож з Петербурга в Москву». Так учні наочно усвідомлюють становище народних мас Росії в другій половині XVIII ст., роблять правильні висновки про причини повстання.

Екранні засоби навчання слід застосовувати в органічній єдності з іншими: підручником, картиною, схемою, історичним документом тощо. Наприклад, вивчаючи у 8 класі тему «Кримська війна», використовуємо фрагменти однойменного діафільму, схему оборони Севастополя, історичну карту, уривки з «Севастопольських оповідань» Л. Толстого. Це допомагає розкрити глибокий патріотизм російського народу і видатних полководців у дні оборони міста-героя, з одного боку, і показати техніко-економічну та політичну відсталість царської Росії, з другого.

При демонструванні фільму не потрібно пояснювати все, що учні бачать на екрані, бо це б перетворювало їх у бездумних спостерігачів. Вони мають самостійно осмислювати, узагальнювати доступний матеріал, відбирати головне.

У 8 класі на уроці з теми «Розвиток капіталізму в пореформені роки в Росії», після розповіді вчитель дає учням самостійне завдання за фрагментами діафільму «Розвиток капіталізму в Росії в 70—80-х роках»:

за кадрами 5—8 описати становище селян і феодальні пережитки на селі; на основі 33—40 — описати становище робітничого класу Росії та визначити суть капіталістичної експлуатації. При висвітленні цих питань школярі користуються підручником. Це привчає їх шукати відповідні теоретичні положення до ілюстративного матеріалу, систематизувати їх в єдине ціле, глибше пізнавати закономірності і особливості розвитку капіталізму в Росії після реформи 1861 р.

Екранне унаочнення допомагає краще розкрити учням суть класової боротьби, визначати її форми, методи та місце в розвитку суспільства, продемонструвати історичну місію робітничого класу. Так у 8 класі, вивчаючи Червнене повстання паризьких робітників і його історичне значення, використовуємо діафільм «Революція 1848 р. у Франції». На основі кадрів 30—39 учні письмово розв'язують такі важливі питання: чому робітничий клас не переміг в червневі дні? Хто був союзником робітничого класу? Яке історичне значення виступу робітників Парижа?

Вивчаючи у 8 класі теми про рух опришків, даємо учням письмове домашнє завдання, яке базується на перегляді кінофільму «Олека Довбуш», використанні художньої літератури, усної народної творчості та місцевого матеріалу. Учні добре написали твір про боротьбу опришків Прикарпаття під проводом О. Довбуша за своє соціальне і національне визволення. В багатьох роботах є самостійність суджень і конкретність мислення учнів.

При вивченні в 7 класі теми «Боротьба руського народу з німецькими і шведськими феодалами» використовується фільм «Льодове побоїще», який дає можливість учням не тільки простежити історичні події, а й наочно усвідомити характер боротьби руського народу з німецькими рицарями, озброєння військ, що билися, методи ведення війни в ті часи, самовідданість і любов нашого народу до рідної землі, роль католицької церкви в загарбницьких цілях німецьких рицарів. Все це викликає глибокі переживання в учнів, що сприяє вихованню гордості за своїх славних предків, розширює та конкретизує їх знання.

Значну допомогу подають екранні засоби при повторенні навчального матеріалу. Вони допомагають урізноманітнювати методичні прийоми, подати вже відомий матеріал в новому висвітленні, зацікавити учнів, поглибити їх знання. З цією метою під час повторення використовуються окремі кадри фільму, діапозитиви для висновків, співставлень, узагальнення, зіставлення вже набутих знань із змістом фільму, для нових повідомлень в процесі перегляду тих зображень, які раніше на уроках не використовувалися. В ході такого повторення передбачаємо різноманітні види самостійної роботи учнів з підручником, документом, картиною, картою, по складанню таблиць, розгорнутих планів, описів тощо.

В нашій школі діє товариство юних істориків, що об'єднує 70 учнів 5—8 класів і проводить важливі позакласні заходи із застосуванням різних засобів конкретизації історичної дійсності. Цікавим був вечір «Бойовими шляхами наших батьків», на який запросили учасників Великої Вітчизняної війни. Він проходив за таким планом: перегляд кінофільму «Велика Вітчизняна»; спогади учасників про героїчні діла в роки війни; конкурс на краще виконання пісні, поезії про героїзм і самовідданість радянських людей; прослухання грамзаписів.

Виступаючи підкреслили, що кінофільм допоміг їм відновити в пам'яті ряд незабутніх епізодів Великої Вітчизняної війни. Їх розповіді доповнювали сюжет кінофільму. Таке тематичне поєднання двох видів інформації яскравіше розкрило перед учнями особливості війни, велику історичну місію нашого народу — захисника великих ідей Жовтня, визволителя ряду країн Європи від фашизму.

Під час конференції, підготовленої восьмикласниками на тему «В. І. Ленін — вождь Великого Жовтня», разом з художньою літературою, репродукціями картин, використовувалися й фрагменти діафільмів «Ленін — наш прапор», «По Ленінських місцях», «Останнє підпілля В. І. Леніна», «Ленін у Кремлі», а також уривки з грампластинки «Сторінки життя В. І. Леніна». Екранна наочність допомогла учням 5—8 класів, які були запрошені на конференцію, глибоко уявити ту титанічну діяльність В. І. Леніна та Комуністичної партії в організації боротьби проти царського самодержавства, у перші роки будівництва нового життя в нашій країні. На закінчення учасники конференції подивилися художній фільм «Ленін у Жовтні».

Великий слід у свідомості наших учнів залишив вечір «Ми славимо працю і честь» за участю ветеранів колгоспної праці, орденоносців колгоспного села, передовиків сільського господарства. Спочатку всі присутні прослухали грампластинку з промовою В. І. Леніна «Про трудову дисципліну». У своїх виступах перед учнями гості поділилися своєю радістю від праці, розповіли про свої плани піднесення виробництва рідного колгоспу, підвищення добробуту людей. Потім переглянули фрагменти з діафільмів «Жити по-комуністичному».

Вечір перетворився в ушанування славних людей праці. Він виховував пошану в учнів до тих, хто щоденно примножує трудові традиції нашого народу, а технічні засоби, зокрема діафільми, допомогли краще розкрити характер, багату душу та щире серце людини-трудівника, великі перспективи комуністичного будівництва в нашій країні, в якому і ті, що сидять нині за шкільною партою, візьмуть згодом безпосередню участь у ньому, переймуть естафету старшого покоління. Вечір став часткою моральної і психологічної підготовки молодого покоління до виконання цього громадянського обов'язку.

Використання екранної наочності на уроках історії та в позакласній роботі сприяє виявленню учнівського ставлення до тих чи інших історичних подій і явищ, конкретизації теоретичних положень, дає матеріал для роздумів і бесіди за заздалегідь складеними питаннями, забезпечує більшу емоціональність викладу програмного матеріалу.

Розглянуті засоби унаочнення допомагають учителю формувати в учнів матеріалістичний світогляд, дають позитивні наслідки в комуністичному вихованні підростаючого покоління.

Внаслідок використання екранних засобів навчання, значно підвищується інтерес учнів до вивчення історії, поліпшується якість знань, виробляються цінні практичні навички учнів.

Д. І. БЕЛЕЙ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК І МУЗЕЙНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Комуністична партія і Радянський уряд завжди проявляли велику турботу про охорону й збереження пам'яток культури. Виходячи з марксистсько-ленінської оцінки культурної спадщини минулого, партія і уряд, очолені В. І. Леніним, вже в перші роки радянської влади накреслили і вжили практичних заходів щодо збереження пам'яток матеріальної та духовної культури¹.

Вже в цей час перед органами Радянської влади стало завдання по створенню умов, які б давали можливість широким трудящим масам оволодіти культурним надбанням минулого. Саме тому в програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б), вказувалось на необхідність «відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, що створені на основі експлуатації їх праці і що перебували досі у виключному розпорядженні експлуататорів»².

Проте несприятливі умови 1917—1918 рр. на Україні — відсутність стабільної політичної обстановки, жорстока збройна боротьба, розлад економічного та культурного життя дещо затримали розгортання справи охорони пам'ятників та музейного будівництва на новій соціалістичній основі.

Значних руйнувань зазнали музеї та пам'ятки культури України під час інтервенції, розбійницьких походів Денікіна та Махна, панування Директорії.

Вже в перші дні окупації Києва німецькі загарбники намагалися вивезти до Німеччини відому збірку творів мистецтва, що належала В. М. Ханенко і призначалася в дар Києву³. «Все, що має хоч яку-небудь цінність, відправляється на Захід», — писав у своєму щоденнику 8 березня 1918 р. німецький генерал Гофман⁴.

Грабувати, нищити пам'ятки культури українського народу вважали своїм «священним» обов'язком білогвардійські банди. Вдершись до Києва, денікінці, перш за все, зруйнували пам'ятник Т. Г. Шевченку⁵.

¹ І. Дзевєрін. В. І. Ленін про роль культурної спадщини у формуванні і розвитку культури соціалістичного суспільства. — «Пам'ятники України», 1969, № 1—2 стор. 5—8; В. Борщевський. В. І. Ленін про охорону історико-культурної спадщини. — «Пам'ятники України», № 1—2, 1969, стор. 9—10.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К. 1954, стор. 393.

³ Л. Н. Сак. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства. — «Очерки истории музейного дела в СССР» вып. V, М., 1963, стор. 338.

⁴ М. Гофман. Записки и дневники 1914—1918 гг. Л., 1929, стор. 242.

⁵ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. II, К., 1968 стор. 349.

Вони ж розгромили фонди Лебединського музею, заборонили краєзнавцям створити музей у Сумах ⁶.

Не меншої шкоди завдали музеям і пам'ятникам петлюрівці та махновці. Як свідчили сучасники, в 1919 р. «весь базар у Ромнах використовував для обгортання товарів архівні документи кінця XVIII ст.», а в Кам'янці з наказу петлюрівців стародруки та унікальні рукописи було відправлено на паперову фабрику для переробки ⁷. Не врятувала від спроби пограбування махновцями Катеринославський історичний музей навіть охоронна записка, видана професору Д. І. Яворницькому самим Махно 27 листопада 1919 р. ⁸

Ті ж музеї, що не були пограбовані або зруйновані в період панування контрреволюційних сил, через відсутність умов для роботи підтримували жалюгідне існування. Згадуючи період денікінської окупації Києва Г. К. Лукомський, охоронець музею Ханенків, відзначав, що фінансування музею властями припинилося, в штаті залишились лише три наглядачі ⁹.

Тікаючи, поміщики та капіталісти намагалися розпродати, вивезти за кордон свої цінні художні та історичні збірки. В лютий ненависті до радянської влади контрреволюція широко використовувала карних елементів та анархістів для організації грабунків музеїв, приватних квартир та маєтків під виглядом обшуків і реквізичій. Так, у січні 1919 р. з Чернігівського музею Тарновського було пограбовано старовинну зброю, срібний посуд ¹⁰.

У таких складних умовах кожного разу після відновлення радянської влади доводилося розгортати свою діяльність працівникам органів освіти, на які більшовицька партія поклала завдання організації охорони пам'яток і музейного будівництва.

Керівництво культурним будівництвом у 1917—1918 рр. здійснювалось Народним секретарством освіти та відділами народної освіти при виконкоммах місцевих Рад. Іноді при цих відділах створювались спеціальні колегії з культурного будівництва, до складу яких входили представники громадськості ¹¹.

В районах бойових дій Червоної Армії охорону пам'яток культури вже в 1918 р. було доручено спеціальним відділам при штабах військових з'єднань, комендантам гарнізонів. Вони організовували охорону пам'ятників і музеїв, евакуацію культурних скарбів у тил ¹². Коли в Куп'янському повіті було розгромлено хутір відомого українського драматурга М. Кропивницького, начальник Куп'янського гарнізону 18 лютого 1918 р. наказав негайно розшукати і повернути «усі пам'ятки його життя і праці та все майно» ¹³.

Подібних заходів вживали і місцеві органи радянської влади. В лютому 1918 р. Катеринославський губвиконком зобов'язав повітові Ради «огородити науку і мистецтво від збитків, що їм загрожують» ¹⁴, а з'їзд

⁶ Н. Онацький. Сумський художньо-історичний музей. — «Український музей», вип. I, К., 1927, стор. 238—239; Сумський обласний державний архів (далі — СОДА), ф. Р-33, оп. 11, од. зб. 28, арк. 1.

⁷ В. Дубровський. Як петлюрівці губили пам'ятники української культури та історії. — «Культура і побут», № 42, 12 жовтня 1926 р.

⁸ І. Шоповал. В пошуках скарбів, К., 1965, стор. 93—97.

⁹ G. Loukomsky. Musée Khanenko, Paris, 1921, p. 18.

¹⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 685, арк. 44.

¹¹ С. М. Королевский, А. М. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967, стор. 502.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 2307, оп. 3, од. зб. 141, арк. 93.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. листівок, інв. № 1729.

¹⁴ «Звезда», 26 лютого 1918 р.

Рад селянських депутатів Херсонщини в постанові про ліквідацію поміщицьких маєтків заявляв, що «картини, частина бібліотек, непотрібні для села, різні рідкості передаються народним музеям і бібліотекам»¹⁵.

Проте, розпочати організацію дійової системи охорони пам'яток органи радянської влади змогли лише на початку 1919 р. Саме в цей час при Наркомосі УРСР було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (ВУКОПІС), завданням якого було організувати охорону, збирання, реєстрацію і популяризацію творів мистецтва, пам'яток історії.

В своїй роботі ВУКОПІС керувався декретами Радянської влади по охороні пам'яток, спирався на досвід роботи Всеросійської колегії в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини, яка розгорнула свою діяльність у Петрограді та Москві¹⁶.

Першим декретом, що визначив напрямок організаційної діяльності органів радянської влади в галузі музейного будівництва та охорони пам'яток культури на Україні була постанова РНК УРСР від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і художніх цінностей у відомство Наркомосу»¹⁷. Згідно з цією постановою всі будинки та приміщення, що мали художньо-історичне значення, музеї, антикварії, бібліотеки, всі культурні цінності, що належали приватним особам, або установам, передавались у відання Наркомосу УРСР. Цей декрет фактично централізував справу охорони пам'яток та музейного будівництва, підпорядкував її державі, а тому в системі українського музейного законодавства перших років радянської влади набув значення основного. Саме так його визначали сучасники, а НКО після відновлення радянської влади в 1920 р. підтвердив у центральній пресі дійовість декрету¹⁸.

Всі інші декрети і постанови Радянського уряду України періоду 1917—1920 рр. стосувались переважно конкретних питань охорони пам'яток і музейного будівництва в республіці. Це декрети РНК УРСР і постанови НКО республіки про націоналізацію окремих найбільш визначних приватних збірок та музеїв, про купівлю для державних музеїв у громадян музейних цінностей, про зняття пам'ятників царям та їх прислужникам, про охорону заповідника «Асканія-Нова», про утворення мережі музеїв та архівів Революції, про реєстрацію музейних цінностей.

Першочерговим і найбільш складним завданням Всеукраїнського комітету в умовах громадянської війни була організація єдиної мережі місцевих установ по охороні пам'яток культури. Тому вже 4 лютого 1919 р. ВУКОПІС звернувся до місцевих Рад з проханням приступити до створення таких установ при відділах народної освіти. В листі зазначалось, що до роботи по охороні пам'яток в першу чергу слід залучати працівників місцевих музеїв, вчителів, знавців старовини¹⁹.

Спочатку ВУКОПІС складався з двох відділів — Головархіву і Голов-музею, а згодом були створені секції: музейно-виставочна, архітектурна, археологічна, етнографічна, бібліотечна, облікова, архівна, музейного фонду²⁰. В цей час у комітеті працювали такі відомі знавці старови-

¹⁵ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині. Збірник документів, вип. I, Херсон, 1957, стор. 39.

¹⁶ «Известия художественно-просветительного отдела Московского Совета Р. С. и Кр. Д.», березень 1918 р., стор. 17—18; «Народное просвещение», 1918, № 4—5, стор. 58—61; В. Дубровський. Охорона пам'яток культури в УРСР.— «Охорона пам'яток культури на Україні», зб. I, Харків, 1927, стор. 6.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 690, арк. 1.

¹⁸ «Вісті», 16 листопада 1920 р.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 693, арк. 152.

²⁰ Там же, оп. 2, од. зб. 456, арк. 171; оп. 1, од. зб. 679, арк. 19—20.

ни і музейної справи як М. Ф. Біляшевський, Ф. Л. Ернст, М. О. Макаренко²¹.

Завдання місцевих комітетів охорони пам'яток були конкретизовані в їх статутах. Як видно з статуту Полтавського губернського комітету, він мав здійснювати керівництво охороною пам'яток на всій території губернії, організовувати повітові організації, виробляти правила і розпорядок їх роботи, збирати відомості про пам'ятки і брати їх на облік, організовувати експедиції на села для обстеження пам'яток, видавати охоронні листи²².

Організаційне оформлення більшості губернських та повітових комітетів охорони пам'яток припадає на березень—травень 1919 р. Вже в цей час активна діяльність по охороні культурних скарбів розгорнулася в Київській, Харківській та Полтавській губерніях.

Проте місцеві комітети охорони пам'яток у 1919 р. були організовані не скрізь. Цьому завадила денікінська навала. Лише в 1920 р. у більшості губерній починають відроджуватися губернські комітети, а літку цього ж року відновив роботу Всеукраїнський²³.

З перших днів свого існування ВУКОПІС одночасно з організацією системи установ по охороні пам'яток вживав заходів до збереження культурних цінностей, які опинились під загрозою знищення. Тому вже весною 1919 р. ВУКОПІС ставив перед собою завдання провести загальну реєстрацію пам'яток на території України, вирішити питання про націоналізацію музеїв і найбільш визначних приватних збірок²⁴.

В першу чергу Всеукраїнський комітет приділив увагу організації охорони музеїв та приватних збірок. З цією метою НКО запропонував усім музеям, установам і особам, що мали збірки історичних та художніх цінностей, скласти в найближчий строк списки цих пам'яток і подати їх для реєстрації у відділі народів та місцевих Рад. «Означена реєстрація, що є державною, повинна бути проведена скрізь»,— відзначалося в доповіді²⁵.

Перші практичні заходи ВУКОПІС були спрямовані на охорону великих приватних збірок і музеїв Києва. Вже 12 лютого комісія в складі А. Ф. Біляшевського, Е. Н. Нарбута, І. А. Прахова обстежила збірку Ханенків і доручила головному охоронцю Г. К. Лукомському скласти опис зорів мистецтва. Після того, як його було складено, Всеукраїнський комітет 29 березня 1919 р. видав В. М. Ханенку охоронну грамоту, в якій вказувалось, що збірка «знаходиться під охороною ВУКОПІС та спеціальної комісії по організації музею, а тому майно не може бути еквізоване і приміщення зайняте»²⁶.

Згодом ВУКОПІС звернувся до НКО УРСР з клопотанням про націоналізацію Київського художньо-промислового і наукового музею, збірок Ханенків і О. Г. Гансена, підкресливши, що «націоналізація вказаних музеїв відповідає інтересам народу, завданням демократизації художньо-освітніх установ України»²⁷. В червні 1919 р. РНК республіки спеціальним декретом націоналізувала збірки Ханенків та О. Г. Гансена, Київський художньо-промисловий і науковий музей, який дістав назву «го державного музею»²⁸.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 705, арк. 102.

²² Там же, оп. 1, од. зб. 685, арк. 211.

²³ Там же, оп. 2, од. зб. 456, арк. 19.

²⁴ Там же, оп. 1, од. зб. 683, арк. 28.

²⁵ Там же, оп. 1, од. зб. 685, арк. 69.

²⁶ Там же, од. зб. 690, арк. 14.

²⁷ Там же, од. зб. 683, арк. 37—39.

²⁸ «Вісті», 27 червня 1919 р.

Проте, не всі приватні збірки підлягали націоналізації. Як відомо, Радянський уряд вважав невірною і неприпустимою націоналізацію збірок предметів старовини та мистецтва, що належали трудовій інтелігенції. Полтавський губернський комітет тільки протягом березня 1919 р. видав більше 100 охоронних грамот власникам колекцій²⁹.

Працівники ВУКОПІС зробили багато для виявлення культурних цінностей, власники яких втікли за кордон. Такі збірки, як правило, ревізувались. Вже в березні 1919 р. було зроблено опис майна, яке знаходилося в київських будинках Терещенків, протягом квітня—липня 1919 р. працівники Полтавського губернського комітету обстежили і перевезли до місцевого музею цінні збірки з маєтків І. Ковалівського в Абазіву Кочубея в Диканці, Бокія в Кобеляках, Гоголя в Яновщині³⁰.

Спеціальна комісія ВУКОПІС з метою виявлення пам'яток історії та культури обстежила майно різних державних установ, громадських організацій, релігійних громад.

Робота працівників ВУКОПІС по виявленню пам'яток старовини та мистецтва знайшла дійову підтримку з боку широких кіл громадськості України. Численні кореспонденти сповіщали про художні та історичні цінності, що залишилися без догляду в поміщицьких маєтках. У таких випадках Всеукраїнський комітет звертався до місцевих Рад з вимогами про вжиття термінових заходів щодо збереження пам'яток історії та культури. Так, у телеграмах, надісланих протягом березня—травня 1919 р. Подільському, Сумському та Люботинському виконкомам місцевих Рад ВУКОПІС вимагав організувати охорону майна в колишніх маєтках княгині Мещерської (Жмеринський повіт), Сумовської (Суми), князя Святополка-Мирського (Люботин)³¹.

Значну допомогу працівникам ВУКОПІС в їх важливій і складній роботі надала Всеросійська Надзвичайна Комісія (ВЧК), яка, виконуючи вказівку РНК, взяла під свій нагляд справу охорони культурних цінностей³². Між Всеукраїнським Комітетом і ВЧК існувала домовленість про те, що обшуки місць, де зберігаються приватні збірки, будуть проходити в присутності представника Комітету³³.

Після прийняття декрету від 1 квітня 1919 р. активізувалась робота по реєстрації пам'яток. Вже в червні 1919 р. архітектурна секція ВУКОПІС склала близько 3 тис. карток з описами зареєстрованих пам'яток³⁴. У Харкові було створено школу по підготовці реєстраторів пам'яток архітектури та археології, в якій навчалося 30 чоловік³⁵.

7 травня 1919 р. РНК УСРР за пропозицією ВУКОПІС прийняла декрет про зняття з площ та вулиць пам'ятників царям та їх прислужникам³⁶. Навесні 1919 р. ВУКОПІС вжив заходів до перетворення ряду націоналізованих збірок у державні музеї, розпочав роботу по створенню єдиного музейного фонду республіки, ставив перед собою завдання впорядкувати музейну мережу і реорганізувати роботу музеїв з тим, щоб вони перетворились із «сховищ пам'яток в будинки науки»³⁷.

Зусиллями працівників Всеукраїнського комітету та місцевих органів радянської влади протягом 1919—1920 рр. майже всі музеї, що існували до революції, були націоналізовані й включені до мережі держав

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 685, арк. 11.

³⁰ Там же, од. зб. 698, арк. 173; од. зб. 685, арк. 11.

³¹ Там же, од. зб. 690, арк. 75, 76; од. зб. 693, арк. 145.

³² «Известия ВЦИК», 5 листопада 1918 р.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 690, арк. 27.

³⁴ Там же, од. зб. 680, арк. 1.

³⁵ Там же, од. зб. 683, арк. 29.

³⁶ Там же, арк. 30.

³⁷ Там же, арк. 28.

них музеїв республіканського або місцевого підпорядкування. Так, Одеський археологічний музей, націоналізований в березні 1920 р., отримав назву «Одеський крайовий історико-археологічний музей» і був підпорядкований губполітосвіті при відділі народної освіти місцевої Ради³⁸. Рішенням Військово-революційного комітету Херсона було націоналізовано Музей херсонського земства і 19 лютого 1920 р. віддано в розпорядження волосного земельного відділу «до вирішення питання з губкомі»³⁹.

На основі рішень місцевих Рад державними музеями місцевого підпорядкування стали Чернігівський, Катеринославський та Полтавський музеї. Так, протягом двох років було закладено основи мережі державних музеїв України.

Процес створення нових музеїв, що розпочався вже в 1918 р. і набув широкого розмаху в 1920 р., був наслідком революційних перетворень, які відбувалися в країні. Націоналізація численних приватних збірок і концентрація їх у руках держави, активізація діяльності широких кіл громадськості в справі охорони пам'яток культури, постійна увага органів радянської влади до питань культурного будівництва були тими об'єктивними причинами, що викликали бурхливе зростання музейної мережі. В 1918—1920 рр. були засновані музеї в Києві, Харкові, Вінниці, Луганську, Маріуполі, Ізюмі, Лохвиці, Миргороді, Ромнах, Сосниці, Лебедині, Сумах, Черкасах, Гадячі, Нікополі, Прилуках, Путивлі, Острі та Конотопі⁴⁰. Вони створювались на базі націоналізованих збірок. Так, впорядковані для експонування збірки Ханенків та Гансена отримали назви 2-го і 3-го державних музеїв⁴¹. З ініціативи і під керівництвом музейної секції ВУКОПІС було створено в Києві й відкрито для відвідувачів у 1919 р. музей релігійного культу, або 4-й держмузей. Його експозиція, розташована в приміщенні митрополичого будинку, являла собою збірку культових речей, реквізованих у київських монастирях⁴². Створення Харківського археологічного музею відноситься до 1920 р., коли з фондів музею Харківського університету було виділено археологічні колекції⁴³.

Значну роль у музейному будівництві почали відігравати громадські організації, краєзнавчі гуртки тощо. Так, початок організації музею в Умані відноситься до кінця 1917 р. У цей час при Уманській гімназії було створено гурток любителів історії, що складався з учителів та учнів. Перші невеличкі колекції цього гуртка і стали зародком навколо якого зростали і збільшувались фонди майбутнього музею, відкритого в 1919 р.⁴⁴ При аналогічних обставинах виникли музеї в Маріуполі, Миргороді, Ізюмі⁴⁵.

В більшості ж випадків місцеві музеї створювались працівниками місцевих комітетів та членами товариств сприяння охороні пам'яток, що працювали спільно з ними. В Ромнах таке «Товариство охорони пам'яток старовини, культури і мистецтва» виникло у травні 1919 р. Як видно

³⁸ С. Дложевський. Одеський державний історико-археологічний музей.— «Український музей», зб. I, К., 1927, стор. 199.

³⁹ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-1887, оп. 1, од. зб. 1, арк. 11.

⁴⁰ Г. Г. Мезенцева. Музеи Украины, К., 1959, стор. 159—160.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 683, арк. 42.

⁴² «Вісті», 22 червня 1919 р.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 2, од. зб. 469, арк. 70.

⁴⁴ Уманський краєзнавчий музей, Дніпропетровськ, 1967, стор. 3.

⁴⁵ М. Ланцут. По музеях України.— «Культура і побут», № 28, 2 серпня 1927 р.; Д. Копиленко. Краєзнавча робота на місцях.— «Культура і побут», № 14, 9 квітня 1925 р.; М. Сибільов. Ізюмський державний музей.— «Український музей», зб. I, К., 1927, стор. 242.

з статуту товариства, одним з головних його завдань було створення музею на базі збірок, реквізованих у маєтках поміщиків та капіталістів. При допомозі місцевих партійних та радянських органів члени товариства отримали реквізоване поміщицьке майно, кілька збірок з квартири буржуазії, було організовано експедиції в села повіту, де зібрано цінний археологічний та етнографічний матеріал. На кошти, виділені місцевим відділом народної освіти, було придбано ентомологічну колекцію. Згідно зі вказівкою Наркомосу відділ народної освіти виділив під музей приміщення, допоміг виготовити музейне обладнання. Все це дало змогу музейній комісії влітку 1920 р., провівши систематизацію матеріалу, приступити до побудови експозиції⁴⁷. 20 листопада 1920 р. в урочистій обстановці для масового огляду було відкрито Роменський народний музей мистецтва, науки, промисловості⁴⁸.

Значну допомогу подав НКО місцевим організаціям у створенні Охтирського, Уманського музеїв⁴⁹. І навіть у тих випадках, коли органи радянської влади не мали змоги виділити спеціальних коштів для організації і розгортання роботи музею, вони прагнули допомогти краєзнавцям і музейним працівникам в їх благородній діяльності. Як згадував директор Сумського музею Н. Онацький, «в нагороду за організацію музею голова виконкому т. Андрій Хвиля, який дуже цікавився цією справою, видав співробітникам по одному пуду пшениці, одному пуду жита й 20 фунтів гречки». «Це мало тоді свою «цінність» і викликало задоволення й дяку з боку робітників», — додає Онацький⁵⁰.

Організація громадськості нових музеїв на Україні завжди знаходила підтримку з боку партійних та радянських організацій і, насамперед, Наркомосу та ВУКОПС. Це спростовує помилкові твердження деяких дослідників історії музейної справи, які вважають, що процес зростання музейної мережі в перші роки радянської влади проходив стихійно⁵¹. Весь хід музейного будівництва на Україні був наслідком здійснення чіткої державної політики в галузі музейної справи. І хоч музейна мережа в цей час не розвивалася за фіксованим планом центральних установ, її розвиток завжди знаходився під контролем ВУКОПС, місцевих органів радянської влади.

Так завдяки піклуванню партійних та радянських органів уперше в історії України було закладено основи державної системи охорони пам'яток культури. Головне завдання, висунуте більшовицькою партією радянською владою в умовах жорстокої боротьби за встановлення зміцнення радянської влади — врятувати і зберегти для майбутніх поколінь пам'ятки історії і культури — в основному було вирішено.

Ю. А. ОМЕЛЬЧЕНКО

⁴⁶ Г. І. Єгоров. З історії Роменського краєзнавчого музею. — «Записки краєзнавців» (Ромни), 1963, стор. 174.

⁴⁷ «Известия» (орган Роменського повітового ревкому і виконкому Рад), 20 березня 1920 р.; «Пламя революції» (орган Роменського повітового ревкому і виконкому), 14 липня 1920 р.

⁴⁸ Архів Роменського краєзнавчого музею, оп. 1, од. зб. 11, арк. 2.

⁴⁹ Архів ЦДАЖР УРСР, ф. Р-166, оп. 1, од. зб. 685, арк. 51.

⁵⁰ Н. Онацький. Сумський художньо-історичний музей. — «Український музей» зб. 1, К., 1927, стор. 239.

⁵¹ «Музей», 1923, № 1, стор. 1; «Советский музей», 1937, № 9—10, стор. 5.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ПРО КІЛЬКІСТЬ, ПАРТІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД РАД УКРАЇНИ В ГРУДНІ 1917 — КВІТНІ 1918 рр.

Радянське будівництво на Україні в грудні 1917 — квітні 1918 р. вивчено ще недостатньо. Зокрема, жоден з дослідників не торкався кількості Рад як органів державної влади того періоду, їх партійного складу, тимчасом як дослідження цього питання на основі документальних джерел, періодичної преси кінця 1917 — квітня 1918 р., спогадів та спеціальної літератури становить великий інтерес. Автор робить спробу підрахувати загальну кількість, класифікувати, дослідити партійний та соціальний склад окремих міських, повітових та сільських Рад України в перший період існування Радянської влади*.

Таблиця 1 показує кількість Рад на Україні в грудні 1917 р. та динаміку їх зростання в січні — квітні 1918 р. Всього підраховано 639 Рад.

Таблиця 1

Кількість Рад на Україні в грудні 1917 — квітні 1918 року**

Губернії	Рад	Існувало Рад до січня 1918 р.	Утворилось Рад 1918 р.				Разом
			в січні	лютому	березні	квітні	
Волинська ¹	міські	16	—	—	—	—	16
	сільські	4	2	—	—	—	6
Катеринославська ²	міські	57	—	—	—	—	57
	сільські	10	10	13	1	—	34
Київська ³	міські	34	—	—	—	—	34
	сільські	4	1	1	—	—	6
Подільська ⁴	міські	21	—	—	—	—	21
	сільські	3	—	—	—	—	3
Полтавська ⁵	міські	20	—	—	—	—	20
	сільські	7	9	3	—	—	19
Північна Таврія ⁶	міські	14	1	—	—	—	15
	сільські	2	68	8	2	—	80
Харківська ⁷	міські	22	—	1	—	—	23
	сільські	44	95	10	11	1	161
Херсонська ⁸	міські	39	—	—	—	—	39
	сільські	23	7	3	2	—	35
Чернігівська ⁹	міські	27	—	—	—	—	27
	сільські	4	6	3	—	—	13
Частина Таганрозького округу Облaсті Війська Донського ¹⁰	міські та селищні	26	—	—	—	—	26
Разом	міські	276	1	1	—	—	278
	сільські	101	198	41	16	1	357

* Автору вдалося розшукати відомості і скласти картотеку 105 Рад Донецького й Криворізького басейнів (Харківська і Катеринославська губернії та частина Таганрозького округу Облaсті Війська Донського), в грудні 1917 р. їх було 140 (Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг., Харьков, 1957, стор. 333).

** До таблиці не включені ЦВК Рад України, обласні виконавчі комітети Рад Донецького і Криворізького басейнів та Південно-Західного краю і ЦВК Рад Румчероду.

¹ Центральний Державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР) ф. 1235, оп. 80, спр. 3, арк. — 4—7; оп. 2, спр. 35, арк. 104, 110; оп. 3, спр. 24, арк. 23, 123; спр. 27, арк. 61; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 60, 74, 114.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 76, 90, 134, 140, 159; спр. 25, арк. 18, 21, 40, 60, 61, 64, 93, 150; спр. 26, арк. 9, 15, 45, 71, 94, 169, 180, 200; спр. 27, арк. 9,

Для радянського державного будівництва на Україні періоду жовтня 1917 — квітня 1918 р. характерні такі риси: перетворення Рад в органи державної влади, органи диктатури пролетаріату (жовтень 1917 — січень 1918 р.); об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів з Радами селянських депутатів; інтенсивне створення Рад у селах України як органів державної влади в січні — березні 1918 р.

35, 62, 63; спр. 28, арк. 1, 69, 79, 113, 189; спр. 29, арк. 47; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1974, оп. 1, спр. 1, арк. 3, спр. 2, арк. 65; ф. 1982, оп. 1, спр. 3, арк. 87—88; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 267, арк. 13; Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р—158, оп. 1, спр. 2, арк. 12, 13, 15, 19, 23, 29; ф. 630, оп. 1, спр. 11, арк. 28; ф. 674, оп. 1, спр. 83, арк. 34; ф. 4091, оп. 1, спр. 1, арк. 1; Запорізький обласний державний архів, ф. Р—373, оп. 1, спр. 2, арк. 8, 11, 20; «Звезда» [орган Катеринославського комітету РСДРП(б)], 15, 20, 24 лютого і 3 березня 1918 р.; «Донецкий пролетарий» [орган Луганського комітету РСДРП(б)], 21 березня 1918 р.; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов в 3-х т. Т. 3, К., 1957, стор. 436—437, 465, 470.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 28, арк. 183; оп. 80, спр. 3, арк. 4—6; Київський обласний державний архів, ф. 1716, оп. 1, спр. 64, арк. 9; Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 75, 88, 98, 99, 150, 355, 460, 564, 574—575, 581, 583, 595—596. Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад (1917—1920). Збірник документів та матеріалів, Черкаси, 1957, стор. 91; «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 98.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 3, арк. 4—6; Миколаївський обласний державний архів, ф. Р—2247, оп. 1, спр. 30, арк. 28.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 3, арк. 4—6; оп. 3, спр. 24, арк. 6; спр. 25, арк. 98, 133; спр. 28, арк. 129; спр. 29, арк. 23; ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 137, арк. 35; «Лохвицкое слово», 24 січня і 19 лютого 1918 р.; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 486—487; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920). Сборник документов и материалов, Сумы, 1957, стор. 63—64, 69. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 312, 416, 546, 701, 762, 838, 887, 941.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 10; оп. 80, спр. 3, арк. 4—7; ЦДАЖР УРСР, ф. 1476, оп. 1, спр. 2, арк. 159, 172; Кримський обласний державний архів, ф. Р—2247, оп. 1, спр. 23, арк. 5, 6, 7, 9, 23; ф. Р—2238, оп. 1, спр. 26, арк. 1.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 3, арк. 4—7; оп. 3, спр. 24, арк. 44, 51, 91, 136, 158; спр. 25, арк. 119, 124, 162; спр. 26, арк. 73, 103, 124; спр. 27, арк. 56; спр. 28, арк. 196; спр. 29, арк. 11, 129; ЦДАЖР УРСР, ф. 1371, оп. 1, спр. 2, арк. 41; ф. 1399, оп. 1, спр. 6, арк. 1; ф. 673, оп. 1, спр. 3, арк. 20; ф. 1326, оп. 1, спр. 17, арк. 208—210; ф. 1400, оп. 1, спр. 3, арк. 1—119; Харківський обласний державний архів, ф. Р—1630, оп. 2, спр. 5, арк. 28—29; спр. 1, арк. 63, 119, 180, 182; спр. 10, арк. 4—6, 11—15, 22; ф. Р—509, оп. 1, спр. 1, арк. 34; ф. Р—4880, оп. 1, спр. 11, арк. 12; ф. 304, оп. 1, спр. 2971, арк. 4; «Известия Юга» (орган Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів і обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів), 20 березня 1918 р.; «Земля и воля» (орган Харківського комітету лівих соціалістів-революціонерів), 30 січня, 20 і 27 лютого 1918 р.; «Вестник УНР» (орган ЦВК Рад України), 27 січня і 22 лютого 1918 р.; «Жизнь» (Харків), 23 лютого 1918 р.; «Народное дело», 18 січня 1918 р.; Харьков и Харьковская губерния..., стор. 378—379, 394.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 114, 121, 157, 165; спр. 25, арк. 56, 130, 146; спр. 27, арк. 40; спр. 28, арк. 51; оп. 80, спр. 3, арк. 4—6; ЦДАЖР УРСР, ф. 1751, оп. 1, спр. 2, арк. 16, 29, 45; ф. 1979, оп. 1, спр. 1, арк. 7; ф. 2214, оп. 1, спр. 14, арк. 5, 7; ф. 3003, оп. 1, спр. 1, арк. 31; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 59, оп. 2, од. зб. 169, арк. 1; од. зб. 89, арк. 2—3; Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, од. зб. 214, арк. 10; Одеський обласний державний архів, ф. Р—3829, оп. 1, спр. 11, арк. 69; спр. 157, арк. 1—34; Миколаївський обласний державний архів, ф. Р—2247, оп. 1, спр. 30, арк. 28; Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 236—238; С. Т. Лукашенко. Березівський червоногвардійський загін. — Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1957, стор. 416.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 3, арк. 4—6; оп. 3, спр. 25, арк. 128; спр. 26, арк. 61; спр. 27, арк. 95; ф. 393, оп. 3, спр. 559, арк. 42, 43; ЦДАЖР УРСР, ф. 1493, оп. 1, спр. 1, арк. 28; ф. 1548, оп. 1, спр. 13, арк. 2, 4; «Известия Глуховского Совета рабочих и солдатских депутатов», 20 серпня і 17 вересня 1917 р.; «Літопис революції», 1933, № 1—2, стор. 212—215; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 р., К., 1966, стор. 28.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 3, арк. 4—6; оп. 3, спр. 24, арк. 110, 127; спр. 27, арк. 60, 166; спр. 28, арк. 62.

З цих 635 Рад становили: Р. Р. Д.* — 74, Р. С. Д.— 7, Р. Сел. Д.— 213, Р. Р. і С. Д.— 130, Р. Р. і Сел. Д.— 15, Р. Сел. і С. Д.— 4, Р. Р. С. і Сел. Д.— 185, не визначені — 7**.

Якщо до 639 Рад, занесених до картотеки, додати ще 35 — Донецького і Криворізького басейнів, то загальна кількість Рад, що діяли на території України в перший період існування Радянської влади, становитиме понад 674. З них у містах і робітничих селищах — 317 (сюди входять ЦВК Рад України, ЦВК Рад Румчероду, обласні виконкоми Рад, Донецького і Криворізького басейнів та Південно-Західного Краю), в селах — 357. Кількість Рад робітничих і солдатських депутатів становитиме 165.

Внаслідок перевиборів, проведених протягом листопада 1917 — березня 1918 р., в Радах зміцніло більшовницьке ядро, а політику більшовницької партії підтримували співчуваючі з числа безпартійних та дрібнобуржуазних партій.

Дані табл. 2 характеризують співвідношення сил в окремих Радах або їх виконкомках у січні — лютому 1918 р. в найважливіших промислових та адміністративних центрах України, повітових центрах, невеликих містах та робітничих селищах і селах ***.

Таблиця 2

Партійний склад окремих Рад України в січні—лютому 1918 р.

Рада	час перевиборів	Кількість депутатів	В її складі						
			б-ків	л. с. р.	пр. с. р.	м-ків	у. с. р. у. с. д.	ін.	б/п.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ради промислових та визначних адміністративних центрів									
Боківська ¹¹ Р. Р. і Сел. Д. області Військ Донецького	—	30	30 (100%)	—	—	—	—	—	—
Горлівсько-Щербинівська ¹² Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринославської губ.	18.IX 1917 р.	80	63 (79%)	11 (13%)	—	6 (8%)	—	—	—
Дружківська ¹³ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринославської губ.	червень 1917 р.	86	64 (74%)	16 (19%)	—	—	—	—	—
Катеринославська ¹⁴ Р. Р. і С. Д.	грудень 1917 р.	363	150 (41%)	30 (9%)	32 (9%)	39 (11%)	8 (2%)	6 (1,5%)	88 (24%)

* Скорочення: Р. Р. Д.— Ради робітничих депутатів, Р. С. Д.— Ради солдатських депутатів, Р. Сел. Д.— Ради селянських депутатів, Р. Р. і С. Д.— Ради робітничих і солдатських депутатів, Р. Р. і Сел. Д.— Ради робітничих і селянських депутатів, Р. Р. С. і Сел. Д.— Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; б-ки — більшовики, л. с. р.— ліві есери, пр. с. р.— праві есери, м-ки — меншовики, у. с. р.— українські есери, у. с. д.— українські есдеки, ін.— інші партії, б/п.— безпартійні.

** Ради класифікувались автором за їх назвами в джерелах.

*** До складу кожної партійної фракції включені також і співчуваючі.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 127.

¹² Там же, оп. 2, спр. 34, арк. 121—122.

¹³ Там же, оп. 2, спр. 34, арк. 147—148; оп. 3, спр. 28, арк. 1. За даними В. Я. Борщевського в Дружківській Раді в жовтневі дні нараховувалось всього 80 депутатів, з них: 72 більшовики, 8 есерів, меншовиків та українських буржуазних націоналістів, а в грудні 1917 р.— з 80 депутатів було лише 62 більшовики (В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. II, Днепропетровск, 1962, стр. 14, 59).

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 25, арк. 36. В. Я. Борщевський зазначав, що в Катеринославській Раді після грудневих перевиборів 1917 р. було всього 275 депутатів, з них 180 більшовиків (Радянська енциклопедія історії України, т. 2, стор. 322). Однак, є точні дані про те, що в Раді було всього 363 депутати («Звезда», 6 січня

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Єнакіївська ¹⁵ Р. Р. і С. Д. Катеринослав- ської губ.	—	84	59 (70%)	12 (14%)	—	7 (9%)	6 (7%)	—	—
Кадіївська ¹⁶ Р. Р. С. і Сел. Д. Катерино- славської губ.	—	64	45 (70%)	15 (23%)	—	1 (1,5%)	—	—	—
Київська ¹⁷ Р. Р. і С. Д.	січень 1918 р.	близько 400	(67%)	(23%)	—	(3%)	(7%)	—	—
Костянтинів- ська ¹⁸ Р. Р. і Сел. Д. Кате- ринославської губ.	листо- пад 1917 р.	92	33 (36%)	30 (32%)	—	14 (15%)	—	—	—
Краматор- ська ¹⁹ Р. Р. Д. Харківської губ.	—	105	43 (41%)	38 (36%)	4 (4%)	—	—	—	20 (19%)
Криворізька ²⁰ Р. Р. С. і Сел. Д. Херсон- ської губ.	—	30 *	20 (67%)	2 (6%)	—	6 (20%)	—	—	2 (7%)
Лисичанська ²¹ Р. Р. С. і Сел. Д. Катерино- славської губ.	—	28 *	14 (50%)	10 ** (36%)	—	—	—	—	4 (14%)
Лозово-Пав- лівська ²² Р. і Сел. Д. Кате- ринославської губ.	28.IX 1917 р.	88	50 (56%)	6 (7%)	—	4 (5%)	—	—	28 (32%)
Луганська ²³ Р. Р. і С. Д. Катеринослав- ської губ.	19.IX 1918 р.	120	82 (68%)	13 (11%)	—	22 (18%)	3 (3%)	—	—

1918 р.). Тому дані про партійний склад Ради, взяті з анкети делегата на IV Всеросійський з'їзд Рад С. І. Гоннер, здаються більш вірогідними. Партійна належність 10 делегатів не відома.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 26, арк. 9. М. Г. Гончаренко зазначає, що перевибори до Єнакіївської Ради відбулися в кінці серпня 1917 р. До Ради був обрано 31 більшовик, 6 есерів і 3 меншовики (Н. Г. Гончаренко. Советы Доубасса 1917 года, Сталіно, 1957, стор. 100). Даних, коли відбулися пізніші перевибори, не вдалося розшукати.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 25, арк. 61.

¹⁷ Там же, спр. 26, арк. 207. Удалося розшукати лише дані про перевибори в січні 1918 р. виконкому Ради (Борьба за власть Советов на Кавказе..., стор. 561 до складу якого ввійшло 40 більшовиків, 15 лівих есерів, 5 меншовиків та українських есерів. Виконком формувався за принципом пропорційного представництва і тому відображав співвідношення сил і у самій Раді.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 35, арк. 50—51.

¹⁹ Там же, оп. 3, спр. 28, арк. 113.

²⁰ Там же, спр. 25, арк. 130.

* В таблиці подається склад виконкому.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 26, арк. 180.

** Есеро-максималісти.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 35, арк. 100; оп. 3, спр. 26, арк. 94.

²³ Н. Г. Гончаренко. Назв. праця, стор. 100. В анкетах делегатів Всеросійських з'їздів Рад від Луганської Ради наводяться інші дані про її склад. В анкеті делегатів II з'їзду Рад зазначається, що в Раді було 153 депутати (Второй Всероссийский

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Микитівська ²⁴ Р. Р. С. і Сел. Д. Катерино- славської губ.	—	69	45 (65%)	18 * (26%)	—	—	—	—	6 (9%)
Миколаїв- ська ²⁵ Р. Р. і С. Д. Херсон- ської губ.	січень 1918 р.	понад 430	250 (57%)	80 (18%)	—	100 (21%)	—	1 (0,2%)	5 (1%)
Одеська ²⁶ Р. Р. Д.	січень— лютий 1918 р.	понад 1000	234 (33%)	79 (11%)	78 (11%)	72 (10%)	2 (0,2%)	54 (7%)	200 (27%)
Полтавська ²⁷ Р. Р. і С. Д.	січень— лютий 1918 р.	219	143 (65%)	4 (2%)	1 (0,5%)	7 (3%)	17 (8%)	4 (2%)	19 (9%)
Харківська ²⁸ Р. Р. і С. Д.	лютий— березень 1918 р.	222	80 (36%)	37 (16%)	8 (4%)	58 (26%)	1 (0,5%)	12 (6%)	16 (7%)
Херсонська ²⁹ Р. Р. і С. Д.	лютий 1918 р.	понад 350	200 (57%)	120 (34%)	15 (4%)	—	—	4 (1%)	13 (4%)
Чистяківська ³⁰ Р. Р. і Сел. Д. області Війська Дон- ського	—	84	48 (57%)	36 * (43%)	—	—	—	—	—
Юзівська ³¹ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринослав- ської губ.	лютий 1918 р.	143	65 (45%)	8 (6%)	—	37 (26%)	—	3 (2%)	30 (21%)
Виконкоми повітових Рад									
Бахмутської ³² Р. Р. С. і Сел. Д. Катерино- славської губ.	березень 1918 р.	31	17 (55%)	5 (16%)	—	5 (16%)	—	4 (13%)	—
Бердянської ³³ Р. Р. С. і Сел. Д. Таврійської губ.	лютий 1918 р.	51	30 (59%)	21 (41%)	—	—	—	—	—
Валківської ³⁴ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	—	40	40 (100%)	—	—	—	—	—	—

ський съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Сборник документов, М., 1957, стор. 291), за анкетними даними делегатів III з'їзду — 176 депутатів (ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 35, арк. 102—103).

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 29, арк. 47.

²⁵ Там же, спр. 24, арк. 178.

²⁶ П. И. Гарчев. Состав Одесского Совета рабочих депутатов в 1917—1918 гг. — «История СССР», 1968, № 5, стор. 116.

²⁷ Парти́йна належність 24 депутатів не встановлена. Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 7, оп. 2, од. зб. 99, арк. 37.

²⁸ Парти́йна належність 10 делегатів не встановлена. «Земля и воля», 16 березня 1918 р.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 25, арк. 146.

³⁰ Там же, спр. 24, арк. 110.

* Есери-максималісти.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 25, арк. 104; Ф. Зайцев. Как мы творили Октябрь. — «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 140.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 27, арк. 192.

³³ Там же, арк. 167.

³⁴ Там же, спр. 24, арк. 126.

Продовження табл. 2

	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вовчанської ³⁵ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	—	99 *	25 (25%)	60 (61%)	—	3 (3%)	—	4 (4%)	7 (7%)
Катеринослав- ської ³⁶ Р. Сел. Д. Катерино- славської губ.	березень 1918 р.	38	19 (50%)	19 (50%)	—	—	—	—	—
Єлисаветград- ської ³⁷ Р. Р. і Сел. Д. Херсонської губ.	—	40	20 (50%)	20 (50%)	—	—	—	—	—
Зміївської ³⁸ Р. Сел. Д. Хар- ківської губ.	—	72	—	72 (100%)	—	—	—	—	—
Ізюмської ³⁹ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	лютий 1918 р.	40	23 (57%)	13 (33%)	—	4 (10%)	—	—	—
Куп'янської ⁴⁰ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	лютий 1918 р.	40	12 (30%)	20 (50%)	8 (20%)	—	—	—	—
Лебедин- ської ⁴¹ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	—	40	20 (50%)	2 (5%)	—	—	—	—	18 (45%)
Маріуполь- ської ⁴² Р. Р. і С. Д. Кате- ринославської губ.	березень 1918 р.	82 *	60 (73%)	13 (16%)	9 (11%)	—	—	—	—
Одеської ⁴³ Р. Сел. Д. Херсонської губ.	січень 1918 р.	65	44 (67%)	15 (23%)	3 (4%)	—	—	3 (4%)	—
Олександрів- ської ⁴⁴ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринослав- ської губ.	березень 1918 р.	50	20 (40%)	20 (40%)	—	10 (20%)	—	—	—

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 25, арк. 162.³⁶ Там же, спр. 28, арк. 200.³⁷ Там же, арк. 51.³⁸ Там же, спр. 25, арк. 124.³⁹ Там же, арк. 9.⁴⁰ Там же, спр. 24, арк. 44.⁴¹ Там же, арк. 51.⁴² «Известия Юга», 8 березня 1918 р.

* Наводиться кількість депутатів Ради.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 29, арк. 10.⁴⁴ Там же, спр. 27, арк. 74.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Олександрій- ської ⁴⁵ Р. Р. С. і Сел. Д. Херсонської губ.	—	40	20 (50%)	11 (28%)	5 (12%)	4 (10%)	—	—	—
Охтирської ⁴⁶ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	січень 1918 р.	38	38 (100%)	—	—	—	—	—	—
Павлоград- ської ⁴⁷ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринослав- ської губ.	січень 1918 р.	66	40 (60%)	11 (16%)	—	14 (22%)	—	1 (2%)	—
Роменської ⁴⁸ Р. Р. С. і Сел. Д. Полтав- ської губ.	січень 1918 р.	72	30 (41%)	20 (28%)	8 (11%)	14 (20%)	—	—	—
Старобіль- ської ⁴⁹ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	січень 1918 р.	73	35 (48%)	20 (28%)	—	3 (4%)	—	15 (20%)	—
Сумської ⁵⁰ Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	січень 1918 р.	60	35 (58%)	10 (17%)	—	15 (25%)	—	—	—
Херсонської ⁵¹ Р. Сел. Д.	лютий 1918 р.	42	12 (29%)	20 (48%)	5 (11%)	—	4 (10%)	1 (2%)	—
Ради невеликих міст та робітничих селищ									
Бахмацька ⁵² Р. Р. і С. Д. Чернігівської губ.	січень 1918 р.	143	10 (7%)	76 (53%)	—	57 (40%)	—	—	—
Берислав- ська ⁵³ Р. Р. С. і Сел. Д. Херсонської губ.	—	60	25 (42%)	15 (25%)	10 (16,5%)	10 (16,5%)	—	—	—
Зелитокма- цька ⁵⁴ Р. Р. С. і Сел. Д. Гаврійської губ.	—	146	82 (56%)	12 (8%)	14 (10%)	22 (15%)	—	16 (11%)	—

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 173.⁴⁶ Там же, спр. 26, арк. 124.⁴⁷ Там же, спр. 25, арк. 64.⁴⁸ Там же, спр. 26, арк. 202.⁴⁹ Там же, спр. 24, арк. 91.⁵⁰ Там же, спр. 25, арк. 119.⁵¹ Там же, арк. 3.⁵² «Наша боротьба» (Катеринослав), 15 лютого 1918 р.⁵³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 157.⁵⁴ Там же, спр. 25, арк. 56.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вознесенська ⁵⁶ Р. Р. Д. Бахмутського повіту Катеринославської губ.	—	21	8 (35%)	10 (48%)	2 (11%)	1 (6%)	—	—	—
Донецько-Юр'ївська ⁵⁶ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринославської губ.	—	52	46 (90%)	3 (5%)	—	—	—	3 (5%)	—
Мар'їнська ⁵⁷ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринославської губ.	—	70	52 (74%)	15 (21%)	3 (5%)	—	—	—	—
Молочанська ⁵⁸ Р. Р. С. і Сел. Д. Таврійської губ.	—	58	40 (69%)	2 (3%)	6 (10%)	6 (10%)	—	4 (8%)	—
Рутченківська ⁵⁹ Р. Р. Д. Катеринославської губ.	—	24	14 (58%)	2 (9%)	—	—	—	—	8 (33%)
Синельниківська ⁶⁰ Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринославської губ.	—	34	27 (80%)	4 (11%)	3 (9%)	—	—	—	—
Чугуївська ⁶¹ Р. Р. С. і Сел. Д. Харківської губ.	—	53	33 (62%)	14 (26%)	6 (12%)	—	—	—	—
Штерівська ⁶² Р. Р. С. і Сел. Д. Катеринославської губ.	—	48	20 (42%)	18 (37%)	3 (6%)	2 (4%)	—	—	5 (11%)
Волосні та сільські Ради									
Гірсівська ⁶³ Бердянського повіту Таврійської губ.	січень 1918 р.	22	15 (67%)	7 (33%)	—	—	—	—	—
Громівська ⁶⁴ Дніпровського повіту Таврійської губ.	лютий 1918 р.	12	8 (67%)	4 (33%)	—	—	—	—	—

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 24.⁵⁶ Там же, спр. 28, арк. 69.⁵⁷ Там же, спр. 27, арк. 62.⁵⁸ Там же, спр. 25, арк. 208.⁵⁹ Там же, спр. 27, арк. 9.⁶⁰ Там же, спр. 25, арк. 150.⁶¹ Там же, спр. 27, арк. 56.⁶² Там же, спр. 25, арк. 93.⁶³ Там же, спр. 27, арк. 54.⁶⁴ Там же, арк. 73.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ізюмська ⁶⁵ Ізюмського по- віту Харків- ської губ.	лютий 1918 р.	—	—	—	—	—	—	—	—
до складу Радн входили ліві есери									
Комишува- ька ⁶⁶ Бахмут- ського повіту Катеринослав- ської губ.	—	27	—	—	—	—	—	—	27 (100%)
Лиманівська ⁶⁷ Ізюмського повіту Харків- ської губ.	лютий 1918 р.	45	20 (44%)	10 (22%)	—	5 (12%)	—	—	10 (22%)
Олександрів- ська ⁶⁸ Бер- дянського по- віту Таврій- ської губ.	січень 1918 р.	48	48 (100%)	—	—	—	—	—	—
Орловська ⁶⁹ Бердянського повіту Таврій- ської губ.	лютий 1918 р.	40	—	—	—	—	—	—	40 (100%)
Петриків- ська ⁷⁰ Ново- московського повіту Кате- ринославської губ.	січень 1918 р.	50	30 (60%)	—	—	—	4 (8%)	—	16 (32%)
Сватово-Лу- цька ⁷¹ Старо- більського по- віту Харків- ської губ.	січень 1918 р.	25	19 (76%)	6 (24%)	—	—	—	—	—
Селезнівська ⁷² Слов'яносерб- ського повіту Катеринослав- ської губ.	лютий 1918 р.	70	40 (57%)	—	—	—	—	—	30 (43%)
Степанів- ська ⁷³ Бер- дянського по- віту Таврій- ської губ.	—	32	24 (75%)	8 (25%)	—	—	—	—	—
Харламів- ська ⁷⁴ Бах- мутського по- віту Катери- нославської губ.	—	10	10 (100%)	—	—	—	—	—	—

⁶⁵ Харківський обласний державний архів, ф. Р — 1630, оп. 2, спр. 1, арк. 182.⁶⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 159.⁶⁷ Там же, спр. 25, арк. 107.⁶⁸ Там же, спр. 27, арк. 203.⁶⁹ Там же, арк. 17.⁷⁰ «Звезда», 20 лютого 1918 р.⁷¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 28, арк. 196.⁷² Там же, спр. 26, арк. 165.⁷³ Там же, спр. 27, арк. 177.⁷⁴ Там же, спр. 26, арк. 71.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Юр'ївська ⁷⁵ Бердянського повіту Таврій- ської губ.	січень 1918 р.	90	30 (33%)	60 (67%)	—	—	—	—	—

Щодо соціального складу Рад (табл. 3) документи лишили нам дуже мало відомостей. В нашому розпорядженні є дані лише про окремі Ради.

Таблиця 3

Соціальний склад Рад України в грудні 1917 — квітні 1918 р.

Рада	Кількість депутатів	В складі Ради було			
		робітників	службовців	солдатів	селян
Одеська ⁷⁶	понад 1000	491	228	—	—
Бердичівська ⁷⁷	260	60	—	200	—
Сумська ⁷⁸	152	140	—	10	2
Кременчуцька ⁷⁹	203	120	—	60	—
Олександрівська ⁸⁰	170	160	—	10	—
Костянтинівська ⁸¹	92	77	—	3	12
Дружківська ⁸²	86	80	—	3	3
Лозово-Павлівська ⁸³	88	84	—	—	4
Луганська ⁸⁴	153 *	147	—	6	—
Бердянська ⁸⁵	160	112	—	42	—

Отже всі вище наведені дані свідчать про те, що уже в грудні 1917 р., широка мережа Рад на Україні охоплювала майже всі міста, містечка, робітничі селища та чимало сіл. Протягом грудня 1917 — квітня 1918 р. інтенсивно йшов процес утворення органів Радянської влади на селі. Більшовики та співчуваючі їм становили абсолютну перевагу не тільки у робітничих районах, але й у невеликих містах і селах. Депутатами міських Рад в основному були робітники, а в сільських — найбідніше селянство.

П. М. ТРИГУБ

⁷⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 24, арк. 10.

⁷⁶ П. И. Гарчев. Назв. праця, стор. 116.

⁷⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 34, арк. 27.

⁷⁸ Там же, оп. 3, спр. 26, арк. 126.

⁷⁹ Там же, оп. 2, спр. 35, арк. 66.

⁸⁰ Там же, спр. 34, арк. 3.

⁸¹ Там же, спр. 35, арк. 50—51.

⁸² Там же, спр. 34, арк. 147—148.

⁸³ Там же, спр. 35, арк. 100.

⁸⁴ Второй Всероссийский съезд Советов..., стор. 291.

* Про кількість депутатів Луганської Ради є суперечливі дані.

⁸⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 34, арк. 29—30.

Наш календар

ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК ЛЕНІНСЬКОЇ ГВАРДІЇ

(До 100-річчя від дня народження
М. О. Скрипника)

Микола Олексійович Скрипник (25.1.1872 р. — 7.VII.1933 р.) був професійним пролетарським революціонером, визначним борцем за створення й зміцнення більшовицької партії, активним учасником трьох революцій в Росії, першим Головою укра-

їнського Радянського уряду, одним з організаторів КП(б)У, видатним будівником Української соціалістичної держави та її культури. «Вихідним пунктом мого розвитку,— згадував в автобіографії М. О. Скрипник,— було вивчення української літератури та історії України. Впливали тут і родинні перекази про пращів-запоріжців, особливо про одного з них, що його польські шляхтичі посадили на палі за участь в повстанні Залізняка і Гонти в XVIII ст. Вірші Т. Шевченка розбуркали в мені охоту до читання з історії взагалі, зокрема з історії України, особливо про епоху визвольних повстань... Перехід до марксизму був дуже важким. Довелося виробити світогляд, відмовитися від невиразного революціонізму».

В 1890-х роках М. О. Скрипник знайомиться з творами Маркса, Енгельса, Леніна, Плеханова і бере участь у роботі соціал-демократичних гуртків в Ізюмі, Катеринославі, Харкові. «З 1897 р. я вже вів свою працю як марксист, соціал-демократ і з цього часу вважаю себе членом партії»¹.

У березні 1901 р. за участь у демонстрації на Казанській площі в Петербурзі Скрипника було вперше заарештовано і вислано до Катеринослава. Повернувшись в столицю, він продовжує політичну діяльність. За підготовку демонстрації поліція його заарештовує вдруге і всилає на 4 роки до Якутського краю. Але по дорозі М. О. Скрипник утік. Як агент «Искры» він два роки вів нелегальну революційну роботу в Саратові, Царицині, Єкатеринбурзі, Одесі, Катеринославі. В Саратові Микола Олексійович створив нелегальну друкарню, займався пропагандистською роботою. Щоб уникнути лабет жандармів йому довелося переїхати до Єкатеринбурга, де на початку 1903 р. він утворив підпільну організацію «Искры» та численні робітничі гуртки. В той час М. О. Скрипник активно співробітничав у газеті «Искра», де було вміщено кілька його змістовних кореспонденцій про робітничий революційний рух у Саратові та на Уралі.

Восени 1903 р. він нелегально прибув до Одеси. Після розколу партії на II з'їзді Микола Олексійович приєднався до більшовиків, рішуче виступаючи проти меншовиків та примиренців. Очоливши районну організацію Молдаванки-Пересипа, він організував ряд робітничих гуртків, масовок, займався розповсюдженням серед матросів соціал-демократичної літератури. Але й тут поліція натрапила на його сліди. Тому на початку 1904 р. Скрипник змушений був залишити Одесу і прибути до Катеринослава, де він вів непримиренну боротьбу з меншовиками. Це мало велике значення для зміцнення Катеринославської більшовицької організації. Начальник місцевого охоронного відділення повідомляв Департамент поліції: «Наприкінці квітня появився дуже визначний своєю злочинною діяльністю невідомий, що його в організації звали «Валеріаном» (чергове нелегальне прізвисько Скрипника.— М.Р.). Крім безпосередньої роботи, як член місцевого с.-д. комітету, він був і літературною силою, і на одній із сходок, що відбувалися під його головуванням, він прочитав реферат... Тримався «Валеріан» у такій мірі конспіративно, що навіть найближчі товариші не знали його квартири, яку не пощитило встановити і за допомогою зовнішнього стеження»².

То був тяжкий період в історії нашої партії, коли в обраному на II з'їзді Центральному Комітеті перемогли примиренці. Плеханов перейшов до меншовиків. Ленін був змушений залишити «Искру». Внаслідок цього серед частини більшовиків посилювалися вагання. І саме тоді більшовицькі комітети Катеринослава, Одеси, Києва, підтримавши В. І. Леніна, виступили проти примиренства, висловившись за проведення конференції, яка підготувала б скликання III більшовицького з'їзду партії.

¹ Шляхами заслань та боротьби. Документи до життєпису т. Скрипника, Харків, 1932, стор. 22.

² Там же, стор. 49—50.

Скрипник гостро засуджував примиренців, які виступали за компроміс з меншовиками. Про це, зокрема, свідчить його лист «Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії», з яким Катеринославський більшовицький комітет звернувся до всіх організацій РСДРП³. У ньому відстоювалися ленінські позиції, підкреслювалася визначна роль В. І. Леніна як засновника партії та організатора «Искры». «За ідеєю і почином Леніна,— вказувалося в листі,— почалося згуртування революційної соціал-демократії в організацію «Искры». Нещадна боротьба з усіма опортуністичними помилками і хитаннями, відстоювання принципових позицій, вироблення гармонійної програми, розвиток основ соціал-демократичної тактики, об'єднання на позитивній роботі і навколо організації «Искры» всіх соціал-демократичних елементів — уся ця тривала і вперта робота дала революційній соціал-демократії перевагу і в теорії і на практиці. Партія як така почала складатися». Водночас викривалася розкольникська діяльність меншовиків, їх блокування з економістами тощо. З часу переходу редакції «Искры» до рук меншості, вказував Скрипник, газета перетворилася на «орган опортунізму й кустарницького розуміння партійного життя».

У листі також вказувалося, що примиренці забули про необхідність ідейної єдності партії, а тому, намагаючись об'єднати більшість і меншість, загрожують «інтересам революційної соціал-демократії».

1 червня 1904 р. М. О. Скрипника було заарештовано. 8 місяців його тримали в Катеринославській тюрмі. На знак протесту проти свавілля адміністрації він оголосив голодовку. 25 січня 1905 р. його відправили на заслання до Архангельська. Але 25 березня він утік.

Прибувши до Одеси, Скрипник розгорнув велику роботу по підготовці III більшовицького з'їзду партії, на який його було обрано делегатом від Одеського комітету. На з'їзді Микола Олексійович («Щенський») виступив з рядом промов на звітну доповідь ЦК, зокрема про ставлення до меншовиків, національних соціал-демократичних організацій, практичні угоди з соціал-революціонерами, збройне повстання на Кавказі⁴.

Після III з'їзду ЦК направив М. О. Скрипника в Петербург, де він спочатку очолював Невську районну організацію, а згодом був обраний секретарем Петербурзького більшовицького комітету. Микола Олексійович найбільше уваги приділяв підготовці збройного повстання, створенню спеціального бойового комітету для організації бойових дружин та їх озброєння. Він різко виступав проти тих членів Петербурзького комітету, які захоплювалися агітаційно-масовою роботою й недооцінювали значення збройного повстання. Внаслідок цього стосунки в комітеті надзвичайно загострилися, тому ЦК партії направив Миколу Олексійовича керувати збройною боротьбою в Ризі. Однак з самого початку повстання зазнало поразки, а його керівникові, якому з кількома товаришами вдалося вийти з оточення, самодержавство винесло смертний вирок.

Незабаром у Ярославі жандарми заарештували Скрипника й вислали на 5 років до Туруханського краю. Та у вересні 1906 р. по дорозі в Сибір він знову втік. Прибувши до Красноярська, проводив передвибірну кампанію до II Державної думи. Але незабаром був заарештований. «Судової справи не було з чого створювати,— задував Микола Олексійович,— і мене знову заслано до Туруханського краю на 5 років. На цей час довелося дійти до Туруханська і вже звідити тікати, зробивши 1200 верст угору по річці Єнісею човном та пішки»⁵.

Після цього Скрипник нелегально прибув до Петербурга, де продовжував партійну роботу. Він брав участь у Гельсінгфорській конференції, був членом робітничих делегацій на всеросійському оперативному з'їзді та на з'їзді фабрично-заводських лікарів, допомігши робітничим групам стати на класові позиції. У його статтях, розміщених у «Пролетарии» та «Соціал-демократе», давалася оцінка легальних форм робітничого руху, їх значення для зміцнення нелегальної соціал-демократичної роботи.

Влітку 1908 р. Скрипник виїжджає до Швейцарії. В Женеві він написав статтю «Німецькі меншовики», де показав міжнародне значення боротьби більшовиків проти меншовиків, рішуче засудив німецьких опортуністів, центристське керівництво німецької соціал-демократії, називаючи їх «парламентськими кретинами», які не хочуть зрозуміти необхідності встановлення «диктатури пролетаріату»⁶.

Незабаром за вказівкою В. І. Леніна М. О. Скрипник прибув до Москви, де він нещадну боротьбу з ліквідаторами та одзовістами, сполучаючи нелегальну роботу з легальною. 1908 р. він за дорученням ЦК нелегально виїхав на Урал. Там його було обрано делегатом Паризької конференції (поширеної редакції «Пролетарія»), де він підтримував ленінську позицію. 14 серпня його заарештували і вислали на п'ять років до Вілюйська.

Повернувшись наприкінці 1913 р. до Петербурга, М. О. Скрипник знову включився в нелегальну партійну роботу. Після грудневого Пленуму ЦК він став членом

³ Як рождалася партія большевиков, Л., 1930, стор. 316—322.

⁴ Третий съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 358—359, 370—371, 385—395, 404, 427, 433, 443—444.

⁵ Шляхами заслання та боротьби, стор. 29.

⁶ «Пролетарий», № 35, вересень 1908 р.

редакційної колегії «Правды», редагував журнал «Вопросы страхования», керував робітничою страховою групою.

В липневі дні 1914 р., коли в Петербурзі виник величезний загальний страйк і на вулицях з'явилися барикади, М. О. Скрипник був одним з керівників столичної більшовицької організації. Однак 8 липня в редакції газети «Правда» його було заарештовано. Петербурзьке охоронне відділення вказувало, що «Скрипник Микола Олексійович відомий під прізвищами «Георг», «Щур», «Кніпович», «Ермолаєв», «Георгій Яковлев»...—один з визначних керівників підпілля, співробітник «Трудовой Правды» і є представником Ленінського центрального комітету в нелегальному страховому центрі»⁷. Після п'ятимісячного ув'язнення його було вислано в Моршанськ.

Протягом 1897—1914 рр. М. О. Скрипника було заарештовано 15 разів. Але 5 разів він утік з заслання і знову повертався до нелегальної партійної роботи в основних промислових центрах Росії та України.

Після Лютневої революції М. О. Скрипника було обрано головою Моршанської Ради робітничих та солдатських депутатів. На Всеросійській нараді Рад робітничих та солдатських депутатів (відкрилася 29 березня 1917 р.) він виступив з різкою критикою лідера меншовиків Церетелі, закликав до справедливого миру без анексій і контрибуцій⁸.

У квітні на Всеросійській нараді більшовиків М. О. Скрипник рішуче захищав ленінські позиції, виступав проти умовної підтримки буржуазного Тимчасового уряду, об'єднання з меншовиками, вимагав повного розриву не тільки з оборонцями, але й центристами⁹.

В червні 1917 р. ЦК РКП(б) направив Миколу Олексійовича для роботи в Петрограді, де він керував Центральною радою фабрично-заводських комітетів. На I Всеросійському з'їзді Рад його обрано до складу ВЦВК і скликання. На VI з'їзді партії Скрипник, як делегат Петроградської більшовицької організації, рішуче виступив проти пропозиції з'явитися В. І. Леніну на суд Тимчасового уряду, вказуючи, що ні в якому разі не можна віддавати вождя «на класовий небезсторонній суд контрреволюційної банди»¹⁰. У доповіді про взаємовідносини партії й профспілок він різко засудив проповідь опортуністів про нейтральність профспілок, вказуючи, що «коли нейтральність була шкідлива раніше, то тим більше вона шкідлива тепер, в епоху війни і революції»¹¹. На з'їзді М. О. Скрипника було обрано кандидатом у члени Центрального Комітету.

Напередодні Великого Жовтня Микола Олексійович, будучи членом Військово-революційного комітету, брав активну участь у підготовці збройного повстання. На засіданні ЦК 16 жовтня він підтримав В. І. Леніна і засудив зрадницьку позицію Каменєва та Зинов'єва: «Тут повторюють те,—говорив Скрипник у своїй промові,—що говорили меншовики і есери, коли ми пропонували взяти владу. Тепер ми дуже багато говоримо, коли треба діяти. Маси від нас вимагають і вважають, що коли ми їм нічого не даємо, то ми вчиняємо злочин. Потрібна підготовка до повстання і заклик до мас»¹².

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на II Всеросійському з'їзді Рад М. О. Скрипника було обрано до складу ВЦВК. Тоді він брав безпосередню участь у збройній боротьбі проти контрреволюційного наступу козачих військ Краснова, а згодом у будівництві Радянської соціалістичної держави, встановленні робітничого контролю, організації Ради народного господарства. У багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (видрукуваній в 1966-1967 рр.) цитується ряд виступів М. О. Скрипника, які свідчать, що він був загартованим більшовиком-ленінцем.

В грудні 1917 р., відразу ж після I Всеукраїнського з'їзду Рад, М. О. Скрипник за пропозицією В. І. Леніна і направленням ЦК прибув на Україну, де був обраний спочатку народним секретарем праці, а з початку лютого 1918 р. очолив Радянський уряд України — Народний Секретаріат. Він брав активну участь у Радянському будівництві, в боротьбі проти буржуазно-націоналістичної Центральної Ради, багато уваги приділяв розгрому німецьких окупантів. Коли постало питання про підписання миру, М. О. Скрипник в телеграмі, надісланій до Наркомнацу, підкреслював: «Тепер треба відстояти базу для соціалістичної революції, хоч би тільки на певній території, коли це тільки можливо. Тому, по моему, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, але, насамперед, інтересами дальшого розвитку соціалістичної революції»¹³. У березні під його керівництвом відбувся II Всеукраїн-

⁷ Шляхами заслання та боротьби, стор. 135—136.

⁸ Всероссийское совещание Советов рабочих и солдатских депутатов, М., 1927, стор. 91.

⁹ «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5, стор. 118; № 6, стор. 138.

¹⁰ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, стор. 31—32.

¹¹ Там же, стор. 232—234.

¹² Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б), М., 1929, стор. 120—123.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 225.

ський з'їзд Рад, що схвалив ленінську політику, а також рішення IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад про ратифікацію мирного договору з Німеччиною. В. І. Ленін високо оцінював таку інтернаціоналістську позицію більшовиків України в питанні про мир, яка допомогла ЦК подолати згубну політику «лівих» комуністів та троцькістів.

М. О. Скрипнику належить визначна роль у сторенні КП(б)У. Він був членом оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У і виступав на ньому доповідачем з ряду питань.

Влітку 1918 р. ЦК РКП(б) відрядив Миколу Олексійовича для роботи у ВЧК, де він завідував відділом боротьби з контрреволюцією.

На початку 1919 р. Скрипник увійшов до Раднаркому УРСР, а в березні 1919 р. був у складі делегації ЦК КП(б)У на I конгресі Комуністичного Інтернаціоналу.

Більшовик ленінського гарту був на передових рубежах збройної боротьби з інтервентами й внутрішньою контрреволюцією. Коли загострилося становище на фронтах громадянської війни, Микола Олексійович працював особовоповноваженим по боротьбі з бандитизмом, начальником політвідділу Гомельського укріпленого району, начальником особливого відділу Кавказького фронту. ЦВК нагородив його орденом Червоного Прапора.

1920 р., повернувшись на Україну, М. О. Скрипник очолив спочатку Робітничо-Селянську інспекцію, а згодом — НКВС. З початку 1922 р. і до 1927 р., перебуваючи на чолі Народного Комісаріату юстиції і водночас на посаді генерального прокурора, він зміцнював революційну законність і авторитет Радянської влади.

М. О. Скрипник брав активну участь у створенні СРСР і розробці його Конституції, рішуче виступав проти «автономізації» та конфедерації радянських республік. На нарадах, присвячених національному будівництву в Радянському Союзі, він рішуче засуджував і великодержавний шовінізм, і місцевий націоналізм, послідовно захищав права союзних республік. Подібні виступи ще в 1920-х роках викликали проти нього з боку великодержавних елементів необгрунтовані обвинувачення в українському націоналізмі.

У 1920-х роках М. О. Скрипник провадив велику роботу по розробці ряду питань марксизму-ленінізму та його пропаганді серед трудящих, зокрема брав активну участь у створенні Центральної комісії з історії Комуністичної партії та Жовтневої революції на Україні, очолював Інститут марксизму-ленінізму (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських установ — «Вуамлін»), при якому було відкрито Інститут червоної професури, де навчалися сотні аспірантів. Діяльність Миколи Олексійовича у справі підготовки національних кадрів у галузі суспільних наук мала велике значення. Він також був беззмінним членом редакційної колегії теоретичного журналу «Більшовик України», редактором ряду інших видань, членом Комуністичної академії, дійсним членом Академії наук УРСР та академіком АН БРСР.

В січні 1932 р. за ухвалою ЦК КП(б)У на урочистих зборах партійного активу відзначалося 60-річчя від дня народження М. О. Скрипника. Ювіляра вітали Президія ЦВК СРСР, ЦК КП(б)У, партійні, державні та громадські організації. А Центральный Комітет ВКП(б) у вітальній телеграмі писав: «Випробуваному старому більшовику тов. Скрипнику в день його 60-річчя ЦК ВКП(б) шле більшовицький привіт». В заключній промові ювіляр сказав: «Я брав участь в трьох революціях, я мав щастя працювати під безпосереднім керівництвом Леніна. Я брав і беру участь у нашому соціалістичному будівництві, я певен, що матиму щастя бачити збудований соціалізм в нашій країні. Для такого щастя варто жити, варто працювати. Я гордий тим, що я більшовик»¹⁴.

М. О. Скрипник завжди поєднував державну діяльність у різних галузях соціалістичного будівництва з теоретичною розробкою проблем літератури і мистецтва, культури і освіти, економіки, філософії та історії. Особливо багато уваги він приділяв вивченню теоретичної спадщини В. І. Леніна. В статті «Ленін як вчений» Микола Олексійович підкреслював, що «в ленінських творах є справжні наукові основи пролетарської організаційної науки». Він був ініціатором першого видання Творів В. І. Леніна українською мовою. Його перу належить ряд змістовних історичних праць: «Історія пролетарської революції на Україні», «Організація Червоної гвардії і Червоної Армії на Україні», «Донбас і Україна», «Боротьба за Радянську владу на Україні», «Армія і революція», «Основні питання українського Жовтня», «Робітничий клас і робітничі партія» тощо. Хоча в окремих з них і траплялися помилкові твердження, однак в цілому вони були важливим вкладом в українську радянську історіографію. Загальновідомі були його статті і виступи проти українського буржуазного націоналізму, шумскізму, волобуєвщини, хвильовізму, укупізму, троцькізму та правих ухильників¹⁵.

З 1927 р. до 1933 р. М. О. Скрипник очолював Народний комісаріат освіти, під керівництвом якого за роки першої п'ятирічки було збудовано близько 2,4 тис. нових шкіл, здійснено загальне обов'язкове початкове навчання. Культурне будівництво, соціалістичне за змістом і національне за формою, здійснювалося в умовах гострої класової боротьби, коли українізації державного апарату впертий опір чинили класові вороги, а також великодержавні елементи.

¹⁴ «Комуніст», 26—27 січня 1932 р.

¹⁵ Матеріали до біографії М. О. Скрипника, Харків, 1932.

Українізація державного апарату, культурне будівництво провадилися у відповідності з рішеннями Комуністичної партії, вказівок В. І. Леніна. Ще 1919 р. В. І. Ленін указував, що на Україні комуністи «повинні на ділі проводити право трудящих мас вчитися і говорити в... радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, перетворюючи її в знаряддя комуністичної освіти трудових мас.

Негайно треба вжити заходів, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли говорити українською мовою»¹⁶. Вказівки В. І. Леніна були підтверджені і розвинуті в рішеннях X і XII з'їздів партії.

Щоправда в процесі українізації культурного й державного будівництва Народний комісаріат освіти допускав окремі, іноді значні, помилки. Наприклад, для російського населення на Україні, зокрема в Донбасі, було мало шкіл з викладанням російською мовою. ЦК КП(б)У піддавав правильній критиці помилки у діяльності Народного комісаріату освіти, зміцнив його кадрами, вказав на перегини в українізації тощо. В лютому 1933 р. М. О. Скрипника було призначено головою Держплану УРСР і заступником Голови РНК. Але великодержавні елементи, які вороже ставилися до українізації, використали помилки в діяльності Наркомосу для звинувачення М. О. Скрипника в українському націоналізмі та зв'язках з буржуазно-націоналістичними антирадянськими елементами. 7 липня 1933 р. життя М. О. Скрипника трагічно обірвалося.

1957 р. за кілька місяців до своєї смерті Г. І. Петровський говорив авторові цих рядків, що він дуже шкодує, що 1933 р. не виступив проти несправедливих звинувачень М. О. Скрипника: «Я,—схвильовано говорив Г. І. Петровський,—як один з найстаріших більшовиків, якого добре знала вся Україна, повинен був виступити на його захист, незважаючи на наші іноді не зовсім добрі стосунки. На жаль, я цього не зробив і вважаю це своєю великою помилкою».

М. О. Скрипник ніколи не йшов лінією найменшого опору. Він завжди перебував на передових позиціях боротьби за соціалізм, виконуючи найтяжчі, найскладніші доручення ленінської партії, поза якою не уявляв свого життя. Тільки революційне більшовицьке минуле М. О. Скрипника дає надійний ключ розуміння визначної ролі, що він її відіграв у боротьбі за перемогу соціалістичної революції, в громадянській війні та радянському будівництві. В історію нашої батьківщини він увійшов як видатний представник ленінської гвардії, героїчний борець за комунізм.

М. А. РУБАЧ

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141—142.

ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. П. ЛЮБЧЕНКА

Серед визначних партійних і державних діячів гідне місце належить П. П. Любченку. Від юнака з бідної селянської сім'ї до секретаря Центрального Комітету КП(б)У, Голови РНК УРСР, члена Політбюро ЦК КП(б)У—такий життєвий шлях П. П. Любченка.

Панас Петрович народився 14 січня 1897 р. в містечку Кагарлик на Київщині. Він ріс в сім'ї, яка, подібно мільйонам селян царської Росії, терпіла голод і нестатки. Першу освіту він одержав в двокласній школі, а згодом вступив до Київської військово-фельдшерської школи, де став на шлях боротьби проти царизму. Однак не зразу він визначив своє місце в революційній боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу. До партії більшовиків П. П. Любченко був прийнятий у квітні 1920 р.

1916 р. він вступив до партії есерів, а згодом (квітень 1917 р.) в українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), а в травні 1918 р., коли ліве крило УПСР створило дрібнобуржуазну націоналістичну партію боротьбистів, П. П. Любченко став її членом і входив до складу центральних органів¹. 17 грудня 1919 р. партія боротьбистів підписала угоду з КП(б)У про міжпартійне співробітництво. Боротьбисти зобов'язалися разом з Комуністичною партією України боротися проти сил контрреволюції, присікати всілякі спроби, спрямовані на розпорошення сил єдиного революційного фронту проти білогвардійських армій і петлюрівщини, присікати націоналістичну агітацію за відокремлення української Червоної Армії від російської як такої, що дезорганізує фронт і сприяє контрреволюції. Проте, незважаючи на підписану угоду і входження в органи Радянської влади, боротьбисти розгорнули політичну кампанію, спрямовану на послаблення єдиного революційного фронту трудящих України і Росії². П. П. Любченко був серед тих, хто під впливом об'єктивного розвитку революції,

¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 102, арк. 1.

² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 282.

ленінської принципової критики і мудрої національної політики Комуністичної партії все більше розумів, що тільки згуртування всіх революційних сил навколо партії більшовиків здатне забезпечити перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні. При активній участі Панаса Петровича ліва частина партії боротьбистів добилась скликання у березні 1920 р. конференції, яка прийняла рішення про саморозпуск партії. Самоліквідація партії боротьбистів свідчила про банкрутство ідеології і політики боротьбизму, була наслідком серйозних зрушень у свідомості українського селянства, що сталися під впливом перемог Радянської влади, зростання авторитету Комуністичної партії і успіху її тактики щодо дрібнобуржуазних партій.

Відповідно до рішення IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) П. П. Любченко в числі лівих, найбільш послідовних революційних елементів партії боротьбистів був прийнятий до КП(б)У з збереженням партійного стажу з травня 1918 р.³

З того часу, і до кінця свого життя Панас Петрович всі свої сили і талант віддавав справі Леніна, зміцненню Радянської влади на Україні, побудові соціалізму в нашій країні.

1920—1921 рр. П. П. Любченко — секретар Київського губернського комітету КП(б)У, заступник начальника політвідділу 2-ї Кінної армії, голова Чернігівського губвиконкому (лютий — травень 1920 р.). З його діяльністю на посту заступника голови Донецького губвиконкому пов'язана боротьба нашого народу за відбудову вугільної та металургійної промисловості на Донбасі. Працюючи головою правління сільсько-господарської кооперації України (червень 1922 р. — жовтень 1925 р.), Панас Петрович, який добре знав життя українського селянства, багато зробив для зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

14 грудня 1925 р. за рекомендацією ЦК КП(б)У П. П. Любченка обрали головою Київської міськради і одночасно головою окрвиконкому. Він постійно дбав про розвиток промисловості та соціалістичної перебудови сільського господарства Київщини, значну увагу приділяв поліпшенню роботи державного апарату, вніс гідний вклад у розвиток Києва як одного з економічних і культурних центрів республіки.

Перебуваючи на відповідальних партійних і державних посадах, П. П. Любченко рішуче відстоював ленінську генеральну лінію партії, активно боровся з усіма антиленінськими угрупованнями всередині партії, які протидіяли будівництву соціалізму.

20—29 листопада 1927 р. в Харкові відбувся X з'їзд КП(б)У. З'їзд проходив в обстановці великих успіхів, досягнутих Радянською Україною до 10-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. З'їзд одностайно схвалив політичну лінію і практичну роботу ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У по втіленню в життя ленінського плану побудови соціалізму. З'їзд засудив спроби націоналуклиників ревізувати ленінську національну політику і підкреслив, що ні українським націоналістам, ні великодержавним шовіністам не вдалося збити КП(б)У з ленінського шляху. Виступаючи в обговоренні звітної доповіді ЦК КП(б)У, делегат більшовиків Київщини П. П. Любченко зупинився на досягненнях партії в розв'язанні національного питання в республіці. «Радянська Україна, — говорив він, — буде свою економіку в такий спосіб, що знаходить сполучення своїх інтересів з інтересами інших радянських пролетарських республік. Це сполучення утворює єдність економічного фронту й політичного в таких формах, які сприяють, з одного боку, розвиткові окремих національних республік, всебічного виявлення і забезпечення їх інтересів, а з другого боку — єдиний фронт пролетарських держав проти капіталістичного світу. Ось як ми розуміємо пролетарську державність»⁴.

На з'їзді Панаса Петровича обрали до складу ЦК КП(б)У, а на пленумі — секретарем ЦК КП(б)У. На цій посаді він працював до 14 червня 1934 р.⁵

Разом з С. В. Косіором, В. Я. Чубарем, Г. І. Петровським та іншими партійними і державними діячами України Панас Петрович доклав чимало зусиль до втілення в життя ленінського кооперативного плану в Українській РСР, працюючи за сумісництвом головою Всеукраїнської кооперативної Ради з 9 лютого 1928 р. Він часто виступав з промовами на окружних і республіканських з'їздах працівників сільсько-господарських колективів. «Ні кроку назад, вперед максимально можливими темпами. Розвивай індустрію, перебудовуй на соціалістичних началах сільське господарство, — говорив він на III Всеукраїнському з'їзді сільськогосподарських працівників у грудні 1929 р. — Які б труднощі ми не зустрічали, ми їх подолаємо. Подолання труднощів залежить від нас самих. Організованість робітничого класу, бідняцько-середняцьких мас села, єдність Комуністичної партії, непорушний зв'язок робітничого класу з своїм авангардом — Комуністичною партією — ось запорука успіху соціалістичного будівництва. На цих шляхах лежить наша остаточна перемога»⁶.

П. П. Любченко постійну увагу приділяв питанням культурної революції на Україні. Він брав участь у підготовці і розробці більшості заходів партії і уряду з питань

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 307, арк. 1.

⁴ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 252.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 102, арк. 1.

⁶ П. Б а ч и н с ь к и й. Панас Петрович Любченко, К., 1970, стор. 92—93.

культурного будівництва, був учасником всеукраїнських, окружних і обласних з'їздів вчителів, виступав перед працівниками мистецтва, письменниками, студентами, артистами, лікарями. Його промова на I з'їзді письменників України (1934 р.) є зразком захисту принципів соціалістичного реалізму, ленінської ідейності і партійності в літературі та мистецтві. Глашатай ленінської дружби народів, П. П. Любченко своїм словом і гострим пером громив лютих ворогів — українських націоналістів і виховував маси в дусі беззавітної відданості ідеям пролетарського інтернаціоналізму.

3 березня 1933 р. по березень 1934 р. П. П. Любченко, будучи секретарем ЦК КП(б)У, одночасно працював заступником голови Раднаркому УРСР. В повну міру розгорнулися організаторські здібності Панаса Петровича на посту Голови Ради Народних Комісарів УРСР, на який був призначений 27 квітня 1934 р. Панас Петрович брав участь у розробці Конституції СРСР. Він був також головою редакційної комісії Надзвичайного VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1937 р.) по підготовці нової Конституції УРСР.

П. П. Любченко був делегатом XV, XVI, XVII з'їздів ВКП(б) і IV, V, VII, VIII конференцій та IX, X, XI, XII, XIII з'їздів КП(б)У. Обирався в керівні партійні органи: на XVII з'їзді ВКП(б) — кандидат в члени ЦК ВКП(б), на IX з'їзді КП(б)У — кандидат в члени ЦК КП(б)У, на X-XIII з'їздах — член ЦК КП(б)У. П. П. Любченко з квітня 1929 р. — кандидат в члени Політбюро, а з квітня 1934 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. Неодноразово обирався членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Партія і уряд високо оцінили заслуги П. П. Любченка в соціалістичному будівництві, нагородивши його в 1935 р. орденом Леніна. 30 серпня 1937 р. він трагічно загинув. Трудящі України свято шанують пам'ять полум'яного більшовика — одного із вірних борців за справу комуністичного будівництва.

В. М. НЕМ'ЯТИЙ

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ПЕРШОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ НА УКРАЇНІ

(До 90-річчя виходу в світ
першого номера журналу
«Киевская старина»)

Восени 1881 р. на одному з будинків на Софіївській площі (нині Б. Хмельницького) в Києві з'явилася дошка з написом «Редакция журнала «Киевская Старина» — першого історичного наукового журналу на Україні.

Чимало матеріалів, що публікувалися в ньому, не втратили свого наукового та пізнавального значення й донині, хоча май-

же не вивчені історіографами. А між тим знання цієї культурної спадщини минулої епохи певною мірою збагатили б нашу духовну скарбницю. Вихід журналу «Киевская Старина» — значне явище, тому історикам не можна обходити ні самого факту 25-річного його існування, ні висвітлення його місця та ролі в суспільно-політичному житті України кінця XIX — початку XX ст. Та, на жаль, в радянській історичній літературі багатогранна діяльність журналу не знайшла ще належної оцінки, що певною мірою заважає об'єктивно оцінити його значення для української історіографії та місце в тогочасному суспільно-політичному рухові.

Найбільш значні дослідження про журнал «Киевская Старина» — це публікації І. Житецького¹. Певну цінність становлять також спогади Г. Лазаревського². Решта матеріалів про видання має епізодичний характер.

Навколо «Киевской Старини» об'єднувалися відомі українські вчені, літератори, публіцисти — В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. і П. Єфименки, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Короленко, І. Нечуй-Левицький, Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Житецький, А. Кримський, В. Перетц, М. Петров, О. Потебня, О. Русов та багато інших. Певна річ, що серед них не було ідейної єдності, оскільки вони представляли різні суспільно-політичні та ідеологічні напрямки.

Які ж причини зумовили виникнення «Киевской Старини»? Як відомо, після закриття журналу «Основа» (1861—1862 рр.), що на своїх сторінках відбивав ідеї гро-

¹ І. Житецький. «Київська Старина» за часи Ф. Лебединцева (1882—1887). — «Україна», 1925, кн. 6; його ж. Перші роки «Київської Старини» та М. І. Костомаров. — «Україна», 1926, кн. 4; його ж. «Киевская старина» сорок років тому. — «За сто літ», 1928, кн. 3.

² Г. Лазаревський. «Київська Старовина» (Спогади). — «Українська література», 1943, № 7—12; 1944, № 1—11.

мадівців, легального українського органу не стало. Але розвиток національно-визвольного руху вимагав створення публічної трибуни. У цьому напрямі були зроблені певні кроки, про що свідчить лист П. Куліша до О. Алчевського (28 лютого 1863 р.). Певні відомості з цього питання містяться також у спогадах Г. Лазаревського³. Але в 60—70 роках це виявилось нездійсненим внаслідок переслідування самодержавством української культури та жорстоких цензурних утисків⁴. Тоді створенням легального видання зайнялася Київська громада, яка в жовтні 1881 р. одержала з Петербурга дозвіл. У заснуванні журналу взяли участь відомі історики: О. Лазаревський, В. Антонович, О. Левицький, М. Петров та брати Ф. і П. Лебединцеві.

Право на видання взяв Ф. Лебединцев, який мав певні грошові заощадження, популярність серед адміністративних кіл, оскільки був дійсним статським радником (відповідало чину генерала), перебував у відставці. Так сталося, що Київська громада спочатку була позбавлена змоги безпосередньо керувати організованим нею ж виданням.

20 січня 1882 р. цензура дозволила друкувати перший том журналу, до якого ввійшли три номери — січневий, лютневий і березневий. У програмі зазначалося, що у виданні вміщуватимуться дослідження з історії України, історичні документи, матеріали про народний побут, звичаї, бібліографічні відомості, портрети відомих діячів в історії нашого народу⁵.

До 1906 р. включно журнал друкувався під назвою «Киевская Старина» (переважно російською мовою), а протягом 1907 р. — «Україна» (українською мовою). Всього вийшло 94 томи «Киевской Старины» і 4 — «України».

Журнал «Киевская Старина» основну увагу приділяв публікації праць з історії, але чимало місця відводилося також дослідженням з бібліографії, історії літератури, мови, етнографії тощо. Наукові праці, критичні статті друкувалися російською мовою; етнографічні, філологічні, історичні джерела — українською.

Всі 25 років журнал був під наглядом цензури. Головне управління в справах друку затверджувало і право на видання журналу, і його програму. Остання свідомо була обмежена, щоб в умовах підцензурної преси хоча б мати змогу вивчати минуле українського народу. Обстановку постійного нагляду за журналом залякувала багатьох читачів. С. Русова у спогадах писала, що передплату на «Киевскую Старину» деякі з них оформляли на чуже ім'я⁶. Цензура збіднювала зміст номерів, свідомо обмежувала коло питань, що їх мав змогу висвітлювати журнал. Постійні підозріння, наклепи, переслідування призводили до того, що на сторінках «Киевской Старины» майже не вміщувалося матеріалів про тогочасну дійсність та актуальні проблеми життя.

З цензурних міркувань значна кількість матеріалів публікувалася під псевдонімами та криптонімами. Їх розшифровка дасть змогу виявити коло співробітників журналу, авторів статей і заміток, яким українське видання завдячує своїм існуванням.

Загалом громадські України вітала створення журналу, хоча й усвідомлювала його обмеженість. Зокрема, успішному розвитку справи не сприяла одноосібна участь у виданні Ф. Лебединцева (особливо перші два роки), відсутність платних співробітників, фінансові й цензурні труднощі.

Внаслідок того, що в поліцію потрапив адресований редакції лист Ф. Вовка, який перебував в еміграції, Ф. Лебединцеву відмовили в субсидії в 20 тис. крб., на яку він покладав великі надії. До того ж, редактор вимушений був дати підписку, що не друкуватиме матеріалів політичних емігрантів⁷. І хоча вони й далі публікувалися в журналі, але під вигаданими іменами. Наприклад, М. Драгоманов друкувався під псевдонімом «Кузьмичевський».

Ф. Лебединцев у листі до М. Костомарова від 13 лютого 1883 р. так пояснював причину непопулярності «Киевской Старины»: «Не друкували, а писали й говорили, що журнал скучний, що треба б повістей, романів. Хоча й з шкодою для чистої історії, я вирішив поступитися цій вимозі, але навряд чи й це допоможе і навряд чи в цьому корінь невдачі. Мені здається, головні причини в тій деморалізації, що бере початок майже з часів Виговського, в тому викривленні поняття про Південну Русь, її значення в загальному житті Росії, і, звичайно, її історії, що спостерігається як серед малоросійської, так і російської публіки. Єдина неподільна Росія — вигукують Юзефович, отже, немає чого зачіпати Південну Росію, її історію, мову і т. ін., а

³ І. Житецький. «Київська Громада» за 60-их років, К., 1928, стор. 17—18; Г. Лазаревський. Назв. праця. — «Українська література», 1943, № 7, стор. 101—103.

⁴ П. Федченко. Преса та її попередники, К., 1969, стор. 270.

⁵ «Киевская Старина», 1882, т. 4, № 10.

⁶ Софія Русова. Мої спомини 1879—1915. — «За сто літ», 1928, кн. 3, стор. 147.

⁷ Г. Лазаревський. Назв. праця. — «Українська література», 1943, № 10—11, стор. 108—109.

отже, й ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже й сепаратистом і чим завгодно готові вважати...»⁸

З 1884 р. вплив громадівців на роботу редакції зростає. Почали скликатися «редакційні засідання», в яких брали участь, крім редактора-видавця, провідні громадівці — В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький, О. Левицький, хоча, як свідчать сучасники, справи журналу на них обговорювалися лише побіжно⁹.

З кінця 1887 р. видання «Киевской Старини» перейшло до рук О. Лашкевича (1842—1889), який в 1864 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. В 1886 р. він оселився в Києві і ввійшов до Громади. Двадцятий том (вийшов у березні 1888 р.) журналу значно відрізнявся від попередніх: поліпшились обкладинка, папір, обсяг збільшився до 18—20 друк. аркушів, з'явилися нові розділи «Бібліографічний листок» та «Для довідок», розширился відділ документів, опубліковано показчик статей за 1882—1887 рр.¹⁰ До того ж, кількість авторів збільшилась з 39 до 61. Було також ухвалено рішення платити гонорар (40 крб. за друкований аркуш) та публікувати літературні твори історичного напрямку¹¹.

Секретарем редакції спочатку був І. Житецький — член Старої Громади, син відомого мовознавця П. Житецького, а згодом — Є. Ківлицький. У 80-х роках редакції вдалося певною мірою об'єднати навколо себе літературно-наукові сили Києва, зокрема істориків М. Голубовського, В. Іконнікова, М. Петрова, І. Линниченка, І. Малишевського.

Після смерті О. Лашкевича (31 жовтня 1889 р.) редактором журналу (до 1893 р.) став Є. Ківлицький. Тоді до редакційного органу входили також В. Кристалівський (помічник Є. Ківлицького) та Л. Якубовський (експедитор).

У ті роки редакційний комітет (на його засіданнях були присутні В. Антонович, Н. Молчановський, В. Мякотін, В. Науменко, Є. Трегубов, В. Щербина) збирався досить часто, здебільшого в будинку О. Лазаревського, який мешкав поруч з редакцією. Найбільший вплив на напрям видання справляли О. Лазаревський, П. Житецький, О. Левицький. А О. Лазаревський подавав значну допомогу в редагуванні «Киевской Старини» також у 1890—1893 рр.¹²

З квітня 1890 р. і до 1907 р. видавцем журналу був член Старої Громади К. М. Гамалія, але фактично «Киевская Старина» існувала за рахунок В. В. Тарновського — українського поміщика й мецената та на кошти Громади і пожертвувань¹³.

З середини 1893 р. редактором журналу «Киевская Старина» Головне управління в справах друку затвердило В. Науменка, члена Старої Громади, мовознавця й відомого педагога, який був директором гімназії, де навчався М. Т. Рильський. З того часу почали регулярно скликатися «редакційні п'ятниці» (кожної першої п'ятниці місяця), на яких видавці й громадівці обговорювали зміст наступного номера¹⁴. Поступово у матеріальному відношенні журнал повністю почав залежати від Громади і перетворився в її літературно-науковий орган.

Журнал довгий час був єдиним українським легальним виданням. Проте він був в основному трибуною української та ліберально-буржуазної ідеології, майже не вміщуючи на своїх сторінках матеріалів революційно-демократичних діячів. Та, незважаючи на це, «Киевская Старина» майже 20 років, аж до початку активної діяльності у Львові Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка, була єдиним легальним центром наукової роботи на Україні. Наприкінці 90-х років, діставши дозвіл друкувати українську белетристику, журнал дедалі активніше включається в справи суспільства, від яких був відірваний в перші роки свого існування, повністю підпорядковується сучасності.

Діяльність «Киевской Старини» — значний крок уперед у розвитку української наукової думки, українського суспільно-політичного життя і становить незаперечну цінність для істориків, дослідників доби капіталізму та суспільних течій другої половини XIX ст. Це — одне з цінних духовних надбань українського народу минулої доби.

Ю. А. КОРОТКИЙ

⁸ І. Житецький. Перші роки «Київської Старини» та М. І. Костомаров. — «Україна», 1926, кн. 4, стор. 112—113.

⁹ Там же, стор. 101.

¹⁰ «Киевская Старина», 1888, т. XX, № 1—3.

¹¹ Там же, стор. 1.

¹² І. Житецький. «Киевская Старина» сорок років тому. — «За сто літ», 1928, кн. 3, стор. 142.

¹³ Г. Лазаревський. Назв. праця. — «Українська література», 1944, № 2, стор. 130; І. Житецький. «Киевская Старина» сорок років тому. — «За сто літ», 1928, кн. 3, стор. 145.

¹⁴ Г. Лазаревський. Назв. праця. — «Українська література», 1944, № 7—8, стор. 165.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

«ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ», (випуски 1—12)

З 1965 р. у Видавництві Київського державного університету почав виходити міжвідомчий науковий збірник з питань нової та новітньої історії зарубіжних країн, що став одним з головних вузівських друкованих органів, авторський колектив якого об'єднує вчених вищої школи, а редколегія складається з провідних фахівців у галузі історичної науки.

Викладачі вищої школи УРСР плідно працюють над різноманітними проблемами минулого багатьох країн, і матеріали, що з'явилися на сторінках «Питань нової та новітньої історії», певним чином віддзеркалюють сучасний стан цієї галузі історичної науки. Настав час критично оцінити досягнуте, визначити найактуальніші проблеми і напрямки опублікованих досліджень, зосередити увагу на тих чи інших прогалинах.

У дванадцяти випусках збірника було вміщено 177 статей і рецензій 91 автора, здебільшого молодих учених — аспірантів і викладачів вузів, що готують дисертації або щойно їх захистили. Друкуються в збірнику й відомі вчені республіки.

Чільне місце серед публікацій займають матеріали до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. В чотирьох останніх випусках збірника вміщені статті, присвячені вивченню ленінської теоретичної спадщини в галузі історії зарубіжних країн, впливу вчення В. І. Леніна на хід світового революційного процесу ХХ ст. На основі вивчення оцінок і характеристик, даних вождем, узагальнюючи досягнення радянської історіографії і залучаючи деякі нові архівні дані, М. Ф. Лебович показав зв'язки В. І. Леніна з Угорською Радянською Республікою 1919 р. (вип. 9), Г. В. Павленко докладно розповів про участь Ілліча в роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу (вип. 9), І. М. Теодорович на конкретних фактах показав ленінський аналіз маневрів австро-німецьких імперіалістів у роки першої світової війни (вип. 9, 10).

З праць на ленінську тематику виділяється стаття Т. Г. Лазоренка «В. І. Ленін про Листопадову революцію 1918 р. у Німеччині». Автор відзначає винятковий інтерес В. І. Леніна до революційних подій 1918 р. в Німеччині, розкриває значення його праць як методологічної основи для аналізу складних і суперечливих тогочасних явищ. Автор статті робить висновок, що Ілліч не був пасивним спостерігачем подій у Німеччині напередодні революції: «Він робив усе можливе для підтримки боротьби спартаківців проти соціал-шовінізму і війни та для використання створених війною умов для розгортання масового революційного руху в країні, намагався допомогти їм створити революційну партію німецького пролетаріату» (вип. 9, стор. 17).

Важливим аспектом ленінських оцінок загальних закономірностей та особливостей революційного руху пролетаріату країн Західної Європи і США в 1900—1914 рр. присвятили свою статтю К. Д. Петряєв і Д. П. Урсу (вип. 9). П. І. Воробей і Г. А. Пляшко узагальнили й проаналізували погляди В. І. Леніна на проблему єдності й боротьби слов'янських народів за соціальне та національне визволення. Автори підкреслюють, що В. І. Ленін учив правильно оцінювати роль і місце національного питання, не припускаючи перебільшення його значення, рідше виступаючи водночас проти будь-якої образи національних почуттів (вип. 11, стор. 5). Тема «Ленін і Польща» розкривається в статтях І. І. Белякевича (вип. 11) та І. Д. Кундюби (вип. 12).

З матеріалів до ленінського ювілею слід також назвати статтю О. Т. Прокопчака, в якій на основі широкого кола першоджерел розглядається боротьба В. І. Леніна проти різновидності ревізіонізму, що дістала назву «австромарксизму», носіями якого були О. Бауер і К. Реннер. Учений цілком справедливо наголошує на тому, що ленінська критика австромарксистських теорій та угодовської тактики звучить актуально і сьогодні (вип. 10).

В чотирьох номерах збірника було опубліковано 13 статей, де розкривається значення ленінської теоретичної спадщини для розробки актуальних проблем нової та новітньої історії зарубіжних країн. Не всі ці матеріали однакові за своїм науковим рівнем, але можна напевно сказати, що вони допомагають більш глибоко і різнобічно зрозуміти постать Леніна-історика. Шкода тільки, що редакція не об'єднала всі ці дослідження в єдиний тематичний випуск.

Важливі методологічні проблеми порушені в ряді розвідок про значення рішень XXIII з'їзду КПРС для розв'язання питань новітньої історії і, особливо, для аналізу сучасного міжнародного становища й перспектив світового революційного процесу. Цим питанням присвятили свої статті В. Д. Лисоченко, В. І. Волковинський (вип. 4), В. С. Білецький і В. П. Меньшов (вип. 5). Загальні проблеми сучасного міжнародного революційного руху висвітлив В. Д. Лисоченко (вип. 7, 12).

Однак необхідно зазначити, що досі на сторінках рецензованого збірника не з'явилося жодної статті за матеріалами міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р. Немає сумніву, що найближчим часом редакція забезпечить появу змістовних досліджень з аналізом історичних рішень XXIV з'їзду КПРС.

Матеріали збірника свідчать, що українські вчені мають певні досягнення в розробці історії зовнішньої політики СРСР напередодні і під час другої світової війни та історіографії зарубіжної історії.

Зовнішня політика СРСР на всіх етапах існування нашої держави і міжнародні відносини новітнього часу є однією з головних тем наукових досліджень, опублікованих у збірнику, причому вчені вузів не тільки розробляють окремі конкретні питання, але й звертаються до складних методологічних проблем. Важливий та актуальний темі — методології наукового прогнозування міжнародних відносин — присвятив свою статтю В. Я. Тарасенко, який висуває ряд положень не тільки теоретико-методологічного, а й практичного значення (вип. 12, стор. 150—161).

З інших матеріалів, що стосуються історії зовнішньої політики СРСР, виділяється серія статей В. С. Бруза, присвячена боротьбі радянської дипломатії за створення системи колективної безпеки в Європі в 30-х роках (вип. 4, 5, 7, 8). З цієї проблематики в міжвідомчому збірнику надруковані також праці А. Джуманова, в яких досліджуються радянсько-французькі взаємини 30-х років (вип. 3, 4). Аналізуючи опубліковані дипломатичні документи і використовуючи ряд архівних джерел, автор висвітлює конкретні умови підписання радянсько-французької угоди 1932 р. про ненапад і показує її значення як важливого етапу дальшого зближення СРСР і Франції, що закінчилось підписанням договору про взаємодопомогу. Автор цілком слушно твердить, що «підписання радянсько-французького договору про ненапад було великою перемогою ленінської дипломатії на міжнародній арені» (вип. 3, стор. 170). Зовнішня політика СРСР напередодні другої світової війни досліджується також у працях А. Ф. Кізченка (вип. 4) і В. Г. Ребезо (вип. 6).

Серед надрукованих статей особливо виділяються праці авторів з Одеси. Їм належать узагальнюючі статті про сучасну німецьку, англійську, американську, болгарську, французьку історіографію, критичний аналіз творчості провідних зарубіжних учених П. Ренувена, Г. Моргентау, К. Шорске. В статті Р. О. Басова зроблено короткий огляд праць сучасних англійських буржуазних учених Г. Пеллінга, М. Брюса, А. Вуда, К. Кларка, Н. Осбела і ліволейбористського історика Р. Гаррісона (вип. 7).

Критика сучасної буржуазної історіографії викриття її антинаукових фальсифікацій завжди є одним з головних завдань марксистської історичної науки. Цій тематиці присвячено також ряд інших публікацій міжвідомчого збірника. Д. І. Кундуба на основі вивчення великого кола історичних досліджень викриває фальсифікаційські спроби американської буржуазної історіографії проблем радянсько-американських відносин (вип. 8, 9). Критика західнонімецької історіографії першої світової війни дається в статті І. М. Теодоровича (вип. 1), історіографія колоніальної політики Франції розглядається в праці Ю. О. Боева (вип. 11), твори англійських учених про балканські війни 1912—1913 рр. аналізуються В. В. Зайцевим (вип. 10).

Вчені України активно досліджують радянську і зарубіжну марксистську історіографію. Аналіз творів радянських науковців у галузі зарубіжної історії міститься в статтях К. Д. Петряєва (вип. 2), Т. Г. Солтановської (вип. 2), П. М. Калениченка (вип. 3), М. М. Швагуляка (вип. 4), С. І. Сідельникова (вип. 5), М. В. Куяна (вип. 8), О. І. Чернюкутова (вип. 12). Кілька цікавих досліджень узагальнюють творчі досягнення істориків братніх країн: болгарській історіографії присвячені розвідки І. В. Ганевича (вип. 2), О. С. Бейліса (вип. 6), угорській — Л. А. Коваленка (вип. 1), М. Ф. Лебовича (вип. 1), німецькій — І. М. Кулинич (вип. 5, 9) та Н. С. Гвоздик (вип. 8).

Короткий огляд історіографічних публікацій дає підстави констатувати безумовні досягнення українських вчених в галузі нової та новітньої історії і поставити питання про деякі аспекти досліджень, які ще не привертати належної уваги науковців. В першу чергу це стосується таких проблем як критика сучасних течій

в зарубіжній історіографії, посилення боротьби проти буржуазних і реформістських фальсифікаторів історії світового революційного процесу, створення творчих портретів провідних істориків нашого часу, узагальнення досягнень української радянської і дожовтневої історіографії загальної історії. Необхідно подолати відставання в галузі джерелознавства нової та новітньої історії. Проблема правильного вибору джерел для фахівців стоїть тут досить гостро.

Аналіз тематики всіх випусків збірника дає змогу зробити висновок, що з різних галузей нової та новітньої історії найбільшою популярністю серед науковців вищої школи України користується слов'янознавство. Історії Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Югославії, загальним проблемам Балкан присвячено 63 статті 31 автора, тобто понад третину всіх матеріалів. Інша галузь дуже близька до вказаної і навіть частково співпадає з нею, це — історія європейських країн народної демократії, що включає, крім досліджень з історії названих країн, вивчення минулого Угорщини, Румунії, Німецької Демократичної Республіки (з 1945 р.). Історія країн соціалістичної співдружності розглядається в статтях 46 авторами. Це явище цілком закономірне, оскільки слов'янознавство і балканістика мають на Україні давні й міцні історичні традиції.

Найповніше в публікаціях рецензованого збірника представлена історія Болгарії (27 статей 13 авторів). Знову ж це явище не випадкове, воно обумовлене віковими традиціями, близькістю мови й культури. Вузловими проблемами болгаристики, що вивчаються вузівськими істориками України, є національно-визвольний рух другої половини XIX ст. і взаємовідносини з Росією, класова боротьба від початку XX ст. до другої світової війни, форми і методи будівництва соціалізму в НРБ.

З першої проблеми слід відзначити дві праці С. І. Сідельникова (вип. 1, 5), статті А. К. Мартиненка (вип. 2, 3, 4), джерелознавчу розвідку К. Л. Струкової (вип. 5).

Над вивченням революційного минулого братнього народу особливо успішно працює Г. Й. Чернявський. Революційним болгарсько-російським зв'язкам присвятив статтю Г. А. Гайдай (вип. 10). Економічне становище та страйкову боротьбу болгарського пролетаріату в цей же період досліджує А. Мірзаєв (вип. 11).

Вузівські науковці інтенсивно розробляють різні аспекти соціалістичного будівництва в Болгарії, особливо — А. О. Копилов, який вивчає зростання руху опору під впливом перемоги Радянської Армії і створення Вітчизняного фронту (вип. 1, 3) та А. І. Черний, що дає досить повну картину соціально-економічних і політичних перетворень в Болгарії в перші роки соціалістичної революції. Щоправда в окремих його розвідках дещо спрощено розглядаються складні і суперечливі явища болгарської історії 1945—1948 рр., не використовується новітня література з обраної проблеми. Питанню розвитку співробітництва і дружніх зв'язків між братніми народами присвятили свої статті М. В. Знаменська (вип. 9) та К. П. Бахмат (вип. 10).

Підліно працюють українські учені над вивченням минулого польського народу. Глибиною відзначаються праці І. Д. Кундюби, П. М. Калениченка, І. І. Белякевича. Характерним для наукового стилю цих учених є творчий підхід до розробки навіть таких проблем, що вже, здавалося б, розв'язані. Добра обізнаність з новітньою літературою, широке використання архівних джерел допомагають їм робити широкі й самостійні узагальнення.

Науковці вищої школи (зокрема І. Д. Кундюба та Ю. І. Макар) розробляють таке складне питання, як варшавське повстання 1944 р. Однак українські полоністи недостатньо займаються проблемами соціалістичного будівництва в Польській Народній Республіці.

Серед опублікованих статей з історії слов'янських країн слід назвати праці А. Ф. Кізченка про зовнішню політику Чехословаччини напередодні другої світової війни (вип. 4, 5, 6, 8) і невелику розвідку В. В. Сухарева про початок соціалістичного змагання в чехословацькій промисловості 1949 р. (вип. 1). З історії Югославії надрукована лише одна, досить поверхова, історіографічна стаття М. В. Куяна (вип. 8).

Чимало публікацій міжвідомчого збірника присвячено історії Угорщини, країни, минуле якої здавна вивчається українськими вченими. Робітничий рух Угорщини 1919—1924 рр. досліджується в статтях І. М. Грапчака (вип. 2, 5, 6). Й. Вайн-Надь додав кілька цікавих даних про участь угорських інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу в Росії. Значна увага приділяється розробці питань соціалістичного будівництва в Угорщині. В. І. Худанич розкриває на конкретних фактах значення договору з СРСР для долі братнього народу (вип. 10). Г. М. Кипаренко аналізує закономірності та особливості соціалістичних перетворень в сільському господарстві країни в кінці 40-х — на початку 50-х років (вип. 2, 10). Автор зумів намалювати об'єктивну картину колективізації угорського села, показати труднощі, з якими прийшлося зустрітись комуністам, щоб вивести селянство до можливого життя. Культурній революції, темі, яка, між іншим, недостатньо опрацьована в сучасній українській історіографії, присвятив свою статтю І. М. Горват (вип. 5). Угорський рух прихильників миру висвітлюється в розвідці І. Г. Повхана (вип. 11).

Недостатньо вивчається історія Німецької Демократичної Республіки і Румунії. З праць, надрукованих в рецензованому виданні, своїм науковим рівнем, оригінальністю і багатством фактичного матеріалу виділяються статті В. Д. Лисоченка (вип. 3, 4) і Г. В. Марченка (вип. 6, 10) про будівництво в цих країнах нового суспільного ладу. Історіографії НДР присвятила свої дві статті Н. С. Гвоздик (вип. 8). Зовнішню політику Румунії на початку XX ст. досліджує Г. Й. Хенегар (вип. 11).

Переходячи до огляду публікацій з історії країн Західної Європи, слід насамперед зазначити, що українські науковці найактивніше вивчають минуле Німеччини та Франції. Багато актуальних сюжетів західноєвропейської історії нового та новітнього часу залишається осторонь творчих шукань українських учених, зокрема, такі теми як буржуазні революції XVII—XIX ст., друга світова війна, демократичний і комуністичний рух 20—30-х років, стратегія і тактика буржуазії в боротьбі проти робітничого руху, вплив досягнень світової соціалістичної системи на внутрішню і зовнішню політику капіталістичних держав.

З праць, присвячених сюжетам німецької історії, своєю широтою виділяється цикл публікацій І. М. Теодоровича (8 статей). Спираючись на великі й різноманітні документальні матеріали, що вперше вводяться в науковий обіг, автор намалював переконливу картину загарбницьких планів німецько-австрійської воєначини щодо Польщі, України, Росії під час першої світової війни (вип. 4, 5, 6, 12). Гнівно звучать слова історика про підступну змову українських буржуазних націоналістів з німецьким імперіалізмом у Брест-Литовському (вип. 8). В двох статтях автор аналізує ленінські характеристики й оцінки проблеми (вип. 9, 10). Певною мірою до цієї тематики приймає стаття Г. Л. Никольникова про крах анексіоністського Брестського миру (вип. 2). Німецькій соціал-демократії кінця XIX—початку XX ст. присвятив кілька статей Г. В. Павленко (вип. 4, 7, 8, 9, 12). М. М. Швагуляк вивчає німецький робітничий рух 20-х років (вип. 4, 6). Актуальна тема — боротьба СРСР і НДР за демократичне розв'язання так званого «західноберлінського питання» досліджується в розвідках Р. В. Довгилевича (вип. 3, 4). На жаль, у збірнику не надруковано жодної статті з питань внутрішньої та зовнішньої політики Західної Німеччини.

За винятком робіт Л. А. Коваленка (вип. 1, 2, 8) і К. О. Джеджули (вип. 1, 2) про вплив французької революції кінця XVIII ст. на Росію, Україну та Угорщину, про поширення ідей Ж.-Ж. Руссо і Д. Дідро в цих країнах, всі інші статті стосуються подій новітньої історії Франції. В них розглядаються, в основному, дві проблеми: зовнішня політика та робітничий і комуністичний рух середини нашого століття. Перша проблема досліджується в працях А. Джуманова (вип. 3, 4) і А. Ф. Сидорука (вип. 7, 8, 9). Комуністичному руху передвоєнної епохи й часів Опору присвячені спільні праці В. Й. Бондарчука і М. Г. Язвінського (вип. 10, 11) та самостійна праця першого (вип. 12). В невеликій розвідці В. В. Шаповалов розглядає передумови, хід і наслідки загального страйку 28 квітня 1954 р. (вип. 11). Окремо стоїть публікація Ю. О. Боева, що є біографічним нарисом про останні роки життя одного з видатних діячів французького робітничого руху Жана Жореса (вип. 1).

Мало розробляється науковцями вузів історія Англії. З конкретно-історичних робіт можна назвати лише статтю Г. Л. Ебельса (вип. 8). В. В. Зайцев у ряді статей зосередив свою увагу на розкритті експансіоністського курсу британської зовнішньої політики на Балканах напередодні першої світової війни (вип. 5, 6, 10, 12). Історичні погляди видатного англійського письменника В. Теккерея досліджуються в праці В. С. Довгопола (вип. 10).

Ще менше вузівські науковці розробляють історію США. Якщо судити з матеріалів, вміщених в рецензованому збірнику, то тільки трое з них (К. С. Лузик, С. Й. Аппатов, Н. М. Маркіна) обрали минуле США об'єктом своїх наукових інтересів.

Цілком зрозуміло, що названі автори висвітлюють лише невелику частину комплексу важливих і актуальних проблем історії США. Необхідність інтенсифікації досліджень у цьому напрямі викликана тим, що в американській буржуазній історіографії йде зараз широка підготовка до святкування 200-річчя війни за незалежність і в зв'язку з цим значно посилився потік апологетичної літератури, в якій перекошуються події раннього періоду історії США.

Історія країн Азії та Африки, як і Латинської Америки, на сторінках збірника представлена також дуже слабо. З сходовнавчої проблематики опубліковані праці лише 6 авторів. В. І. Прокоф'єв розробляє загальну тему про англійську колоніальну політику в Індії на початку XX ст. (вип. 5, 8). Соціально-економічний розвиток Монголії початку XX ст. і намагання іноземних імперіалістів підкорити цю країну добре показано в працях Д. Ж. Батуєва (вип. 4, 5, 8). П. Ф. Кіпенко розглядає проблеми радянсько-афганського співробітництва (вип. 7). Два матеріали — статті Д. М. Філіпенка (вип. 1) та Т. В. Азімова (вип. 2) — присвячені історіографії новітньої історії Туреччини. Що стосується країн Латинської Америки, то їх минулому

присвячена лише одна публікація М. Н. Межевича, який вивчає збройне повстання робітників Аргентини в 1919 р. (вип. 6). Редакція міжвузівського збірника має всіляко сприяти появі нових праць на східнознавчу проблематику. Можливо, було б доцільно створити спеціальний республіканський науковий орган, приміром, «Українське східнознавство» як це було в 20-х роках, щоб стимулювати творче зростання фахівців-східнознавців.

Підбиваючи загальні підсумки дослідження нової та новітньої історії зарубіжних країн у вищій школі України, як про це можна судити з 12-ти випусків збірника, треба відзначити постійне зростання досліджень цієї галузі історичної науки як щодо широти діапазону, так і змісту. Основні вимоги часу до наукових робіт в галузі соціальних наук — науковість і актуальність — стали законом творчості вчених УРСР. Свідченням високого наукового рівня праць істориків вищої школи України є те, що статті, надруковані в міжвідомчому збірнику, стали основою змістовних монографічних досліджень, докторських і кандидатських дисертацій*.

Разом з тим уважне ознайомлення з матеріалами рецензованого збірника вказує на ряд недоліків і прогалин, які є не наслідком лише недоліків у роботі редколегії, але й певним чином відображенням загального стану розробки проблем цієї галузі науки у вищій школі України. Передусім спостерігається значна нерівномірність в обранні тем дослідження як щодо наукової проблематики, так і регіонів зарубіжного світу. Недостатньо вивчається історія соціальної та економічної політики капіталістичних країн, ранні періоди робітничого руху, вся зарубіжна історія XVII — першої половини XIX ст., історія зарубіжної культури, проблеми другої світової війни. Слід, мабуть, уникати певного «європоцентризму», більше вивчати національно-визвольний рух і минуле країн Азії, Африки та Латинської Америки.

На наукову роботу вчених вищої школи необхідно звернути більшу увагу Міністерства вищої освіти та Інституту історії АН УРСР. Назріло питання про збільшення періодичності рецензованого збірника, тому що портфель редакції надзвичайно перевантажений, авторам приходить довго чекати виходу в світ своїх праць. Слід частіше практикувати міжвузівські та республіканські конференції, симпозиуми з актуальних проблем зарубіжної історії, до яких ширше залучати науковців периферійних вузів. Це поживало б дослідження нової та новітньої історії.

Необхідно зазначити, не впадаючи в «архівний фетишизм», що дослідники зарубіжної історії мають змогу значно розширити джерелознавчу базу. Фонди основних радянських архівів, зокрема ЦПА при ІМЛ, АЗГПР, ЦДАЖР СРСР, використовуються ще недостатньо. В ЦДАЖР СРСР особливо багаті матеріали містять фонд ТАРС, де зберігаються цінні джерела з історії новітнього часу. Значно повніше треба використовувати цінні публікації поточної інформації та оцінки подій з газет «Правда», «Известия», багатьох журналів, що висвітлювали міжнародне життя.

Немає сумніву, що виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, міжвідомчий науковий збірник «Питання нової та новітньої історії» в новий п'ятиріччя стане ще більш авторитетним науковим органом у галузі зарубіжної історії, сприятиме новим успіхам української радянської науки.

Д. П. УРСУ

* І. М. Гранчак. Робітничий рух Угорщини. 1919—1925 рр., Львів, 1968; Г. И. Чернявский. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма, 1925—1929 гг., Харьков, 1968; С. И. Сидельников. Болгарский революционный Центральный Комитет (1869—1872 гг.), Харьков, 1970; А. С. Бейлис. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. до социалистической революции 1944 г.), Львов, 1970; Н. Н. Маркина. К вопросу о внешнеполитической и военно-стратегической концепциях правительства Эйзенхауэра — Даллеса, К., 1970; А. Ф. Кізченко. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, К., 1971; В. С. Бруз. Борьба СССР за коллективную безопасность в Европе и политика западных держав в 1933—1937 гг. Автореф. докт. дисс., К., 1970; И. М. Теодорович. Захватническая политика Германии и Австро-Венгрии на Востоке 1914—1918 гг. Автореф. докт. дисс., К., 1971; К. С. Лузик. Положение негров в США (1950—1960 гг.). Автореф. канд. дисс., К., 1969; Ю. И. Макар. Вооруженное восстание 1944 г. в Варшаве. Автореф. канд. дисс., К., 1970; Н. С. Гвоздик. Проблемы истории советского общества в исторической литературе ГДР. Автореф. канд. дисс., К., 1970; Л. В. Таран. Эволюция традиционного направления французской историографии и творческий путь Пьера Ренувена. Автореф. канд. дисс., Одесса, 1970.

УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Крім історико-літературних пам'яток про визвольну війну 1648—1654 рр., про які йшлося в нашій попередній розвідці¹, у другій половині XVII ст. у західноєвропейських країнах були видані численні брошури й трактати, історіографічні праці й твори «літератури факту» — мемуари, описи мандрівок, нариси тощо, в яких широко, іноді ґрунтовно і яскраво, відображена тогочасна українська дійсність, зокрема бурхливі події політичної історії України. Але збереглося також немало пам'яток і джерел, котрі відбивають, переважно в етнографічному аспекті, «мирне життя» селян і міського населення, їх суспільний уклад, побут, звичаї тощо. Автори цих пам'яток і джерел інтегрувалися Україною як цілком визначеною національно-історичною реальністю, як самобутнім етнічним утворенням.

Принаймні до останнього десятиріччя XVII в. Україна належала до тих «неспокійних районів», які постійно привертати до себе увагу всієї Європи. «У другій половині XVII ст., за гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи, що тримувалися різних орієнтацій — то на російський царизм, то на польського короля, то на турецького султана, нерідко міняючи ці орієнтації і зовсім не дбаючи про інтереси широких народних мас, Україна була ареною безперервної боротьби внутрішніх і зовнішніх сил, ареною гетьманських міжусобиць»². Оскільки в цю боротьбу були втягнуті всі три «великі держави» східної частини континенту — царська Росія, шляхетська Польща і султанська Туреччина, її наслідки, тобто панування однієї з цих країн на Україні, впливали на політичну ситуацію в усій Європі, порушуючи існуючу рівновагу сил. Багато держав тогочасної Європи мали на Україні свої інтереси, здебільшого опосередковані, і тому пильно стежили за невсучаючою боротьбою, ареною якої була «країна козаків».

Всі ці бурхливі події української історії відбиті в різноманітних джерелах. Складні перипетії боротьби між різними угрупованнями козацької старшини й сусідніми державами досить широко висвітлювалися в західноєвропейських часописах, які вміщували розповіді дипломатів, агентів, мандрівників, наємників і т. д. За свідченням дослідників, обізнаних з цими джерелами, в 60—80-х роках XVII ст. повідомлення про події на Україні регулярно друкували французька «Gasette de France», англійська «The London Gasette», німецька «Ordiner Postzeitung» (пізніше перейменована в «Euroräischer Mercurius»); багато інформації про Україну з'являлося також на сторінках голландського журналу «Mercure hollandais», що виходив з 1672 до 1684 р. Значну увагу ходу боротьби на Україні незмінно приділяв популярний в Європі французький часопис «Mercure historique et politique contenant l'état présente de l'Europe», що почав своє існування у 80-х роках XVII ст.³ На жаль, комплекти всіх цих періодичних видань відсутні в бібліотеках СРСР, а тимчасом вони могли б стати важливим джерелом для вивчення як історії України, так і Росії, особливо ставлення європейської громадськості до розгортання подій в цій частині континенту.

Разом з тим про «країну козаків» розповідалося в багатьох брошурах і «летючих листках» — цих попередниках газет і журналів. Найбільше їх видано німецькою, а також італійською, французькою й англійською мовами, епізодично вони з'являлися в Іспанії, Голландії та інших державах. У цих виданнях показано, зокрема, намагання Виговського віддати Україну під владу Речі Посполитої. Дії гетьмана схвалювали католицькі кола Заходу, оскільки останні боялися повного занепаду шляхетської Польщі й посилення Російської держави після возз'єднання з Україною. Так, «повернення козаків під владу їх законного монарха», тобто польського короля, вітали автори брошур, виданих у 1658—1659 рр. у Франції та Німеччині⁴. В окремій брошурі німецькою мовою був опублікований текст Гадяцької угоди, укладеної Виговським з Річчю Посполитою у вересні 1658 р.; там же вміщено повідомлення про її обговорення на Варшавському сеймі в травні 1659 р.⁵ Слід зазначити, що «порозуміння» з Виговським правлячі кола Речі Посполитої розцінювали як величезний успіх польської

¹ Д. С. Наливайко. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. — «УІЖ», 1969, № 8—12, 1970, № 1.

² Історія української літератури у восьми томах, т. 1, К., 1967, стор. 344—345.

³ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, Paris, 1935, стор. 41.

⁴ Les Particularités du serment présenté au Roy de Pologne par les Deputés des Cosaques, Paris, 1659; Nachricht mit was vor Ceremonian der zwischen der Cron Polen and denen Cosacken getroffene Vergleich am Polnischen Hofe beschworen worden, Anno 1659.

⁵ Vollständige und eigentliche Friedens-Puncta welche zwieschen dennen Wohlgeborenen Ihre Königliche Maystat... und dem auch Wohlgeborenen Feldt-Herrn und Zaporowischen Armee... Verwichenen 1658-sten Jahres den 16 September unter Hadiacz berahmet... Anno 1659.

дипломатії, як здійснення одного з основних завдань їх політики після Переяславської ради, котре полягало в досягненні розриву відносин між козаками і Росією. Так, польський посол до Виговського С. К. Бенювський писав у реляції: «Satis felicitatis, що справи козацькі ad confusionem deductae, що з Москвою вони cohaerent, з татарами теж у лютій ворожнечі й до цього часу ворогують. До того ж, вони самі між собою пересварилися. Все те wolente Deo fructus laboris mei...»⁶.

У західноєвропейських часописах, «летючих листках» і брошурах широко висвітлювалися хід Чудновської війни 1660 р., зрада Юрія Хмельницького і вторгнення польських військ на Лівобережну Україну. Так, 17 лютого 1661 р. «Gasette de France» повідомляла: «Останні листи з України підтверджують добре порозуміння між Польщею й татарами, а також те, що їх війська повинні з'єднатися для продовження війни з московитами». Докладніше про згадані події інформували французьку громадськість брошури, опубліковані в 1661—1664 рр.⁷ Тоді ж у Німеччині видано брошури про битву під Любарем і Слободищами⁸, Слободншенську угоду Юрія Хмельницького з польською шляхтою⁹, про битви під Криловим та Бучином і вторгнення польсько-шляхетських військ на Лівобережжя¹⁰. Ширше, але також з пропольських позицій описано поразки російських і українських військ восени 1660 р. в «Уривку з пруської хроніки», видрукованому наприкінці того ж року¹¹. Слід згадати й «Щоденник» шотландця П. Гордона, який був учасником битви між польсько-татарськими й козацькими військами під Слободищами і залишив її докладний опис, більш об'єктивний і точний, ніж у Коховського¹². Зокрема, Гордон переконливо показав, що поразка російських військ і українських козацьких полків у «подвійній битві» під Любарем—Слободищами була насамперед наслідком повільності й неузгодженості їх дій.

Проте найбільший резонанс у Західній Європі викликали війни з турками на Україні в 60—70-х роках XVII ст. У деяких країнах, зокрема Італії й почасті Німеччині, з особливим інтересом стежили за смисловою боротьбою запорізьких козаків під проводом Івана Сірка проти турецької й татар.

Прелюдія цих трагічних для України подій — прийняття Дорошенком протекторату турецького султана — була зафіксована Ж. Расіном у підготовчих матеріалах до його праці про історію правління Людовіка XIV. Звістку про цю акцію він передав зі слів французького посла в Туреччині маркиза де Нуантейля, помилково приписавши її Тетері: «Султан менше всього сподівався на підкорення козаків, коли вони запросили у нього протекції. Він саме був тоді на полюванні в Ларісі... Це був генерал Тетеря, керівник козаків, який зробив такий крок, бажаючи помститися полякам за те, що вони перейшли на бік його писаря (secrétaire), який збунтувався. Султан вислав козакам бунчук на знак того, що він прийняв їх під свій протекторат»¹³. Отже, Расін неправильно пояснював причини фатального кроку Дорошенка, але сам факт його заінтересованості цією подією свідчив про її значний відгомін у Західній Європі.

Ця звістка була сприйнята європейською громадськістю не без подиву, бо аж ніяк не в'язалася з традиційним уявленням про українське козацтво як найзапеклішого ворога турків, уявленням, що склалося ще десь на початку XVII ст. Тому й не дивно, що навіть Отевіль (Тандр де Гаспар), який тверезо підходив до вирішення політичних справ, кваліфікував «союз козаків з турками» як «несподіваний і неприродний», разом з тим зазначаючи, що турки скористалися ним для пограбування багатих країн¹⁴. Так же характеризовав ці події автор популярної тоді праці «Історія турків» англієць

⁶ Z. Wójcyk. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza, Warszawa, 1959, стор. 33.

⁷ Les Particularités de ce s'est passé entre les Polonois, Moscovites et Cosaques, jusqu'à au retour de ces derniers à l'obéissance du Roy de Pologne, Paris, 1661; Le Progres du Roy de Polonge dans l'Ukraine depuis qu'il a passé le Borysthene., Paris, 1664.

⁸ Continuation Ander Theil oder Continuation der Schweden, Polen, Moskowiter und derer Allirten Kriegs Händel, Bogen, 1661.

⁹ Commission, welche zwischen J. K. M. und der Krohne Pohlen, an einer und dem Zaporowischen Feld-Herr Chmielnicki und unterhabenden Kosaken an anderer Seiten unter Cudnow vollentzogen, Anno 1660.

¹⁰ Continuation der glückliches Victoria, so der Zaporowische Feldherr nebenst der Tartaren, auf Seiten Ihr Königliche Maystat bey Krylow und Buczin gegenst die Moskowiter erhalten, Anno 1662.

¹¹ Auszug der Preyssischen Chroniken eines ausführlichen Schreibens, von vornehmer Hand aus Sambor von 4. Oktober dieses laufenden 1660 Jahres, betreffende die newliche Niederlage der Moskowiter bei Lubertow, Anno 1660.

¹² Дневник генерала Патрика Гордона. — «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1891, кн. 4, стор. 191—210.

¹³ Jean Racine. Oeuvres, t. V, Paris, 1887, стор. 138.

¹⁴ Hauteville. Polnische Staat oder eigentliche Beschreibung des Königreiches Polen, Cölln, 1697, стор. 43—44.

П. Рікоут, який навіть головною причиною визвольної війни 1648—1654 рр. вважав заборону королем Владиславом IV здійснювати походи козаків у Туреччину¹⁵. Відомий італійський історик Г. Пріорато безпідставно пов'язував дії Дорошенка з Андрусівською угодою 1667 р., за якою Україну було поділено між шляхетською Польщею й царською Росією¹⁶.

Вже перші контакти Дорошенка з турками були зафіксовані європейською дипломатією і викликали занепокоєння в ряді країн. Так, 1666 р. Д. Корнаро, венеціанський посол у Відні, неодноразово доповідав дожеві, що турки збираються вступити на Україну з наміром «об'єднати її з Молдавією і Валахією в одну провінцію Османської імперії». У грудні 1666 р. загін Дорошенка напав на польське військо під Стіною та Браїловим і знищив його. Це була справжня катастрофа для шляхетської Польщі. Ян-Казімір видав поспішний наказ про посполите рушення і водночас звернувся до європейських урядів з проханням про допомогу¹⁷. Про цю подію писалося в збірнику «Theatrum Europeum», кілька разів повідомляла «Gasette de France» та інші західні часописи¹⁸. У зв'язку з діями Дорошенка в Європі чекали вторгнення турків на Україну, і на початку 1667 р. «Gasette de France» неодноразово заявляла, що їх напад на Річ Посполиту — лише питання часу¹⁹. Тоді ж австрійський імператор Леопольд II офіційно повідомив польському королеві про загрозу турецького вторгнення²⁰.

1667 р. на Правобережжі створилося вкрай несприятливе становище для шляхетської Польщі. Насустріч польському війську, яке під проводом польного гетьмана Яна Собеського вирушило втілювати в життя рішення Андрусівської угоди, виступив Дорошенко і при підтримці кримських татар оточив його у Підгайцях. Лише поспішний відхід татар через напади запорожців, очолюваних Сіркою, на Крим і татарські тили дав змогу Яну Собеському після запеклих боїв домогтися підписання угоди²¹. На дії запорожців як головну причину відходу татар вказував «Літопис Самовидця»²². Описуючи хід Підгаєцької кампанії 1667 р., автори «Theatrum Europeum» також зазначали, що напади запорізьких козаків на Крим вплинули на її завершення. Незважаючи на перемир'я, становище на Україні залишалося вкрай напруженим, і вся Європа чекала вибуху великого воєнного конфлікту при безпосередній участі Османської імперії²³.

Восени 1670 р. в Острозі проходили переговори між представниками шляхетської Польщі і Дорошенком, на яких останній вимагав поширення статусу «України», тобто автономної козацької держави, на Полісся, Волинь і Поділля, а також визнання церковної влади київського митрополита на всіх руських землях Речі Посполитої. Ці переговори закінчилися безрезультатно, і тоді Річ Посполита використала маріонетку Ханенка, який 2 листопада 1670 р. підписав «угоду», запропоновану польським урядом, за якою вся Україна мала знову опинитися під владою шляхетської Польщі. «Угоду» терміново затвердив сейм²⁴. Влітку 1671 р. Ян Собеський витіснив загоны Дорошенка з Брацлавщини. В цих операціях польний гетьман проявив свій талант полководця, що, до речі, добре показано в спеціальній розвідці сучасного польського дослідника М. Яворського²⁵. Але не слід забувати, що успіхи польських військ були досягнуті великою мірою завдяки активним діям запорожців проти союзників Дорошенка кримських татар. На дніпровських переправах запорожці атакували орду і після запеклої триденної битви примусили хана Ааділь-Гірея не тільки відступити, але й підписати з ними договір про спільну боротьбу проти Дорошенка²⁶. Це була одна з блискучих перемог Сірка над татарами, але в надто складній ситуації, що склалася тоді на Україні, об'єктивно вона сприяла поновленню польсько-шляхетського панування на Правобережжі.

Війна 1671 р. найповніше і найоб'єктивніше відображена в «Щоденнику» Ульріха Вердума, який є однією з найцікавіших пам'яток західноєвропейської україніки дру-

¹⁵ P. Ricaut. The History of the Turkish Empire..., v. II, London, 1680, стор. 66.

¹⁶ G. Priorato. Historia di Leopoldo Cesare, v. III, Vienna in Austria, 1672, стор. 210—214, 234, 240—242.

¹⁷ Z. Wójcyk. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza, стор. 220—221, 249.

¹⁸ «Theatrum Europeum», X, стор. 249; «Gasette de France», 15, 17 і 22 січня 1667 р.

¹⁹ «Gasette de France», 6, 15 лютого і 1 березня 1667 р.

²⁰ Z. Wójcyk. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka, Warszawa, 1968, стор. 17.

²¹ О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, К., 1961, стор. 212, 213.

²² Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878, стор. 95.

²³ «Theatrum Europeum», X, стор. 530—533, 826—827.

²⁴ Z. Wójcyk. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka, стор. 249—250; О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 239.

²⁵ M. Jaworski. Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w r. 1671.— „Studia i materiały do historii wojskowej”, XI, N 1, 1965.

²⁶ О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 242—247.

гої половини XVII ст. Він був надрукований відомим німецьким вченим Й. Бернуллі через 90 років після написання²⁷, а в останній третині минулого століття з'явився в перекладі на польську мову²⁸. Фрізький шляхтич за походженням, У. Вердум здобув освіту в університетах Голландії й Німеччини, а 1670 р., після смерті батьків і поділу маєтностей між численними дітьми, виїхав до Польщі на «пошуки фортуни». Там він зблизився з Ж. де Куртоном, французьким агентом, який повинен був створити шляхетську конфедерацію для усунення з престолу Михайла Вишневецького і обрання новим королем прибічника Франції. Куртон намагався залучити до конфедерації Яна Собеського, який командував польськими військами на Україні, і тому Вердум багато мандрував по українських землях. Він мав літературний хист і його описи життя й побуту різних верств українського і польського населення Галичини, Поділля й Брацлавщини відзначаються великою достовірністю.

Слідуючи за Яном Собеським, у серпні 1671 р. Вердум прибув на Поділля й Брацлавщину. В «Щоденнику», який він вів у цей час, змальовано розорення України польськими військами і, особливо, татарськими загонами. Захоплюючись багатством і красою подільської землі, він разом з тим постійно зазначає: «Місто те (або село) нині дощенту спустошене (чи спалене)». Прибувши 23 серпня до Бара, Вердум зафіксував у «Щоденнику», що «раніше це було багате й людне місто, тепер воно майже повністю спустошене» (стор. 141—142), і далі: «Ще староство Собеських, котре до козацької війни (тобто 1648 р.—Д. Н.) приносило щороку від двохсот до трьохсот тисяч прибутку». Ці відомості проливають світло на ту причину відчайдушної боротьби Яна Собеського за Україну, яку замовчували польські шляхетські історики.

Просуваючись на південний схід берегами Бугу, Вердум скрізь бачив руїни і зга-рища. Ось одна з його зарисовок: «На світанку 25 серпня ми наткнулися на татарський табір під тим містом на березі Бугу. Воно не дуже велике, але добре збудоване й заселене козацьким людом. Татари дізналися про наш підхід і стрімголов втекли. Потім ми йшли через ліс, а далі через висоту й долину, з якої було видно околиці, які піднімалися над Бугом, з розкішними полями й численними селами» (стор. 143). Яскраво описаний Вердумом тогочасний Брацлав, «місто по-козацьки сильно укріплене», в якому були «тільки грецькі церкви, бо живуть тут лише козаки» (стор. 144). По-бував автор «Щоденника» й на полі битви під Батогом, оглянув руїни польського табору, в якому «за першої козацької війни було оточено 34 тис. поляків», і «всі вони загинули, в тому числі й найстарший брат Яна Собеського» (стор. 144—145). Жорстоко спустошені, як свідчив Вердум, околиці й передмістя Могилева, але саме місто вціліло завдяки вдалому розташуванню між Дністром та озером і міцним мурам (стор. 147—148). Згадується в «Щоденнику» й «вірний Польщі гетьман Ханенко, який діяв спільно з Собеським». Вердум вважав, що найтяжчим наслідком останніх війн було спустошення України татарами. За його свідченням, вже 1671 р. у руських воєводствах Речі Посполитої «багато округ стали такими ж пустинними й безлюдними, як ті дикі поля, що відділяють Поділля й Україну від кримських татар» (стор. 163). Але це був тільки початок «руїни».

Події на Україні кінця 60-х — початку 70-х років XVII ст. привернули увагу молодого Г.-В. Лейбніца — пізніше великого німецького вченого й філософа, якого сучасні дослідники вважають одним із зачинателів німецького й європейського Просвітництва²⁹. Як відомо, для Лейбніца політичне життя Європи було насамперед грандіозним полем для досліджень та експериментів. Він розробив чимало політичних проєктів, які відзначалися грандіозністю масштабів, сміливістю думок і разом з тим утопічним характером³⁰. Саме ці риси Лейбніца найяскравіше проявлялися на ранньому етапі його діяльності. Майбутній вчений постійно цікавився життям слов'янських країн, зокрема Україною й козаками. На ранньому етапі діяльності він поділяв поширені тоді на Заході уявлення, за якими Польща — східна межа Європи, форпост «європейсько-християнської культури», що виконував особливу культурно-історичну місію³¹.

1669 р. з приводу чергової елекції в Речі Посполитій Лейбніц під псевдонімом «Литвин» (Lithaupo) опублікував у Данцігу трактат «Спроба політичних дказів у справі виборів польського короля» («Specimen demonstrationum politicarum proeligendo rege Polonogetum»), в якому за допомогою математичних методів прагнув довести необхідність і неминучість обрання королем «свого кандидата», ставленника Пруссії Ф.-В. Нейбурзького. Разом з тим Лейбніц намагався відбивати інтереси середніх польських шляхтичів. Очевидно, саме тому він багато писав про особливу цивілізаторську місію шляхетської Польщі на сході Європи і різко виступав проти її ворогів, насамперед українського козацтва й Росії, а також засуджував Андрусівський договір як такий,

²⁷ Johann Bernulli's Archiv zur neueren Geschichte, Geographie-Natur- und Menschenkenntnis, bd. IV, VI, VIII, Leipzig, 1785—1788.

²⁸ X. Liske. Cudzoziemcy w Polsce, Lwów, 1876.

²⁹ E. Winter. Frühaufklärung, Berlin, 1966, стр. 56—65.

³⁰ E. R. Merkel. Leibniz und die Chinamission, Leipzig, 1926.

³¹ K. Bittner. Slavica bei G. W. Leibniz.— „Germanoslavica“, 1931—1932. I, N 1, стр. 18—19.

що нібито порушив рівновагу сил в Європі на користь «варварського Сходу». Як і шляхетські публіцисти, він називав козаків «ребелянтами», що нанесли і продовжували наносити величезні збитки Речі Посполитій. Не ігноруючи головної мети Лейбніца — агітації шляхтичів за «свого кандидата», для досягнення якої він виступав проти «ребелянтів», слід насамперед враховувати вже згадану концепцію особливого культурно-історичної місії шляхетської Польщі. Ця концепція характерна для західної барокової культури, представником якої був великий німецький філософ і вчений.

У трактаті «Про єгипетський похід короля Франції» («De expeditione egiptiaca regi Franciae», 1672), який був опублікований лише на початку XIX ст.³², Лейбніц торкнувся турецької проблеми, котра дуже інтересувала європейську громадськість, оскільки залишалася пекучим питанням європейської політики. Створення трактату обумовили активізація турецької експансії на Дунаї, особливо на Україні, і короткочасна різка зміна в політиці Франції щодо Туреччини в другій половині 60-х років XVII ст. Справа в тому, що Людовік XIV підтримував проект Анрі де ля Тура, шевальє Тюренна, про організацію «хрестового походу» на Османську імперію і наступний поділ її європейських володінь³³. Однак король досить швидко відмовився від здійснення цього романтично-рицарського проекту і продовжував проводити традиційну тверезу політику щодо Туреччини. Але вагання короля стали відомими Лейбніцу, трактат якого перегукується з проектом Тюренна. Німецький вчений висунув детально розроблений план розгрому Османської імперії, в здійсненні якого основну роль відводив ланцюжній західній державі того часу — абсолютистській Франції, котра мала спочатку вторгнутися в Єгипет і захопити його. Цьому б сприяли, на його думку, повстання пригноблених турками народів та воєнні дії інших європейських країн. За традицією, що здавна існувала в Західній Європі й особливо зміцніла після Хотинської битви 1621 р., головною антитурецькою силою на сході континенту вважалася Польща. Тому в 43 розділі трактату Лейбніц аналізував її можливості у війні з турками. Значну увагу він приділив також українським козакам, виявляючи непогану обізнаність про їх роль у боротьбі з турецькою агресією.

Втім, висновки Лейбніца невітніші: Польща, на його думку, абсолютно неспроможна перейти у наступ на турків через те, що вона ворогує з козаками, а лише спільні дії з ними були запорукою її успіхів у війнах з Туреччиною. Німецький вчений знав, що козаки відіграли вирішальну роль у Хотинській битві 1621 р., яка була першою великою поразкою турків на суходолі. «Але козаки, які перемогли турків під Хотиним,— констатував він,— тепер найбільші вороги поляків»³⁴. Вони мріють про ослаблення або розгром Польщі і в будь-який момент готові розпочати з нею війну. Прийняття Дорошенком протекторату султана Лейбніц розцінював як створення «варварського союзу» турків, татар і козаків проти всієї Європи. Але він не знав, що тоді український народ, насамперед запорізькі козаки, рішуче боролися проти турецької агресії.

Слід вказати, що й пізніше Лейбніц інтересувався розвитком подій на Україні. Але він радикально змінив погляди щодо слов'янських країн і одним з перших західних просвітителів вважав, що Росії часів Петра I належала авангардна роль на сході Європи, а тому її залучення до європейської освіти і культури вважав завданням всесвітньо-історичної ваги³⁵. Відповідно й заінтересованість Україною у зрілого Лейбніца пов'язувалася з інтенсивним інтересом до Росії та вивченням її. Але це вже проблема, котра виходить за хронологічні рамки даної розвідки.

(Далі буде)

Д. С. НАЛИВАЙКО

³² Leibniz's. Werke, Reihe I, Bd. I, стр. 209—418.

³³ Докладніше про цей проект див. Т. G. Djuvara. Cents projets de partage de la Turquie (1281—1913), Paris, 1914, стр. 212—230.

³⁴ K. Bittner. Назв. праця, стр. 29.

³⁵ W. Currier. Leibniz in seinen Beziehungen zu Russland und Peter der Grossen, Peterberg und Leipzig, 1878; K. Bittner. Назв. праця; L. Richter. Leibniz und sein Russlandbild, Berlin, 1946; E. Winter. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert, Berlin, 1953.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**Л. НАГОРНА.
ПРОТИ СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ
І БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ
ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ ЖОВТНЯ
НА УКРАЇНІ.**

*Видавництво політичної літератури України,
К., 1971, 250 с.*

Велика Жовтнева соціалістична революція завдала нищівного удару по системі капіталізму, знайшла відгук у серцях трудящих всього світу. Водночас вона викликала жах і шалену лютю у стані експлуататорів, які понад 50 років відчайдушно намагаються послабити нездоланий вплив ідей Жовтня.

Особливо активізувались ідеологічні сили буржуазії у зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчям від дня народження В. І. Леніна. Спеціально до цих знаменних ювілеїв, які відзначало все прогресивне людство, в ряді капіталістичних країн, і особливо в США, ФРН, Англії, Канаді вийшли праці з історії революційного руху в Росії, Лютневої і Жовтневої революцій, Комуністичної партії Радянського Союзу і союзних республік. В них у кривому дзеркалі зображується 50-річний шлях, пройдений радянським народом під прапором партії Леніна. Головна мета фальсифікаторської літератури — спотворити правду революції і зобразити події 1917 року у вигідному для буржуазії світлі. Тому безкомпромісна боротьба проти буржуазної ідеології, і зокрема, проти спроб буржуазно-націоналістичної історіографії фальсифікувати історію Великого Жовтня завжди знаходилась в центрі уваги радянських вчених. Саме викриття і спростування буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні присвячена монографія Л. П. Нагорної.

В українській радянській історіографії це перша узагальнююча праця, в якій підано науковій критиці основні напрямки сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації з широкого кола питань проблеми Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Керуючись ленінськими методологічними принципами критики реакційної ідеології, Л. П. Нагорна дає всебічний аналіз фальсифікаторської літератури, що вийшла про-

тягом післявоєнного часу в США, ФРН, Канаді та інших капіталістичних країнах. Обґрунтовуючи її повну антинауковість, автор відзначає, що за своєю політичною спрямованістю сучасна буржуазна література про Жовтневу революцію в переважній своїй більшості відверто фальсифікаторська. Проте, пристосовуючись до обставин, сучасні «радянознавці» змушені якоюсь мірою оновлювати арсенал своїх міфів, вдаватися до більш витончених, з претензією на «об'єктивність», прийомів фальсифікацій, не відмовляючись і від старих й облудних версій. Однак, всі буржуазні і буржуазно-націоналістичні історичні сходяться в головному — в запереченні закономірності перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в центрі Росії і на території національних окраїн.

Спираючись на праці класиків марксизму-ленінізму і великий документальний матеріал, Л. П. Нагорна показує безпідставність тверджень буржуазних істориків Р. Саліванта, Дж. Армстронга, Дж. Решетара, А. Адамса, Р. Пайпса та інших про відсутність на Україні об'єктивних соціально-економічних передумов соціалістичної революції і доводить, що весь хід розвитку України в період імперіалізму був складовою частиною єдиного загальноросійського процесу визрівання об'єктивних матеріальних передумов для пролетарської соціалістичної революції.

Заперечуючи наявність об'єктивних передумов соціалістичної революції, буржуазні історіографи роблять висновок про відсутність на Україні капіталістичних відносин, національної буржуазії і промислового пролетаріату. Проте теорія «безкласовості» і «безбуржуазності» української нації, як показано в монографії, висунута українськими буржуазними націоналістами ще наприкінці XIX ст. і в дещо «модернізованому» вигляді взята на озброєння сучасними буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами, не має під собою ніякого ґрунту. Спростовуючи ці фальсифікаторські версії, Л. П. Нагорна, залучивши статистичні дані переписів населення, а також використовуючи документальні матеріали з досліджень радянських істориків і економістів, науково обґрунтовує, що разом з розвитком капіталістичних відносин формувалася і робітничий клас України як не-

ід'ємна, органічна частина всього російського пролетаріату. До джерел його формування відноситься, насамперед, селянство українських губерній, розорене і порабоване реформою 1861 р. і її об'єктивними наслідками. Досить переконливими дані загальної чисельності пролетаріату України в 1917 р.—3612 тис. чол., що становило близько 1/5 загальної кількості робітників Росії (стор. 67). Що ж до національного складу, то напередодні Жовтневої революції українські робітники становили близько половини промислового пролетаріату і близько 2/3 всього робітничого класу України (стор. 69).

Тісно переплітається з доводами буржуазних фальсифікаторів про відсутність соціально-економічних передумов пролетарської революції версія буржуазної історіографії про характер і рушійні сили революції на Україні.

Апологети буржуазії не бажають визнати того факту, що вирішальним питанням революції 1917 р. на Україні, як і по всій Росії, було питання про владу, і прагнуть представити національне питання і національний рух провідними в революції, що, на їх думку, надавало їй «національного» характеру. Рушійними силами вигаданої апологетики буржуазії «української національної революції» оголошується «всеукраїнство», а зміст її зводиться виключно до боротьби за національне «самовизначення».

Показуючи повну антинауковість тверджень буржуазних ідеологів, Л. П. Нагорна розкриває глибоко народний, класовий характер революції 1917 р. на Україні, готовною рушійною силою якої виступав пролетаріат в союзі з біднішим селянством. Керівною і спрямовуючою силою в боротьбі українських трудящих за своє соціальне і національне визволення була партія більшовиків.

Центральне місце у рецензованій праці зводиться розвінчуванню фальсифікаторських вправ буржуазних істориків, спрямованих на перекреслення діяльності більшовицьких організацій України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і максимального піднесення ролі буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Вони намагаються зобразити більшовицькі організації України в названий період організаційно розрізненими, політично нерішучими, кількісно слабкими групами РСДРП, які нібито не мали помітного впливу на маси.

Облудним заявам Р. Саліванта, А. Адамса, Р. Пайпса та інших нібито загальна картина діяльності більшовицьких організацій на Україні не була відрадною навіть у великих промислових центрах, а у великих містах і селах, за деяким виключенням, більшовики майже зовсім не мали впливу на місцеве населення, Л. П. Нагорна протиставила документальні дані, які навмисно ігноруються буржуазними істориками. Наполягаючи на тезі про нечислен-

ність більшовицьких організацій України після виходу з підпілля, відзначається в праці, буржуазні автори ломляться у відкриті двері, бо ніхто з радянських істориків не заперечує цього факту. Проте фальсифікатори замовчують більш суттєве явище, а саме процес росту рядів більшовиків в 1917 р. Л. П. Нагорна наводить дані про чисельність більшовицьких організацій великих промислових центрів, а також дані загальної чисельності більшовиків України на різних етапах розвитку соціалістичної революції, які є переконливим свідченням того, що саме більшовики, а не дрібнобуржуазні партії були революційним авангардом і згуртували навколо себе переважну більшість трудящих в боротьбі за перемогу Радянської влади.

Належну відсіч в праці дістали спроби буржуазних істориків представити справу так, ніби історія більшовиків на Україні в 1917 р.—це ланцюг одних безперервних внутрішніх незгод і суперечок, і що начебто головною турботою більшовиків напередодні Жовтня була не організація мас на штурм буржуазного ладу, а утвердження свого лідерства в тому чи іншому районі. Автор наводить висловлювання Р. Пайпса, Ю. Бориса, В. Голубничого та інших, які намагаються протиставити більшовиків Півдня України більшовикам Південно-Західного краю, правобережним парторганізації—лівобережним і нарешті більшовиків України—ЦК РСДРП(б). Ці обставини, на думку Р. Саліванта, явилися причиною «неспроможності» більшовиків України створити свою національну партійну організацію напередодні Жовтня.

Для обґрунтування своїх домислів буржуазні історики навмисно перекручують історичні факти, для більшої «переконливості» посилаючись при цьому на праці радянських вчених, спотворюючи їх справжню суть. Проте, в жодному документі партійних організацій, в жодній праці радянських істориків, підкреслює Л. П. Нагорна, фальсифікатори не можуть знайти підтвердження своїм вигадкам. Тільки після створення на Україні єдиного радянського центру більшовики розгорнули діяльність по утворенню загально-українського партійного центру. Наявність загартованих у революційних боях більшовицьких організацій, їх неухильне зростання створювали необхідні умови для утворення КП України.

Велика увага в рецензованій праці відводиться автором розвінчуванню фальсифікаторських версій щодо оцінки Центральної ради дуже широкий—від нестримної апології Ради до різкої критики на її адресу, автор зауважує, що окремі представники буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії, зокрема К. Меннінг, Р. Пайпс критикують Раду за непорозуміння її з Тимчасовим урядом. Це є яскравим свідченням того, що буржуазна історіографія, захищаючи інтереси панівних класів,

виявляє непогане розуміння єдності інтересів російської і української буржуазії і необхідності взаєморозуміння між ними. Переважна ж більшість апологетів буржуазії намагається зобразити Центральну раду у вигляді революційного «парламенту», який ніби-то відбивав волю всього українського народу, його настроїв і прагнення.

Спростовуючи грубі перекознення буржуазних істориків, Л. П. Нагорна, крім інших документів, залучає матеріали періодичної дрібнобуржуазної і буржуазної преси («Киевская мысль», «Нова Рада»), які переконливо доводять, що Центральна рада, як за своїм соціальним складом, так і за характером своєї діяльності була чисто буржуазною націоналістичною установою і не відрізнялася істотно від Тимчасового уряду.

Буржуазна за своїм складом і характером, вона органічно не могла вести масн шляхом революції. Єдиною силою, що завжди виступала як авангард трудящих мас України, виражала їх прагнення, була партія більшовиків.

Гідну відсіч в праці знайшли зусилля нинішніх буржуазно-націоналістичних ідеологів, як і їх попередників, обґрунтувати фальшиву тезу про «північні багнет», що нібито забезпечили перемогу більшовизму на території України, їх намагання грубо перекозтити погляди В. І. Леніна з українського національного питання, зміст і значення таких найважливіших лєнінських документів як «Декларація прав народів Росії» і «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» та інших.

Належна увага відводиться автором викриттю спроб буржуазних історіографів заперечити значення І Всеукраїнського з'їзду Рад, продиктоване прагненням применшити значення його рішень і намагаль зобразити органи Радянської влади на Україні верхівковим і штучним новоутворенням, що не мало опори в масах.

В підсумку слід відзначити, що в порівняно невеликому за обсягом дослідженні Л. П. Нагорна ґрунтовно викрила і спростувала основні концепції сучасної реакційної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації з питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Разом з тим, деякі важливі питання проблеми історії Жовтневої революції, що спотворюються буржуазною історіографією, недосить повно висвітлено в праці. Насамперед, це стосується питання тактики більшовиків щодо Центральної ради на різних етапах розвитку революції. Більш аргументованої критики потребує також питання про ідейний і політичний крах українських буржуазно-націоналістичних партій. Нарешті, в такій праці не зайвим був би і історіографічний вступ.

Загалом праця Л. П. Нагорної — оригінальне наукове дослідження, написана з глибоким знанням даної проблеми, є вагомим внеском у справу боротьби проти буржуазної ідеології.

М. М. МАТВІЙЧУК,
В. В. МУСІЄНКО

Є. І. ЦИМБАЛ.
КОМУНІСТИ
ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
(1941—1945 рр.).

*Видавництво Київського університету,
1971, 172 с.*

Минуло понад чверть століття після закінчення Великої Вітчизняної війни, однак, оглядаючи публікації, присвячені трудовому подвигу радянських людей в особливо складний і тяжкий період воєнних років, не можна не зробити висновку про невиправдано недостатню увагу істориків, публіцистів і літераторів до цього найважливішого фактора перемоги, в якому, до речі, не в меншому, якщо не більшому ступені, ніж у бойовому героїзмі радянських воїнів і партизанів, виявилися величезні переваги соціалістичної системи нашої держави.

Саме керований Комуністичною партією патріотичний рух щодо забезпечення армії всім необхідним привів до створення військово-економічної переваги над противником, яка поряд з високими моральними

якостями радянських воїнів і майстерністю радянських полководців забезпечила цю перемогу радянського народу.

В сучасних умовах ведення війни трудові зусилля мільйонних мас населення мають вирішальне значення. Невипадково це питання було предметом широкої дискусії на XIII Міжнародному конгресі історичних наук. Навіть найпростіше порівняння кількості та аналіз праць, присвячених бойовому і трудовому подвигу радянського народу в роки війни, свідчать про те, що небачені в історії народів трудові зусилля мас радянських людей, які не брали безпосередньої участі в бойових діях армії, партизанів і підпільників, відображені в історіографії у найпростішому плані і потребують значно більшої уваги дослідників.

Невипадково тому, що поява кожної публікації, яка розкриває нові сторінки висвітлення цієї складової частини нашої перемоги над сильним і підступним ворогом, зустрічається масовим читачем з безсумнівним інтересом, а спеціалістами-істориками з надією на можливість заповнення прогалин у висвітленні однієї з найважливіших проблем історії радянського народу.

В цьому плані на особливу увагу заслуговує монографія Є. І. Цимбала, присвячена трудовим подвигам працівників водного транспорту України в роки війни.

Немає необхідності доводити важливу роль тих, чи інших видів транспорту, що забезпечують у сучасних війнах переміщення величезної кількості військової техніки та резервів з глибинних районів, здійснюють транспортування маси військ у місця намічених бойових операцій, евакуюють матеріальні цінності та населення із загрожуваних районів.

Важливе значення як у північних так і в південних районах величезного фронту минулої війни поряд із залізничним та іншими видами транспорту мали водні шляхи сполучення. Втім, коли трудовий подвиг річковиків і моряків півночі нашої країни знайшов своє більш чи менш повне відображення у спеціальних дослідженнях радянських істориків, то до виходу в світ монографії Є. І. Цимбала ця важлива сторінка трудового подвигу на водних комунікаціях півдня висвітлювалася лише частково, уривчастими даними.

Головну увагу автор приділяє діяльності партійних організацій, комуністів водного транспорту України. Однак, фактично, монографія дає стрункий виклад цілого комплексу питань перебування річкового та морського транспорту на воєнний лад, його місця в постачанні фронту. Автор лише про безпосередню участь водників в обороні Києва, Одеси, Севастополя, в наступальних боях радянських військ, у забезпеченні евакуації матеріальних цінностей і населення вглиб країни тощо.

Незважаючи на обмеження рамок дослідження аналізом діяльності моряків і річковиків України, монографія дає загальну картину роботи річкового та морського транспорту всього півдня нашої країни, відображаючи бойовий і трудовий подвиг водників і в інших братніх республіках СРСР, зокрема участь у висадці та забезпеченні десантів на Керченському півострові та в районі Новоросійська, в бойових діях радянських військ на Кубані.

Вже у липні 1941 р. морським шляхом було евакуйовано 120 тис. т вантажів і 60 тис. чол., у тому числі обладнання 60-ти великих підприємств — близько 15% усього евакуйованого на схід. Тривала оборона Одеси забезпечувалася трудовими зусиллями моряків, які доставляли її захисникам понад 18 тис. т вантажів і 64 тис. військово-вослужбовців. Всього ж за період воєнних дій для потреб армії моряки-чорноморці перевезли майже 2 млн. солдатів і офіцерів, понад 2,6 млн. т вантажів, у тому числі 1720 танків, 4600 автомашин і тракторів, понад 7500 гармат.

Ці дані, супроводжувані в монографії конкретними прикладами героїзму та практичної діяльності партійних організацій,

знайшли своє відображення в коротких висновках і характеристиках, наведених у раніше опублікованих працях. Безсумнівно нове і заслуговує на увагу перше узагальнення численних даних про подвиг річковиків України, дане Є. І. Цимбалом.

У період оборонних боїв, коли величезний Дніпровський басейн став ареною кровопролитних битв, завдяки героїзму і трудовому подвигу річковиків тільки по Дніпру, Дністру та Десні було перевезено понад 70 тис. т вантажів для потреб фронту і евакуйовано понад 47 тис. т вантажів і 54 тис. чол.

Цікаві, ілюстровані масою конкретних прикладів уперше узагальнені дані про участь українських річковиків у забезпеченні успішного форсування радянськими військами Дніпра. Лише в районі Каховки, Цюрупінська та Голої Пристані вони підготували 1000 човнів і 22 катери, забезпечивши переправу на правий берег 4 тис. т вантажів і 6 тис. радянських воїнів.

Ряд нових фактів, вилучених з архівних матеріалів, значно доповнює наведену в монографії загальну картину героїчного подвигу радянських людей у зриві спроб ворога використати річкові шляхи для потреб своєї армії. Не менш цікаві також уперше узагальнені дані про героїчну працю радянських людей у відбудові зруйнованого окупантами морського та річкового господарства, про бойові та трудові подвиги українських моряків і річковиків у визволенні окупованих територій нашої країни і в бойових діях радянських військ під час визволення народів Європи.

Не всі сторони трудової та бойової діяльності річковиків і моряків України відображені в монографії повною мірою. Їх боротьбу по зриву планів окупантів показано фрагментарно, не дано чітких підсумкових даних про їх вклад у економіку в перший і завершальний періоди війни, у забезпечення бойових дій армії та евакуацію населення й народного майна. Однак навіть просте порівняння змісту монографії Є. І. Цимбала з працями, опублікованими раніше, свідчить про те, що радянський читач має перше узагальнююче дослідження про вклад одного з загонів багатомільйонної армії трудящих в історичну перемогу нашого народу.

Треба докласти ще багато зусиль, щоб завершити накреслену поки що лише в загальних рисах картину трудової епопеї перших воєнних років.

Вихід у світ монографії Є. І. Цимбала лише незначною мірою заповнює прогалини у висвітленні великого подвигу радянського народу, але тільки такими дослідженнями окремих сторін діяльності багатомільйонної армії трудящих мас можна завершити роботу тільки розпочату незначною кількістю дослідників.

В. І. Клоков

М. М. ЛИСЕНКО.
МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
частина II. 9—10 класи,
вид-во «Радянська школа»,
К., 1971, 160 с.

Перша частина методичного посібника з історії Української РСР (від найдавніших часів до кінця XIX ст.) для вчителів середньої школи була видана М. М. Лисенком у видавництві «Радянська школа» в 1970 р. У другій частині приділено увагу методиці викладання історії Української РСР від початку XX ст. до 1970 р., що відповідає шкільній програмі з історії СРСР і УРСР для 9—10 класів середньої школи. Автор урахував останні досягнення педагогічної науки про вікові особливості учнів, світогляд яких в основному формується саме в 9—10 класах. Посібник має 11 розділів, кожний з яких охоплює певний комплекс тем згідно з науковою періодизацією історії Української РСР. Чітке тематичне та поурочне їх планування підпорядковане підвищенню якості навчання.

М. М. Лисенко правильно підкреслює, що історія УРСР є складовою частиною історії СРСР, а тому характерні для України події мусять подаватися в тісному зв'язку з історичними процесами, що відбувалися в Росії та інших радянських республіках. У перших розділах автор звертає увагу вчителів на всебічне висвітлення процесу розвитку добувної й переробної промисловості, різних галузей сільського господарства, утворення монополістичних об'єднань і т. д. Чимало уваги приділено також формуванню на Україні промислового й сільськогосподарського пролетаріату, висвітленню його міжнародного складу, що позитивно вплинуло на зростання класової солідарності трудящих. Тут М. М. Лисенко дає методичні поради щодо яскравішого висвітлення складного процесу розгортання в 1905—1907 рр. революційної боротьби робітників і селян проти царського самодержавства, буржуазії й поміщиків. Показана також діяльність В. І. Леніна й Комуністичної партії як в період першої буржуазно-демократичної революції в Росії, так і за часів сталинської реакції та нового революційного піднесення.

М. М. Лисенко правильно звертає увагу вчителів 9—10 класів на методику викладання вітчизняної історії радянського періоду, зазначаючи, що найважливішою його проблемою «є вивчення боротьби трудящих України на чолі з робітничим класом і під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції» (стор. 58). Водночас автор пропонує широко висвітлювати значення рішень Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, проголошення Української Радянської Соціалістичної Республіки, роль

КП(б)У в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та міжнародної інтервенції за встановлення Радянської влади на всій території республіки, подання трудящим України братньої допомоги з боку Радянської Росії.

Автор наголошує, що під час висвітлення ленінського плану будівництва соціалізму вчителі необхідно вміло використовувати яскравий фактичний матеріал про трудову діяльність народних мас України. В посібнику названі всі найважливіші галузі народного господарства, що мали першорядне значення для будівництва соціалістичного суспільства, розвитку соціалістичної культури, передової радянської науки, освіти і т. д.

М. М. Лисенко перелічує основні праці, де досліджуються різні питання з історії Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистської Німеччини. Автор вказує, що вчителі повинні звернути увагу на висвітлення найважливіших етапів війни та визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, зокрема мобілізації всіх сил українського народу на боротьбу з ворогом, показує роль КП(б)У, РНК УРСР і Президії Верховної Ради УРСР в організації відсічі загарбникам, оборони міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, утворення й діяльності партизанських загонів, трудової діяльності радянських людей в тилу тощо.

У двох останніх розділах посібника, присвячених повоєнному періоду в історії нашої Батьківщини, автор рекомендує вчителям широко висвітлювати братню допомогу Україні з боку радянських республік у відбудові її народного господарства й дальшого розвитку економіки, науки та культури. Тут наведено яскраві факти про розвиток різних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, науки, освіти, літератури, мистецтва, піднесення матеріального й культурного добробуту радянських людей тощо. Наголошується на керівній ролі ЦК КП України та органів Радянської влади у створенні матеріально-технічної бази комунізму в республіці.

Треба зауважити, що М. М. Лисенко не глибоко розкрив питання про виховання молоді в комуністичному дусі. До речі, методика цього питання розроблена в нашій літературі ще слабо, а автор своїми порадами не подає вчителям значної допомоги. Викладання історії в школі передбачає гармонійне поєднання висвітлення конкретного історичного матеріалу з вихованням у учнів комуністичної свідомості. Але й це питання не знайшло свого належного висвітлення.

Посібник багатий на різний фактичний матеріал з економічного, політичного, культурного життя нашої країни. Вчителі історії мають змогу використовувати його під час підготовки до уроку. Крім того, автор радить їм широко залучати наукову, художню й популярну літературу, підруч-

ники, хрестоматії, кінокартини, твори образотворчого мистецтва тощо. Але М. М. Лисенко чомусь не дає методичної розробки, найраціональнішого застосування на уроках, семінарах, позакласних заняттях карт, схем, таблиць, діаграм тощо, хоча це має велике значення для постановки навчально-виховного процесу в середній школі.

Важливе місце в роботі вчителя займає зміня організувати виконання учнями домашнього завдання. Тому їм слід рекомендувати лише ті джерела й літературу, що крайне необхідні для засвоєння програми. На жаль, з цього питання автор посібника не дотримується певної системи: інколи для позакласного читання він радить невелику статтю, а інколи — відразу багато значних за обсягом і різноманітних творів.

Посібник надто перевантажений конкретним фактичним матеріалом, що є в

підручниках для 9—10 класів. Очевидно, було б корисніше уникнути дублювання загальновідомого матеріалу, до того ж, без належного його аналізу, а звернути більше уваги на методичні й методологічні поради вчителям. Цей недолік характерний для ряду розділів посібника. Не завжди чітко й у відповідності з віковими особливостями учнів визначено ідейне завдання, цілеспрямованість та мету уроку.

В посібнику є ще ряд інших недоліків: редакційних огріхів, які, однак, не применшують його важливості і цінності. В методичному дослідженні М. М. Лисенка вчителі історії середньої школи знайдуть чимало важливих наукових і методичних порад, що допоможуть значно піднести рівень викладання історії у старших класах середньої школи.

Д. І. Мишко

3. І. ХИЖНЯК.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ,

Видавництво Київського університету,
К., 1970, 172 с.

Розквіт культури українського народу в другій половині XVII—першій половині XVIII ст. нерозривно пов'язаний із заснуванням 1615 р. та діяльністю Київської братської школи, пізніше перейменованої в Колегію, а наприкінці XVII ст. — в Академію. Вона протягом двохсот років була єдиним центром освіти, науки й культури українців, росіян, білорусів та інших південнослов'янських народів.

Ця тема привертала увагу ще дореволюційних вітчизняних істориків В. Аскоченського, Д. Вишневецького, М. Максимовича, С. Голубева, М. Петрова та ін. Однак ніякі праці цих вчених стали бібліографічною рідкістю та й історія Київської академії висвітлена в них значною мірою тенденційно. Деякі аспекти проблеми досліджували радянські вчені Ф. Ернст, Ф. Титов, М. Марченко, Я. Ісаєвич, Г. Нудьга, Ф. Шевченко та ін.

Рецензована монографія складається з трьох розділів. У першому розповідається про передумови виникнення й діяльність Академії наприкінці XVI — на початку XVII ст., а в інших досліджується її роль у розвитку освіти й культури, національно-визвольного руху на Україні та зміцненні міжслов'янських культурних зв'язків. Разом з тим автор знайомить читачів з умовами прийому до Академії, соціальним складом та матеріальним становищем студентів, предметами, що викладалася в ній, методами навчання й атестування. В книзі наводяться біографічні дані І. Галятовського, Ф. Прокоповича, С. Тодорського, М. Березовського, В. Григоровича-Барського, М. Бантиш-Ка-

менського та багатьох інших вихованців Київської академії. З. І. Хижняк вивчила літературу з цього питання, опубліковані й архівні матеріали, що зберігаються у фондах ЦДАДА СРСР і ЦДІА УРСР в Києві, і зробила важливі теоретичні узагальнення. Вона аналізує з марксистсько-ленінських позицій зміст лекцій, які слухали студенти, їх конспекти, епістолярну літературу та музейні пам'ятки, що відображали діяльність Академії.

Як відомо, кожна національна культура безперервно збагачується за рахунок кращих надбань світової. Тому цінним є твердження автора, що професори і студенти Києво-Могилянської академії, яка за своїм характером залишалась самобутньо-національною, прагнули ознайомитися з досягненнями прогресивної науки і культури не лише іншомовних, але й іновірних країн (стор. 93). Червоною ниткою автор проводить у книзі думку, що Київська академія «в значній мірі була інституцією інтернаціональною, якої вплив простягся далеко за межі України» (І. Франко).

Як переконливо доведено в праці, Київська академія хоча й мала багато самобутніх ознак, але на противагу вищим школам Польщі давала студентам освіту на рівні кращих європейських університетів (стор. 21). Безстановість, демократизм, вільний вступ приваблювали українську і зарубіжну молодь в Академію, де можна було одержати не лише одностороннє теологічне виховання, як у багатьох вищих навчальних закладах Європи.

Високий рівень викладання в Академії обумовлювався ерудицією і фаховими знаннями професорів. Багато з них навчалося в університетах країн Європи, були знайомі з досягненнями тодішньої науки, вченням Декарта і Бекона, Галілея і Ко-

перника. В свою чергу, випускники Академії ставали відомими діячами різних галузей науки і освіти не лише України, Росії, Білорусії, але й далеко за межами нашої країни. Завдяки цьому, як правильно твердить автор, уже з XVII ст. Київська академія була центром освіти всієї Східної Європи. Крім українців, у ній навчалися вихідці з Росії і Білорусії, Молдавії і Валахії, Болгарії і Сербії, Греції.

Академія визначала характер та систему викладання і навчання в Переяславській, Чернігівській та інших колегіях і школах, що діяли на Україні. Її викладачі і випускники були фундаторами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, багатьох середніх та початкових шкіл Росії, Білорусії, Сербії. Тому не викликає заперечення твердження З. І. Хижняк про те, що в XVII—XVIII ст. Київська академія заклала одну з найміцніших підвалин слов'янського єднання (стор. 168).

Разом з тим, автор підкреслює, що Київська академія була створена правлячими класами феодального суспільства і православної церкви. Так, З. І. Хижняк правильно вбачає головну причину об'єднання Лаврської і братської київських шкіл у глибокому антагонізмі між міщанством і вищим православним духовенством (стор. 43). Вона показує намагання царського уряду і церковників перетворити Академію на духовний учбовий заклад — знаряддя соціального і національного гноблення. Така політика призвела до занепаду і ліквідації Академії.

З. І. Хижняк у цілому правильно роз-

криває тему. Проте її праця не позбавлена недоліків. У ній відсутній аналіз джерел і літератури з даного питання, зокрема праць дореволюційних вчених. У монографії є й деякі неточності. Так, автор вважає Н. М. Амбодика першим українцем — доктором медицини (стор. 156). Насправді ним був Юрій з Дрогобича (XV ст.). Початок друкарства на Україні слід відносити до другої половини XV, а не кінця XVI ст. Неправильно вказано дату (1628 р.) видання трагедії Ф. Прокоповича «Володимир». Ці недоліки не применшують високої оцінки книги — цінного, інтересно написаного і популярного за формою і викладом дослідження.

Книга З. І. Хижняк наводить на думки, що виходять за рамки рецензії. Але гадаємо, що читач з нами погодиться. Київська академія — національна гордість нашого народу, помітне явище в слов'янській і світовій культурі. Тому слід розробити заходи щодо увічнення пам'яті про фундаторів Академії, її видатних вчених, а також вихованців, які прославилися як визначні педагоги, літератори, мистецтвознавці, державні і громадські діячі, популяризації їхніх заслуг перед Вітчизною. На території старої Київської академії і бурси з комплексом архітектурно-меморіальних пам'яток доцільно створити музей. На часі й дальше поглиблене вивчення ролі Академії в розвитку науки, культури, мистецтва, а також передової громадської думки, в зміцненні культурних зв'язків України з іншими народами.

М. І. Марченко,

Г. І. Сургай

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО. ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У ПОЛЬЩІ

(листопад 1917 — жовтень 1919 рр.),

вид-во «Наукова думка»,

К., 1971, 344 с.

Рецензована монографія — наслідок багаторічних наукових пошуків автора. Визначення і узагальнення впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на інші країни має велике значення. Тому дослідження цієї проблеми заслуговує всілякого схвалення.

В історичній долі Польщі, в житті польських трудящих, Велика Жовтнева соціалістична революція має винятково важливе значення. Країна Рад анулювала поділ Польщі і проклала їй шлях до здобуття незалежності в 1918 р.

За 50 з лишком років, що минули з того часу, в польській та радянській історіографії з'явилось чимало праць, в яких

тією чи іншою мірою висвітлюються згадані події. Однак слід підкреслити, що численна історична література стосується як правило, хоч і важливих, але тільки окремих аспектів революційної боротьби польських трудящих у 1917—1919 рр. Узагальнюючих же праць синтетичного характеру, в яких знайшли б повне і глибоке відображення всі питання даної теми, ще не було.

Книга П. М. Калениченка написана на досить солідній документальній базі. В ній використані матеріали і документи восьми польських державних і партійних архівів.

В основу структури рецензованого дослідження, що охоплює період від листопада 1917 р. до жовтня 1919 р. покладено хронологічно-тематичний принцип, згідно з яким працю поділено на дві частини. Межею між ними є утворення буржуазно-поміщицької Польщі.

Якщо на першому етапі революційна боротьба польських трудящих була спрямована насамперед проти іноземних окупан-

ів, за відродження польської держави, то після того, як така держава виникла, революційний рух проходив під лозунгами боротьби за Польську республіку Рад, проти вітчизняних капіталістів і поміщиків, за мир із Радянською країною.

В книзі досліджується революційний рух а землях сучасної Польщі, а тому автор найімовніше не торкається подій, що відбувалися на Західній Україні та Західній Білорусії, оскільки ці землі офіційно потрапили в залежність від Польщі пізніше.

В монографії піддані аргументованій критиці буржуазні правореформістські і івсектантські концепції. Автор дає рішучу відсіч вигадкам буржуазних фальсифікаторів історії або прямих ренегатів польського робітничого руху, які фальсифікують історію революційного руху в Польщі і радянсько-польські відносини ершніх років після Великого Жовтня.

Наукових проблем, що висвітлює в своїй праці автор — декілька. Одна з них — процес, які привели до відродження польської держави. Відомо, що апологети пілудчиків і ендеків доклали чимало зусиль, оводячи, що Польща здобула незалежність нібито завдяки Пілсудському або ендекам. Проте історична правда, як це обрє доведено в монографії, свідчить про те, що вирішальною передумовою створення польської держави була саме Велика Жовтнева соціалістична революція.

Другою проблемою, що знайшла своє ідбиття в рецензованій праці, є висвітлення робітничого руху в Польщі. Кінець 917 і весь 1918 р. ознаменувались значним зростанням робітничого руху на всіх польських землях, яке було викликане наперед впливом Великого Жовтня. Його непереможні ідеї втали на сприятливий ґрунт. Адже польський пролетаріат в той час задихався в лещатах соціального і національного гніту. До того ж імперіалістична війна значно погіршила і без того тяжке його матеріальне становище.

Очолювали боротьбу польського пролетаріату його революційні, бойові партії — соціал-демократія Королівства Польського Литви та Польська соціалістична партія — лівниця. Саме марксистське ліве крило, говориться в книзі, раніше всіх зрозуміло сенс історичного досвіду польського народу і специфіку нового історичного періоду, зв'язало справу свободи Польщі з елікою революцією в Росії.

В книзі докладно аналізується виникнення і діяльність Рад робітничих депутатів — одна з найяскравіших сторінок в історії польського робітничого руху.

На основі широкого кола джерел в праці ґрунтовно відображена роль Комуні-

стичної робітничої партії Польщі в розгортанні боротьби промислового пролетаріату. Комуністи Польщі закликали трудящі маси країни до повалення капіталістичного ладу і встановлення диктатури пролетаріату, закликали їх піти шляхом Жовтневої революції. Навіть пішовши в підпілля, КРПП зуміла втримати тісні зв'язки з масами і була організатором великих класових битв.

У книзі міститься також критичний матеріал про політику угодовських партій — Польської соціалістичної партії і Польської соціал-демократичної партії Галичини і Цешинської Сілезії.

Рецензована праця вперше в радянській історіографії так докладно висвітлює революційні заворушення серед сільськогосподарського пролетаріату і селянства. Яскравим спалахом революційного руху селянства стала Тарнобжезька республіка. Однак в цілому аграрні виступи були стихійними, розрізненими і мали місцевий характер. Більшість селян, особливо в західній частині країни, довірливо чекала, доки сейм розв'яже земельне питання. Аграрна ж реформа, що її змушений був проголосити сейм, наляканий зростанням класової боротьби на селі, зовсім нічого не дала простим трудівникам.

Привертає увагу читача і висвітлення антиурядових виступів у Війську польському та Міліції людовій. Не бажаючи проливати кров за інтереси поміщиків та капіталістів, польські робітники і селяни ухилялись від служби в армії. Широкого розмаху набуло дезертирство. В ряді військових частин мали місце збройні виступи. Найяскравішим з них був солдатський виступ у Замостському повіті (Люблінське воеводство) в грудні 1918 р.

Високо оцінюючи книгу, слід водночас відзначити її деякі недоліки. В окремих місцях вона грішить фактологізмом. Наводячи дуже багато фактів, автор не поспішає робити з них висновки. Здається, також, що розділ, присвячений відновленню державної незалежності Польщі, міг бути дещо і глибшим, і більшим за своїм розміром. Звертає на себе увагу той факт, що у вступі відсутні докладний аналіз історичних праць, присвячених окремим питанням даної теми, хоч інколи автор посилає читача до своїх вже опублікованих історіографічних статей.

Однак всі ці зауваження не змінюють загальної оцінки праці, яка, безперечно, знайде свого читача серед викладачів історії, пропагандистів, активістів Товариства радянсько-польської дружби, всіх, хто цікавиться минулим та сучасним братнього польського народу.

С. М. Антонюк

**О. РОМАНЕЦЬ.
ДЖЕРЕЛА БРАТЕРСТВА.
БОГДАН П. ХАШДЕУ І
СХІДНОРОМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
ВЗАЄМИНИ,**

*Видавництво Львівського університету,
1971, 191 с.*

Здавна між українським і молдавським народами встановилися тісні економічні й культурні зв'язки. Вони сягають ще тих часів, коли предки сучасних українців і молдаван жили у Київській Русі, а згодом зміцнилися у спільній боротьбі цих народів проти турецьких і татарських загарбників, польської шляхти, царського самодержавства. Тому природно, що споконвічні братерські взаємини між народами привертали увагу багатьох дослідників. Однак у літопису братерського єднання народів є ще чимало недосліджених прогалин. Хоч ще І. Франко наголошував, що «найдавніший період історії козацтва, особливо XVI віку, тісно в'яжеться з подіями в Волощині і Молдавії», цей час, коли козаки і молдавани спільно виступали проти турецьких завоювників, досі найменше вивчений.

Саме тому хочеться звернути увагу на книгу «Джерела братерства» О. Романця. Вона присвячена переважно літературно-фольклорним взаєминам українського, молдавського і румунського народів, але являє інтерес і для істориків, зокрема для оцінки спільної молдавсько-козацької війни проти турків, що відбувалася влітку 1574 р. Цій події присвячено розділ «Блискуча сторінка братерства зброї» (стор. 64—88).

В дореволюційній історіографії участь козаків в антитурецькій війні 1574 р. взагалі заперечувалася або розцінювалася як боротьба претендентів за молдавський престол. На жаль, сучасні українські історики приділяють мало уваги цій важливій сторінці братньої взаємодопомоги, а тому вона трактується неправильно або зовсім її обходять мовчанкою.

Використовуючи дослідження молдавських, румунських і польських істориків, літописні свідчення й військові трактати сучасників тих подій, О. Романець показує вагомий внесок у вивчення молдавсько-козацької війни 1574 р. видатного молдавського вченого і письменника Богдана П. Хашдеу (1838—1907), багатогранний діяльність якого в основному присвячена книжці. У монографії молдавського вченого «Іоан-воде Лютий» (1865) на підставі численних літописних свідчень і документів, що зберігалися в архівах і бібліотеках Європи, крок за кроком відтворено хід цієї війни і участь у ній козацького заго-ну, очолюваного Іваном Свірчевським (в українських літописах його називають

Свірговським). Хашдеу захоплювався військовою вправністю, відвагою і побратимською вірністю козацького війська, яке вважалося в Європі на той час одним з кращих, бо козаки, за свідченням вченого, були блискучими «кіннотниками в степу, стрільцями у горах, моряками на воді».

Найважливіші положення цієї праці Хашдеу розвинули на основі марксистсько-ленінської методології молдавські радянські історики, зокрема доктор історичних наук М. Мохов, який розглядає війну 1574 р. як «найважливіший етап боротьби Молдавії з Туреччиною», підкреслюючи участь у ній «запорожців зі своєю могутньою військовою організацією», та член-кореспондент АН МолдРСР Е. Русєєв, який у ряді ґрунтовних праць дав рішучу відсіч спробам румунських істориків-емігрантів спотворити молдавсько-російсько-українські відносини. (Зазначимо, що книга О. Романця також спрямована проти наклепницьких тверджень продажних писак).

Факти, які наводить автор, а також карти воєнних операцій молдавсько-козацького війська під Жиліште (стор. 84) і Бендерською фортецею (стор. 85), репродуковані з молдавських та румунських джерел, підтверджують участь українських козаків у цій війні, і слід погодитися з висновком О. Романця, що «блискучий прояв загартованої у спільних боях непопорушної дружби молдавського і українського народів, всебічно досліджений істориками Молдавії та Румунії протягом більше ста років, має, нарешті, привернути увагу й українських істориків» (стор. 88). Очевидно, цій славній сторінці буде відведене належне місце і у багатотомній історії Української РСР.

У розділі «Хашдеївські традиції» показано як війна 1574 р. і участь у ній козацтва відображені у творах письменників різних часів. О. Романець переконливо доводить, що характер опису цих подій залежав від класових позицій авторів романів, повістей і п'єс.

У розділі «Політичний і моральний характер епохи» йдеться про відтворення письменниками розвитку молдавсько-українських відносин часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., зокрема з'ясовується значення українських історичних і народно-піснених джерел для осмислення Б. Хашдеу характеру цих подій.

В інших розділах книги історик також знайде чимало маловідомих, а то й досі невідомих фактів про споконвічні братерські взаємини українського і молдавського народів. Наукова цінність праці О. Романця «Джерела братерства» полягає саме в багатстві різномовного матеріалу, новому трактуванні багатьох явищ і подій.

П. В. Михайлина

НАШ КРАЙ.

**ЗБІРНИК ПРАЦЬ З АРХЕОЛОГІЇ,
ІСТОРІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА, ВИП. I,
вид-во «Промінь», Дніпропетровськ,
1971, 159 с.**

Рецензований збірник підготовлений науковцями й активістами Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького та обласної організації Товариства охорони пам'яток. У ньому вміщено різноманітні матеріали з археології, історії, етнографії та музеєзнавства.

У вступній статті завідуючого відділом пропаганди й агітації Дніпропетровського обкому КП України І. В. Васильєва «Культурні багатства — на службу комуністичному вихованню трудящих» розкривається значення музеїв як культурно-освітніх вогнищ, у діяльності яких бере участь численний актив: ветерани революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовики й спеціалісти промисловості та сільського господарства, вчителі, краєзнавці. Нині в області налічується 74 народні музеї, 135 музейних кімнат, 82 музеї бойової й трудової слави, експонати яких розповідають про минуле та сучасне нашої Батьківщини, рідного краю.

Директор музею Г. Ф. Ватченко в статті «Дніпропетровський історичний музей за роки Радянської влади» узагальнює досвід його роботи і з теплою згадує про засновників музею О. М. Поля та невтомного збирача й дослідника минулих часів рідного краю Д. І. Яворницького. Останній протягом тридцяти років був його директором. Нині музей став справжнім науково-методичним центром. З його допомогою в народних музеях та кімнатах області для перегляду трудящих виставлялося понад 300 тис. різних експонатів.

Старший науковий працівник музею Л. П. Крилова на основі археологічних матеріалів, здобутих під час розкопок на Криворіжжі (1964—1966 рр.), знайомить читачів з обрядністю дослов'янських і слов'янських народів, які жили на цій території.

Заступник директора музею по науковій частині Г. І. Шевченко розповідає про дослідника Запорізької Січі Д. І. Яворницького й експонати, що відображають героїчний період в історії України (стаття «Свідки козацької слави»), а також про героїчну працю радянського народу в роки довоєнних п'ятирічок («Трудовий пафос перших п'ятирічок»).

Про численні колекції, зібрані в музеї, йдеться в замітках О. М. Огризкіної, М. І. Нікульченко, З. П. Шокотько, В. С. Про-

кудо. Кандидат мистецтвознавства Н. О. Глухенька висвітлює розквіт народних талантів Дніпропетровщини за радянські часи, зокрема зупиняється на досягненнях майстрів петриківського орнаменту. Привертає увагу читачів цікавий матеріал Л. М. Сергєєвої «З історії розвитку культури в Катеринославі першої половини XIX століття».

З епістолярною спадщиною Г. І. Петровського читачів знайомить член Вченої ради музею, старший викладач кафедри історії СРСР та УРСР Дніпропетровського державного університету Н. О. Стручкова. Краєзнавець Г. І. Іосиков розповідає про перші радянські нагрудні значки та нагородні знаки. Про діяльність Павлоградського народного історико-революційного музею ім. XXII з'їзду КПРС йдеться в статті його громадського директора М. І. Комісарової.

У збірнику вміщено також спогади академіка К. Ф. Стародубова та письменника І. М. Шаповала про Д. І. Яворницького, який чимало зробив для вивчення історичного минулого рідного краю, зокрема грізної фортеці на Дніпрі — Запорізької Січі. Велику цінність для істориків, літературознавців та мистецтвознавців мають листи до Д. І. Яворницького від В. В. Стасова, М. П. Старицького, С. І. Васильківського, М. Ф. Сумцова, М. І. Струннікова, І. Ю. Рєпіна, П. К. Саксаганського, Остапа Вишні, М. С. Самокиша.

Привертає увагу науковців і популярність викладу матеріалів збірника, де вміщено також багато фотоілюстрацій та чотири таблиці, що ілюструють археологічні розкопки на Криворіжжі. Але, на жаль, мало уваги приділено бібліографії. Відсутні списки літератури про Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, про інші музеї області, про археологічні та етнографічні дослідження, що, безумовно, знижує науковий рівень видання. Хоча за змістом і широтою матеріалу збірник слід вважати значним кроком вперед на шляху наукової розробки історії краю.

Очевидно, рецензована праця зацікавить не лише науковців-істориків та музеєзнавців, а й широкі кола краєзнавців, викладачів, пропагандистів, культурно-освітніх працівників, усіх, хто вивчає історію Батьківщини, зокрема України та Придніпров'я. Вона сприятиме краще використати історичні матеріали й документи в ідеологічній роботі, в формуванні духовного обличчя будівника комунізму.

В. В. Пупченко

JULIUSZ BARDACH.
STUDIA Z USTROJU I PRAWA
WIELKIEGO KSIĘSTWA
LITEWSKIEGO XIV—XVII w.

Białystok—Warszawa, 1970
(Prace Białostockiego Towarzystwa
Naukowego, N 13)

ЮЛІУШ БАРДАХ.
ДОСЛІДЖЕННЯ З УСТРОЮ І ПРАВА
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО XIV—XVII ст.

Білосток—Варшава, 1970,
(Праці Білостоцького наукового
товариства, № 13)

Значну роль у науковому і культурному житті ПНР відіграють регіональні наукові товариства, які сприяють гармонійному і всебічному розвитку гуманітарних наук. Поява численних досліджень локального характеру дає змогу дослідникам історії і культури висвітлювати явища й процеси в усьому їх багатстві та різноманітності, без схематизму і поверховості.

Одним з найактивніших таких товариств за останні роки стало Білостоцьке. Поряд з вивченням історії свого воеводства воно приділяє належну увагу культурі Білорусії та Литви. Це цілком виправдано, якщо врахувати історію Білостоцького краю, його роль у білорусько-литовсько-польських взаєминах і взаємовпливах. У 1970 р. Білостоцьке наукове товариство опублікувало працю відомого польського історика Юліуша Бардаха, що присвячена проблемі суспільно-політичного життя Великого князівства Литовського. Збірка відбиває сучасний стан досліджень устрою й права білоруських, українських та литовських земель, які входили до Великого князівства Литовського.

У передмові автор зазначає, що згадані вище питання цікавлять також істориків України і Білорусії, «оскільки ці країни входили до складу Великого князівства Литовського: Україна до Люблінської унії, Білорусія до поділів Польщі».

Дослідження відкривається статтею «Крево і Люблін», яка з'ясовує генезис і оцінку значення державних об'єднань Польського королівства і Великого князівства Литовського. Автор починає розгляд цієї теми з історіографічного огляду, при цьому концепції істориків аналізує в тісному зв'язку з еволюцією історичних поглядів різних польських суспільно-політичних угруповань XIX—початку XX ст. У цей час учені всіляко ідеалізували історію Люблінської унії, політичним ідеалом якої вважали федерацію буржуазної Польщі з землями, що колись були під владою шляхетської Речі Посполитої. Однак федералістська концепція («Ягеллонська ідея») незалежно від суб'єктивних поглядів частини її прибічників при практичних спробах

реалізації неминуче зводилася до виправдовування експансії панівних класів Польщі на Сході. Ю. Бардах слушно критикує твердження М. Гандельсмана, начебто «федералізм був пов'язаний з інтересами народних мас, робітництва і селянства». Можна було б додати, що федераційна ідея, як її розуміли буржуазно-шляхетські і дрібнобуржуазні кола, не мала «соціально-прогресивного забарвлення» не лише у міжвоєнному двадцятиріччі» (стор. 15) *. Варто було б зазначити, що вже на початку XX ст. деякі польські громадські діячі усвідомлювали шкідливість «федераційних» ілюзій для справи визвольної боротьби польського народу.

В буржуазній історіографії точилася дискусія лише між «унітаристами», відвертими прибічниками анексії та колонізації частини українських та білоруських земель, і тими, хто вважав вигіднішим маскувати розмовами про федерацію експансію на Сході.

Зовсім з інших позицій підходить до оцінки Люблінської унії Ю. Бардах, який поставив своїм завданням дати об'єктивний аналіз основних факторів, що зумовили позицію різних соціальних груп і прошарків у цьому питанні. Слушно вказується, що Кревський акт 1385 року не був унією. Литовська сторона погодилася тоді на з'єднання Литви і Польського королівства як патримоніальних ** володінь їх князя Ягайла, котрий мав стати польським королем. На практиці, однак, збереглася литовська державність. Ю. Бардах приєднується до висновку Г. Ловм'янского про те, що протягом 1440—1569 рр. Велике князівство Литовське було суверенне і не мало жодної спільної з Польщею інституції. Люблінська унія створила, на думку Ю. Бардаха, «у формі шляхетської Речі Посполитої федерацію з двох рівноправних членів: Корони і Великого князівства Литовського» (стор. 59). До цього, правда, слід додати, що рівноправність князівства була далеко не повною. Досить сказати, що в загальному сеймі (законодавчому органі федерації) кількість представників Великого князівства Литовського не сягала і третини. В свідомості сучасників і нащадків Річ Посполита була, згідно з фактичним, а не формально-юридичним становищем, у першу чергу Польщею, польською державою. Очевидно, виходячи саме з реального співвідношення сил, у наукових і науково-популярних працях об'єднання з Литвою розглядають як «зміну території Польської держави»¹. Сейм Речі Посполитої кінця XVI—XVIII ст. називають сеймом Польщі².

* Тут і далі в дужках подаються сторінки рецензованої книги.

** Спадкових, родових.

¹ Atlas Historii Polski. Redakotrzy W. Czapliński, T. Ładogórski. Warszawa, 1967, стор. 54.

² Mały słownik historii Polski, wyd. III, Warszawa, 1964, стор. 323.

Відмінною рисою дослідження Ю. Бардаха є залучення можливо якнайширших порівняльних матеріалів, зображення унії Польського королівства і Великого князівства Литовського на тлі відносин у тогочасній Європі. Це дозволило автору книги сформулювати деякі спостереження загального характеру про умови, що сприяли уніям та інкорпораціям*. Приєднуючись до думки ряду істориків, дослідник підкреслює, що польсько-литовська унія спричинилася до зміцнення позицій магнатів, втягла Польшу у тривалі виснажливі війни, стала зародком глибоких внутрішньополітичних конфліктів. Натомість позитивним для Польщі наслідком унії Ю. Бардах вважає не лише розширення культурних горизонтів суспільства, але й «збагачення багатьма талантами» польського народу внаслідок асиміляції великої кількості українських, білоруських та литовських шляхтичів (стор. 62). Підкреслено також взаємокорисний характер культурних зв'язків між народами Речі Посполитої. З останнього тезою не можна не погодитися, але, з іншого боку, здається безумовним, що культурні взаємини могли б більш нормально розгортатися без політичної унії.

З питанням про оцінку Люблінської унії пов'язана, до певної міри, і стаття «Матвій Стрийковський та його творчість у світлі найновіших досліджень». Відзначаючи високий науковий рівень монографії Олександра Рогова, присвяченої хроніці Стрийковського³, Ю. Бардах у той же час уточнює деякі твердження Рогова і польських дослідників цієї пам'ятки. Переконливо критикується, зокрема, гіпотеза Радзішевської, згідно з якою Стрийковський — автор білоруського «Літопису Биховця». На відміну від О. Рогова, Ю. Бардах підкреслює позитивне ставлення Стрийковського до Люблінської унії. Проте маломовність його розповіді про унію наваряд чи можна пояснювати виключно лаконізмом розділів, присвячених новітнім подіям.

З великим інтересом читається нарис Ю. Бардаха про поступове зникнення на українських та білоруських землях смердів як соціально-економічного прошарку та юридичної категорії. Більшість істориків, які вивчали цю тему, не враховуючи всієї багатоманитності значень слова «смерд» у різний час і у різних слов'янських народів. Ю. Бардах вважає, що це визначення виникло на початку класової диференціації суспільства як вияв зневажливого ставлення суспільної верхівки до безпосередніх виробників — селян. Однак у XII—XIV ст. у різних східнослов'янських землях у зв'язку з стабілізацією становища залежного селянства втратилося, або ослабло негатив-

не емоціональне забарвлення назви «смерд», і вона перетворилася в соціальний термін. Таке значення, засвідчене Галицько-Волинським літописом, уживалося ще в XV ст. у Новгородсько-Псковській землі, а на Волині — до початку XVI ст. (у визначенні людей тяглих, протиставлених невольним холопам). Після витіснення «смердів» з соціально-юридичної термінології іншими словами (кмет, селянин, у Росії — крест'янин), слово ще досить довго зберігалось в поточній мові як зневажливе і навіть образливе. Аналіз терміна «смерд» дозволив Ю. Бардаху зробити висновки, відмінні від прийнятих у сучасній історіографії.

Чимало уваги в книжці Ю. Бардаха присвячено питанням феодальної власності, яка становила основу соціальних взаємин. У цьому відношенні особливо цікавим є дослідження про «неділ» у законодавстві та юридичній практиці. Приділяючи основну увагу питанням неділеного (тобто спільного, сярбинного) володіння землею родинами білоруської, української та литовської шляхти, дослідник водночас дає вдумливий огляд висвітлення історіографією різних країн деяких вузлових проблем історії групового землеволодіння і землекористування. Відзначено, зокрема, вклад в історіографію цього питання, зроблений І. Луцицьким, О. Єфименко, М. Ковалевським. Цінність матеріалів з Лівобережної України XVII—XVIII ст. на думку Бардаха, полягає в тому, що вони показують механізм виникнення володіння майном (землею, млинами) родинними спільнотами і групами козаків, селян та міщан, яких об'єднувало лише «назване братерство» (стор. 131).

Безперечно, аналогічним способом родинні неподільні маєтки могли виникати і раніше у середньовічній Європі, в тому числі й на українських землях Великого князівства Литовського. Проте автор у надто загальній формі заперечує можливість існування в середньовіччі таких родинних «неділів», які інституційно виводилися з колишньої родової власності (стор. 130). Натомість переконливим здається конкретний аналіз юридичних форм і соціального змісту родинного землеволодіння у Великому князівстві Литовському. Деякі дослідники трактували його як співвласність відповідно до засад римського права, за яким кожен з співвласників був індивідуальним володарем частки маєтку. Однак у ранньому середньовіччі, як довів Д. Штоббе ще всередині XIX ст., первісною формою неділеної власності було володіння спільною рукою: кожен учасник майнової спільноти вважався власником усього майна, при смерті одного з учасників його частка «приростала» до інших. Володіння «поспільною рукою» в Галичині засвідчено українською грамотою 1370 року (стор. 159). Варто було б дослідити шляхи і хронологію проникнення до української і білоруської актової мови висловів «по-

* Інкорпорація — включення до свого складу.

³ А. Рогов. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его хроника), М., 1966.

спольна рука», «посполита рука». До речі, для грамоти, де вперше вжито цей зворот, Ю. Бардах в одному місці приймає хибне датування за «Актами Западной России» (стор. 159), в іншому — посилається на Я. Головацького, який датував цю ж грамоту 1371 р. Аналіз наявних джерел дав Ю. Бардаху право припустити, що у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. (до першого Литовського статуту) співіснували й змагалися між собою володіння спільною рукою як старовинна форма і співвласність як нова тенденція, пов'язана з повсюдним у той час збільшенням прав індивідуальних власників.

Висновки Ю. Бардаху становлять вихідний пункт для дальшого вивчення проблеми. Зокрема, плідним може виявитися розгляд у цьому плані грамот Молдавського князівства, де збереглися і знайшли розвиток правові інститути Галицько-Волинського князівства. Ціла низка грамот дозволяє зробити висновок про належність сіл і їх частин родинним спільностям⁴. З другого боку, нещодавно опубліковані акти українського карпатського села Одрехови свідчать про значне поширення серед селян індивідуального землеволодіння⁵.

На широкому порівняльному ґрунті висвітлено і питання про взаємний подарунок у звичаєвому праві. На основі історичних джерел і етнографічних матеріалів висвітлено усинювання і приймацтво у Великому князівстві Литовському, всебічно показується світський характер шлюбного права українського та білоруського населення Великого князівства Литовського.

Більшу стійкість родинного права у білоруському Могилеві порівняно з іншими містами Великого князівства Литовського пояснено тим, що в цьому місті міщани зберегли значну самостійність відносно шляхти і православного духовництва. На становищі Могилева мали позначитися також тісні зв'язки цього міста з Україною, де світське звичаєве право було найбільш розвинутим (стор. 313). Очевидно, дальші комплексні дослідження судової практики і реліктив звичаєвого права підуть у такому напрямі й дозволять виявити поряд з основними спільними рисами також і специфічні різниці правового устрою України, Білорусії, Литви і навіть їх окремих частин.

Ряд слушних зауважень зробив Бардах щодо публікації «руського» перекладу польських земських статутів Казимира III і Ягайла, здійсненої С. Романом та А. Ветуляні⁶. Підтримуючи гіпотезу Ю. Ярошевича, Ф. Леонтовича і Р. Лашенка про виникнення рукопису на Підляшші, автор справедливо критикує деякі аргументи прибічників тези про галицьке походження пам'ятки. І все ж таки не можна погодитися з твердженням Ю. Бардаху, що рукопис

ні в якому разі не міг виникнути в Галичині до 1434 р., бо в той час там не було суспільних сил, зацікавлених у заміні в тексті «каштелянів» і «воевод» старостами. Але ж якщо «супрасльський» переклад зроблено на замовлення холмського каштеляна, то чому не можна допустити, що «новгородський» текст виник за ініціативою одного з старост Галичини? Питання про місце створення «новгородського» перекладу вимагає дальшого вивчення. При цьому слід рахуватися і з можливістю написання його у Бельзькій землі, чого і Ю. Бардах не відкидає до кінця.

На багатьох прикладах у книзі Ю. Бардаху показано, що судово і адміністративна практика часто не тільки відхилялася від норм писаного права, але й прямо їм суперечила. Проте недостатню врахована можливість узгодження практики з правовими актами і деклараціями урядових осіб при висвітленні питання про рівноправність православного населення, про обіцянки королів шанувати його права (стор. 51, 74, 311). Не можна оцінювати юридичне становище некатоліків Речі Посполитої лише на підставі нормативних юридичних актів. Зневажливе ставлення до православних і навіть до уніатів (згадаймо хоча б справу участі єпископів «східного обряду» у сенаті) було однією з форм національно-релігійного гніту українців і білорусів. У таких умовах навряд чи можна вважати асиміляцію православних шляхтичів цілком добровільною (стор. 62). Що ж стосується національно-релігійної нерівноправності серед міського населення, то деякі історики вважають, що її не слід брати до уваги, оскільки таке становище випливало з норм Магдебурзького права. Насправді, однак, там де католицький патріаріат був не досить сильний, магдебурзьке право ніяк не обмежувало прав міщан-некатоліків. Отже, магдебурзьке право в ряді міст, особливо в Галичині, Холмщині і Підляшші, використовувалося лише як знаряддя у національно-релігійному гніті, а ініціатором і натхненником його була католицька церква.

На закінчення слід порушити ще одне питання, яке аж ніяк не є чисто термінологічним. У вступі до своєї книжки Ю. Бардах зазначив: «Говорячи про землі нинішньої України і Білорусії, я свідомо вживаю визначення «руські землі» і відповідно «руське населення» згідно з тогочасною термінологією (підкреслення моє — Я. І.). Всі викикають тепер інколи непорозуміння, зокрема у зв'язку з помилковим отождноженням польського «ruski» з співзвучним висловом «русский»-російський. Справа в тому, що по-польски «русский» це прикметник від давньої назви Русь, якою від часу виникнення Великого князівства Московського стали називати західноукраїнські землі» (стор. 5). Дійсно, протистав-

⁴ Див., наприклад, Українські грамоти XV ст., К., 1965, стор. 127, № 63.

⁵ Акти села Одрехови, К., 1970.

⁶ Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego. Wrocław—Kraków, 1959.

лення Русі (Україна та Білорусія) і Росії — типове явище для польських, західноєвропейських і деяких українських джерел XV—XVIII ст. і навіть пізніше⁷. Та, з другого боку, в інших польських джерелах того ж часу під Руссю розуміли тільки Галичину (Руське і Белзьке воєводства), і водночас у ряді українських, російських та білоруських пам'яток Русь вживається для позначення всіх східнослов'янських народів⁸. Але, наприклад, П. Статоріус у XVI ст. під русинами розумів українців, протиставляючи їм білорусів, яких називає литвинами⁹. Таким чином, і в «тогочасній термінології» назва Русь була багатозначною.

Історіографія знає чимало випадків, коли в джерелах одну назву давали різним народам. Наприклад, візантійці називали «скіфами» і татар, і угорців, і слов'ян. Крім того, не менш часто мінялися назви одного народу. Очевидно, одну і ту ж мову, один і той же народ незалежно від їх колишніх самоназв слід називати однаково на протязі всієї його історії (розуміється, відзначаючи при потребі зміни термінів, що вживалися у джерелах). До речі, і сам Ю. Бардах говорить про візантійську культуру і візантійське право, хоч за тогочасною термінологією візантійці йменувалися «ромеями», про румунське право

XVI—XVIII ст., хоч на той час назва «румуни» майже не вживалася як етнічна. Таким чином «тогочасна термінологія» не може бути єдиним вирішальним аргументом при виборі істориком етноніма для користування у своєму авторському тексті. Починаючи з XIV ст., маємо ряд юридичних актів, мова яких має всі основні ознаки української мови¹⁰. Тому їх слід називати українськими, на відміну від білоруських і «західноукраїнських» — тих, щодо яких важко визначити, котрі риси у них переважають; українські чи білоруські¹¹.

В межах короткої рецензії неможливо вичерпати основні проблеми змістовної і багатогранної книги Ю. Бардах. Ґрунтовність викладу, теоретичне осмислення матеріалу, прагнення уникнути тенденційності — ось основні риси дослідження. При всій різноманітності проблем книга є значним внеском у побудову цілісної концепції про основні риси права народів Великого князівства Литовського.

Особливою творчою вдачею дослідника є те, що йому вдалося знайти раціональне співвідношення між фактором внутрішнього і зовнішнього характеру. Належним чином враховуючи як риси, зумовлені специфікою розвитку князівства і його частин, так, і взаємодію різних правових систем, праця польського вченого відкриває нові аспекти загальних закономірностей розвитку держави і права у феодальному суспільстві.

Я. Д. Ісаєвич

⁷ А. І. Генс'юрський. Термін «Русь» (та похідні) в древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй. — В зб.: Дослідження і матеріали з українського мовознавства, 5, К., 1962, стор. 27.

⁸ Пор. Там же, стор. 26.

⁹ Пшемислав Зволінський. Погляди європейських ґраматистів XV—XIX ст. на українську та білоруську мови. — «Мовознавство», 1969, № 4, стор. 59.

¹⁰ Л. А. Булаховський. Питання походження української мови. К., 1956, стор. 32—35.

¹¹ Л. Л. Гумецька. Якій з трьох назв західноукраїнської літературної мови XV—XVII ст. «західноукраїнська», «староукраїнська» і «старобілоруська» слід віддати перевагу, або як ці назви диференціювати у вживанні? — У кн.: Філологічний збірник, К., 1958, стор. 333—334.

Хроніка та інформація

XIII МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС З ІСТОРІЇ НАУКИ

З 18 до 24 серпня в Москві працював XIII Міжнародний конгрес з історії науки. Він був організований Міжнародним об'єднанням істориків науки і техніки та Міжнародною Академією історії наук. Засідання Конгресу з історії науки відбуваються в різних країнах. Попередні проходили в Парижі, Римі, Варшаві, а наступний вирішено провести в Токіо.

Дослідження в галузі історії наук координує ряд міжнародних організацій. Міжнародна Академія історії наук постійно працює в Парижі. Її очолює Президент, який обирається раз на чотири роки загальними зборами Академії. Кожного разу це представник іншої країни.

Під час XIII Конгресу віце-президентом Академії було обрано зав. відділом Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР професора О. С. Федорова. Вибори академіків і членів-кореспондентів цієї Академії відбуваються через кожні 3—4 роки, причому академіком не може обиратися той, хто не був членом-кореспондентом. До складу Міжнародної Академії входять дев'ять радянських вчених, зокрема два наукових працівники з Української РСР.

Крім Міжнародної Академії історії наук, існує Міжнародне об'єднання істориків природознавства і техніки, яке складається з відповідних об'єднань різних країн. У Радянське національне об'єднання істориків природознавства й техніки входять аналогічні республіканські відділення, зокрема українське. В останньому працюють секції історії математики і механіки, хімії, біології, різних галузей техніки. Деякі члени цих секцій брали участь у роботі XIII Конгресу.

Для його організації було створено оргкомітет на чолі з академіком Б. М. Кедровим, який розглянув і затвердив тематику доповідей. В роботі Конгресу взяли участь представники 41 країни, зокрема вчені СРСР, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, Румунії, НДР, Монгольської Народної Республіки, Франції, Англії, Сполучених Штатів Америки, ФРН та інших держав, всього близько 3 тис. чол. Віце-президентом Міжнародного об'єднання істориків природознавства й техніки обрано

академіка Б. М. Кедрова. Раніше віце-президентом був також радянський вчений — А. Т. Григор'ян. Президентом цієї міжнародної організації істориків науки і техніки обрано американського історика механіки професора Коена.

Конгрес відкрив академік Б. М. Кедров, який зробив доповідь «Історія науки і принципи її розробки». Він розглянув декілька принципів, яких необхідно дотримуватися при розробці історії науки, а саме: принципи історизму, перспективності, детермінізму та багатоплановості, а також суперечливості. Доповідач розповів також про розроблений ним поділ історії науки на так звані «клімати»: глобальний, локальний і мікроклімат, що відповідали б певним дослідженням світового або місцевого значення і дослідженням окремих вчених.

На пленарних засіданнях було заслухано також доповіді американського фізика Спінборга «Історія трансуранових елементів та погляд на майбутнє», французького вченого Кангилема «Про історію науки про життя після Дарвіна», американського фізика Холтона про історію розвитку досліджень в галузі фізики і польського вченого Малецького про роль історії науки в розвитку наукознавства.

Під час роботи Конгресу відбулися 14 колоквіумів та засідання 12 секцій. Однією з найбільших делегацій була українська. Перше засідання секції історії математики вів академік АН УРСР Й. З. Штокало. Він же прочитав доповідь «Історія вітчизняної математики». Член-кореспондент АН УРСР О. М. Боголюбов брав участь у роботі секції механіки, де виступив з доповіддю про механіку Лагранжа, та в симпозіумі, присвяченому видатному російському математикові XIX ст. П. Л. Чебишову, на якому розповів про дослідження останнього в галузі механіки машин. Старший науковий співробітник сектора В. С. Сологуб прочитав доповідь на тему: «Розвиток диференційного рівняння Гельмгольца в другій половині XIX ст.», а молодший науковий співробітник Е. Г. Циганкова взяла участь у роботі секції історії технічної естетики.

Делегатами Конгресу були також викла-

дачі різних вищих учбових закладів Києва, Харкова, Одеси, Чернівців, Миколаєва, Чернігова, Дніпропетровська та ін. Це свідчить, що проблеми історії науки розробляють українські вчені, які працюють у науково-дослідних інститутах та вузах республіки. Слід відзначити, що представники Української РСР брали активну участь у роботі більшості секцій.

Загальні збори Міжнародної Академії історії наук ухвалили за створення багатотомної праці «Історія вітчизняної математики» присудити велику наукову медаль ім. Олександра Койре колективу радянських вчених. (Олександр Койре — видатний англійський вчений — історик механіки, який помер 1964 р.). Ця медаль, що присуджується за найвидатніші дослідження в галузі історії науки, раніше була вручена лише один раз колективу американських вчених. На загальних зборах Академії головному редактору праці «Історія вітчизня-

ної математики» академіку АН УРСР Й. З. Штокалу було вручено диплом і копію медалі. Пізніше бюро Міжнародної Академії історії наук вирішило на честь радянських учених викарбувати на медалі напис російською мовою: «Творцам труда «История отечественной математики» (в 5 книгах)».

Другу медаль ім. Олександра Койре було присуджено групі вчених Академії наук Польської Народної Республіки за тритомну працю з історії наук в Польщі.

На заключному етапі роботи Конгресу в Ленінграді було проведено симпозиум, присвячений 400-річчю від дня народження Й. Кеплера. Ленінград не випадково обрали місцем проведення цього симпозиуму, оскільки саме тут зберігаються рукописи та особисті матеріали видатного німецького вченого.

Академік АН УРСР

Й. З. Штокало

КИЇВСЬКІ ІСТОРИКИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

На початку жовтня 1971 р. у Кіровоградській області були проведені Дні радянської науки. Їх організатори — Кіровоградський обком КП України і виконком обласної Ради депутатів трудящих, а також Президія Академії наук УРСР і Правління республіканського Товариства «Знання». Мета днів, проведених під девізом «Рішення XXIV з'їзду КПРС — в життя», полягала в подальшому поліпшенні пропаганди рішень і матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, широкому ознайомленні трудящих області з досягненнями радянської науки, зокрема, з проблемами, над якими працюють учені нашої республіки, зміцненні зв'язків між наукою і виробництвом.

До Кіровограда грибула з Києва досить представницька делегація вчених на чолі з віце-президентом Академії наук УРСР, заслуженим діячем науки УРСР І. К. Білоділом. У складі делегації, що налічувала 37 чол., були 1 академік АН УРСР, 6 членів-кореспондентів АН УРСР, 17 докторів і 2 кандидати наук, які працюють у різних установах АН УРСР. Решта членів делегації — працівники інших наукових установ, вищих і середніх спеціальних учбових закладів.

Серед учених були 4 історики. Це — директор Інституту археології АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор Ф. П. Шевченко, старші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР доктори історичних наук А. В. Лихолат і П. М. Калениченко та викладач Київського вищого політичного військово-морського училища кандидат історичних наук В. П. Сологуб.

4 жовтня у Будинку політичної освіти обкому КП України відбулася прес-конференція делегації науковців України, що її відкрив секретар обкому партії Д. С. Сиволап. Учені відповіли на численні запитання працівників обласних газет, радіо і телебачення, кореспондентів центральних і республіканських газет, республіканського радіо і РАТАУ.

Ввечері того ж дня в приміщенні філармонії відбулося урочисте відкриття Днів науки. На вечорі виступили голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих П. С. Кошевський, перший секретар обкому КП України М. М. Кобильчак, академік АН УРСР І. К. Білоділ, представники трудящих області.

Потім учасники Днів науки, розділившись на 8 груп, роз'їхались по містах і селах області. Група, очолювана Ф. П. Шевченком, відвідала Петрівський, Онуфріївський та Олександрійський райони. Її керівник виступив з лекцією «Найновіші археологічні відкриття на Україні» в с. Петровому на семінарі працівників народної освіти Петрівського району і в с. Новостародубі того ж району для вчителів середньої школи і сільської інтелігенції; перед учителями і учнями старших класів Онуфріївської та Папаліської середніх шкіл Онуфріївського району; перед викладачами і студентами Олександрійського зооветеринарного технікуму, вчителями та учнями с. Лікарівки. В м. Кіровограді Ф. П. Шевченко прочитав лекції на обласному семінарі (секція працівників навчальних закладів) і для вчителів та учнів-старшокласників середньої школи № 24. На урочистих вечорах-зустрічах з трудящими райцентрів

Петрове, Онуфріївка і селища Нова Прага Олександрійського району він розповідав про діяльність Академії наук УРСР.

Група науковців, очолювана А. В. Лихолатом, побувала в Новоархангельському, Вільшанському і Добровеличківському районах. На семінарах керівних партійних і радянських працівників, пропагандистів і агітаторів згаданих районів А. В. Лихолат читав лекцію «Торжество ленінської національної політики на Україні». Він виступав також перед учителями і колгоспниками сільськогосподарських артілей ім. Калініна та «Україна» (Новоархангельський район), «Дружба» (Вільшанський район), ім. Першого Травня, «Шлях до комунізму», ім. Шевченка (Добровеличківський район), а також перед викладачами і студентами Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування. Зустрічаючись з трудящими райцентрів, А. В. Лихолат знайомив їх з роботою Інституту історії АН УРСР.

В цій же групі перебував В. П. Сологуб. На районних семінарах партійних і радянських працівників, а також для колгоспників кількох сільгоспартілей він прочитав 9 лекцій про міжнародне становище.

Група, в складі якої був П. М. Калениченко, відвідала Кіровоградський і Олександрівський райони, м. Знам'янку і Знам'янський район. «XXIV з'їзд про розвиток світової соціалістичної системи» — така тема його лекції, прочитаної на районних семінарах лекторів, пропагандистів і політінформаторів згаданих районів, перед колгоспниками сільгоспартілі ім. XX з'їзду КПРС і сільською інтелігенцією с. Аджамки Кіровоградського району. З цією ж лекцією П. М. Калениченко виступив у Кіровоградському обкомі партії на секції викладачів суспільних наук обласно-

го семінару та в міськкомі КП України на секції лекторів і пропагандистів цього ж семінару. Під час урочистих зустрічей з робітниками і службовцями м. Знам'янки, старшокласниками і учнями професійно-технічних училищ цього ж міста, трудящими Олександрівського району і с. Першознавки Кіровоградського району він розповідав про досягнення українських радянських істориків, про те, над чим зараз працюють співробітники Інституту історії АН УРСР.

Перебуваючи в містах і селах області, вчені знайомилися з роботою промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, розмовляли з робітниками та інженерно-технічними працівниками, з головами колгоспів, бригадирами і колгоспниками рілєвних та садових бригад, тваринницьких ферм, сільськими механізаторами.

Вони також відвідали хутір Надія, де оглянули садибу-музей корифея українського театру І. К. Карпенка-Карого, побували в інших музеях області.

8 жовтня відбулася зустріч членів і кандидатів у члени бюро обкому партії з учасниками Днів радянської науки, які поділилися своїми враженнями від перебування на Кіровоградщині.

Того ж вечора відбулося урочисте закриття днів. На ньому відзначалося, що в зустрічах з ученими взяло участь 70 тис. чол. Обком КП України і виконком обласної Ради депутатів трудящих передали Академії наук УРСР прохання передбачити в своїх планах роботи по вивченню економічного потенціалу Кіровоградщини, перспектив розвитку її економіки, а також висловили щире подяку Президії АН УРСР, Правлінню республіканського Товариства «Знання» і всім учасникам Днів радянської науки.

П. К.

ВОСЬМА УКРАЇНСКА СЛАВІСТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

21—23 жовтня 1971 р. у м. Вінниця відбулася VIII Українська славістична конференція з проблеми «Українська культура в її інтернаціональних зв'язках». На ній працювали секції: історії, мовознавства, літературознавства та фольклористики.

Пленарне засідання відкрив вступним словом голова Українського комітету славистів, віце-президент Академії наук УРСР академік І. К. Білодід. З доповіддю про минуле і сучасне Вінниччини виступив секретар Вінницького обкому КП України А. Ф. Олійник. Доктор історичних наук П. М. Калениченко (Київ) зробив доповідь «Культурне співробітництво Української РСР з країнами соціалістичної співдружності». Доктор історичних наук, професор Г. Д. Вервес (Київ) доповів про сучасні проблеми порівняльного вивчення слов'янських літератур, а професор М. І.

Кравцов (Москва) — про слов'янський фольклор як мистецтво слова. Про роль мовної взаємодії у процесі розвитку слов'янських мов у післявоєнний період доповіла кандидат філологічних наук В. Т. Коломієць (Київ).

На секції історії (керівники — член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко і доцент І. П. Пшук) було заслухано та обговорено 12 доповідей і повідомлень, в яких піднято ряд проблем, присвячених дружбі і зв'язкам між слов'янськими народами в різні історичні періоди. Значну увагу було приділено подіям новітнього періоду. На основі опрацювання архівних джерел виступаючі ввели в науковий обіг нові фактичні матеріали, що допомогло в значній мірі по-новому висвітлити підняті питання. Позитивним є і те, що минуле і сучасне слов'янських народів (українського

народу зокрема) подавалися у тісному зв'язку із світовим історичним процесом.

Співробітництву робітничого класу УРСР з робітничим класом європейських соціалістичних країн в 1959—1965 рр. присвячена доповідь доцента С. О. Міщенка (*Ужгород*). Про культурне співробітництво українського народу з народами неслов'янських соціалістичних країн (НДР, Угорщина, Румунія) доповідав доктор історичних наук І. М. Кулинич (*Київ*). Професор І. М. Гранчак (*Ужгород*) розповів про участь Української РСР в радянсько-угорському науково-технічному співробітництві (1957—1970 рр.).

Доцент І. П. Пшук (*Вінниця*) доповів про культурні зв'язки трудящих Вінниччини і Польщі. Про бойову єдність слов'янських добровольців на фронтах Іспанії в 1936—1939 рр. розповів член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко (*Київ*). Доцент В. П. Воловик (*Вінниця*) своє повідомлення присвятив участі трудящих поляків у боротьбі за владу Рад на Поділлі (1917—1920 рр.).

Учасники конференції приділили значну увагу її давнішим періодам історії. Доцент П. Я. Мірошниченко (*Донецьк*) — доповідав про Т. Г. Шевченка, як виразника дум слов'янських народів. Про вченого широкого наукового діапазону А. Ю. Кримського, його вклад у вивчення історії Арабського Сходу повідомила кандидат історичних наук Г. Г. Зибіна (*Київ*). Доцент Г. В. Павленко (*Ужгород*) розповів про роль І. Я. Франка у розвитку культурних зв'язків між слов'янськими і

німецькими народами. З доповіді доцента В. Г. Карасьова (*Москва*) слухачі довідалися про ставлення відомого сербського публіциста Живоїна Жуйовича до визвольної боротьби трудящих Західної України в 60-х роках XIX ст. Нову сторінку українсько-польських зв'язків розкрила у своєму повідомленні А. Ф. Мельничук (*Івано-Франківськ*), що було присвячене перекладові та постановці Гнатом Хоткевичем п'єси Ю. Коженевського «Карпатські верховинці». «Битва під Віднем 1683 р. в оцінці Івана Франка» — така тема повідомлення доцента Я. С. Мельничука (*Івано-Франківськ*).

Учасники секції історії обмінялися думками щодо посилення історичних досліджень в галузі слов'янознавства на Україні. Висловлено також думку, щоб для участі в українських слов'янських конференціях запрошувати вчених з братніх радянських республік. На таких конференціях варто було б заслуховувати наукові доповіді економістів, філософів, соціологів, підсумкові повідомлення про стан і досягнення в різних галузях слов'янознавства. Слід більше приділяти увагу підготовці кадрів славістів, застосувати нові методи (кіно, телебачення) в поширенні славістичних знань.

Учасники секції ознайомилися з історичними пам'ятками Вінниччини, а також з багатою експозицією Вінницького обласного історико-краєзнавчого музею.

На заключному пленарному засіданні підбито підсумки про роботу секції і прийнято відповідні рішення.

Ф. Ш.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУБОТОВІ

У зв'язку з рішенням уряду Української РСР створити в Суботіві та Чигирині Черкаської області історико-меморіальний комплекс про національно-визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. та життя і діяльність Богдана Хмельницького у 1970—1971 рр. Інститут археології АН УРСР провів у Суботіві археологічні розкопки.

Про час заснування с. Суботова точних відомостей в історичних джерелах немає. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. хутір Суботів входив до складу Чигиринського староства і належав козацькому сотнику Михайлу Хмельницькому — батьку майбутнього гетьмана¹. За часів Богдана Хмельницького Суботів швидко розрісся. Суботівський укріплений двір гетьмана був перетворений на справжній замок, оточений

двома валами і ровом, мав бойові вежі. Його площа досягала понад 2 га.

Посеред замка височів кам'яний палац гетьмана, описи якого збереглися в літературі. Руїни цього палацу існували ще до середини XIX ст. і були намальовані у 1826 р. художником Сплетсером. Т. Г. Шевченко, який перебував на Черкащині у 1843 та 1845 рр., зробив тут кілька зарисовок залишків сторожової вежі. Проте до нашого часу від кам'яного палацу не залишилося на поверхні ніяких слідів. Поряд з палацом були будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди.

З пам'ятників XVII ст. у Суботіві збереглася лише Іллінська церква, збудована 1653 р. на кошти гетьмана. 1657 р. у ній був похований Б. Хмельницький, про що є згадки в літописах Самійла Величка, Граб'янки та Самовидця. Згідно з деякими історичними джерелами в цій церкві поховано також його сина Тимоша.

Історичне значення Іллінської церкви доповнюється її мистецькою цінністю. Це взі-

¹ Н. Костомаров. Богдан Хмельницький, т. I, СПб., 1870, стор. 58; Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого, М., 1873, стор. 37.

рець української архітектури середини XVII ст. Хоча пам'ятка й зазнала деяких доробок та руйнувань, у ній добре збереглися всі основні риси планування, пропорцій та вбранства, характерні для так званого українського барокко.

Завдання археологічних експедицій полягало у проведенні архітектурно-археологічних розкопок у церкві, щоб зібрати дані, які дадуть змогу відновити її первісний вигляд. На замчищі досліджувались оборонні споруди, а також велися пошуки залишків палацу Б. Хмельницького та інших археологічних об'єктів, що мають увійти до майбутнього меморіального комплексу. Вдалося з'ясувати, що зовнішній вал, яким було обнесено подвір'я, мав всередині дерев'яні конструкції — зруби. Первісна ширина рову перед валом становила 7 м, а глибина — 3 м.

В південній частині замчища виявлено залишки фундаментів великої кам'яної споруди, можливо надбрамної вежі, та якихось господарських приміщень. Тут відкрито велику напівземлянку з обгорілими дерев'яними конструкціями, знайдено розвал печі з великою кількістю орнаментованих кахлів з геометричним та рослинним орнаментом, окремі фрагменти кахлів із зображенням козака на коні. Поряд з цими спорудами виявлено багато знахідок: фрагменти поливної черепиці, уламки козацької люльки, круглого віконного скла, керамічного і скляного посуду, цегли, виробів з металу, які датуються XVII ст.

У зв'язку з реставрацією Іллінської церкви в ній також були проведені розкопки. Досліджено характер кладки фундаментів, простежено рівень давньої підлоги церкви, який залягав на 0,5 м нижче сучасної. В нижній частині північної стіни вітара ви-

явлено вентиляційний канал, який свідчить, що давня підлога церкви була дерев'яною. Знайдені під час розкопок уламки поливної черепиці, архітектурних деталей і круглого віконного скла дадуть змогу відтворити вигляд Іллінської церкви XVII ст.

У середині церкви відкрито чотири чоловічих поховання. Про їх існування раніше не було ніяких відомостей. Очевидно, тут поховані члени родини гетьмана або представники козацької старшини. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, за яким це поховання, як й інші, датується XVII ст. За попередніми даними, один з похованих помер у віці понад 60 років, інші значно молодші — понад 40 років.

Поблизу вітара, у південно-східній частині храму, виявлено яму. Можливо, це пограбоване і викинуте поховання, про що свідчать проломи в фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини та знайдена там кістка чоловічого скелета.

Нерозкопаною залишилася південно-західна частина Іллінської церкви, де знаходиться надгробна плита Богдану Хмельницькому, встановлена 1954 р. на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією.

На території замчища та в Іллінській церкві траплявся також археологічний матеріал, який свідчить про існування там поселень доби бронзи (приблизно 3500 р. тому) та періоду Київської Русі (IX—XI ст.). Раніше давньоруські поселення в цьому районі були невідомі історичній науці.

Наступного року археологічні дослідження в Суботові будуть продовжені. Територія замчища та Іллінської церкви, а також трьох криниць оголошена заповідною.

*Р. О. Юра,
П. А. Горішній*

ЛИСТИ до РЕДАКЦІЇ

ЦІКАВІ ФАКТИ НЕ ВИКОРИСТАНІ

Історичний подвиг комунарів знайшов живий відгомін серед прогресивної громадськості України. Саме цій темі присвятив своє дослідження М. М. Фролкін «Паризька Комунa і Україна», що вийшло у видавництві «Наукова думка» 1971 р. (68 с.). Це, по суті, перша спроба більш глибокого вивчення, як на Україні використовували досвід і уроки Комуні «всі покоління борців проти царизму, капіталу» (стор. 6). На жаль, автор не використав ряд статей, які допомогли б йому збагатити працю¹.

У розділі «Перша в історії пролетарська революція» М. М. Фролкін дає загальну характеристику Паризької Комуні, основні етапи її історії, причини поразки та міжнародне значення. Серед учасників Комуні він називає й уродженців України. Тут треба згадати й очевидця А. І. Поніна, який, у листах з Парижа до українського фольклориста М. Бучинського, докладно розповідав про події у столиці Франції. Це чи не єдиний безпосередній відгук про Паризьку Комуну, написаний українською мовою².

У другому розділі «Паризька Комунa і українська прогресивна громадськість» М. М. Фролкін слушно відзначає, що, незважаючи на «вирішальний вплив на роз-

виток визвольної боротьби в Росії», Паризька Комунa не була початком «нового її періоду». Цей рух почався на 10 років раніше — з скасування кріпацтва (1861 р.) і тривав до 1895 р., коли наступив пролетарський період революційної боротьби (стор. 28). Автор уточнює джерела знайомства на Україні з подіями у Франції. Деякі відомості подавали російські демократичні газети, нелегальна періодика за кордоном, а також польська прогресивна преса в Галичині. М. М. Фролкін аналізує ставлення М. Драгоманова, М. Павлика і С. Подолінського до Паризької Комуні, які в цілому позитивно оцінили події у Франції, але не зрозуміли її як вищого типу держави (диктатура пролетаріату), відстоювали ідею дрібнобуржуазного федералізму (стор. 45). Для повнішої характеристики ставлення М. Павлика до Паризької Комуні варто було б опрацювати книгу І. Денисюка³.

У праці нічого не говориться про ставлення Ів. Франка до Паризької Комуні, яке він чітко визначив у автобіографічному оповіданні та ряді інших праць⁴.

Заслужують на увагу і думки Лесі Українки про цю важливу революційну подію⁵.

1905 р. Львівська газета «Громадський голос» опублікувала статтю «Луїза Мішель», в якій розповідалося про героїчне життя мужньої комунарки.

Розділ «Спадкоємці Комуні» присвячений темі використання досвіду і помилок Паризької Комуні пролетаріатом Росії у боротьбі з царизмом і капіталізмом. М. М. Фролкін уточнює, що нові методи і форми революційної боротьби вирости «сугубо на російському ґрунті» (стор. 51). Він наводить цікаві факти про відзначення роковин Паризької Комуні на Радянській Україні. Нагадаємо, що подібні святкування на Західній Україні проходили під лозун-

¹ І. Ф. Черепанов. Паризька Комунa в українській радянській історіографії. — «УІЖ», 1968, № 3, стор. 140—142; О. Мациук, Р. Шевчук. Історія однієї заборони. — «Жовтень», 1965, № 2, стор. 156—157; В. Полек. Живий відгомін. — «Всесвіт», 1967, № 5, стор. 124—125; «Літературна Україна», 18 березня 1966 р.; «Ленінська молодь», 17 березня 1968 р.; «Прикарпатська правда», 18 березня 1967 р.; «Комсомольський прапор», 17 березня 1967 р. та ін.

² К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1864—1884 рр. — Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною, Харків—Київ, 1931, стор. 152, 154, 156, 158; В. Полек. Листи про Паризьку Комуну. — «Комсомольський прапор», 18 березня 1971 р.

³ І. Денисюк. Михайло Павлик, К., 1960, стор. 30, 38.

⁴ І. Франко. Твори, т. 1, К., 1955, стор. 55; т. 18, стор. 418, 484, 497.

⁵ Леся Українка. Твори, т. 8, К., 1965, стор. 300—301.

гом «В обороні наслідника Паризької Комуні — СРСР!». У листівці Львівського ОК КПЗУ (1930 р.) писалося, що «досвід і наука Паризької Комуні ввійшли в кров і тіло працюючих мас всього світу... Там, в СРСР, використовується досвід паризьких комунарів, пролетаріат під проводом ВКП(б) будує соціалізм, а кожний день будівництва соціалістичного в СРСР — це поглиблення кризи в капіталістичних державах».⁶ Про вшанування пам'яті комунарів на Західній Україні говориться і в інших працях⁷. Цікаву статтю опублікував

⁶ З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 374—376.

⁷ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Західній Україні. (1921—1928). Документи й матеріали, Львів, 1964, стор. 99; Заграва волі. З історії Комуністичної партії Західної України, Львів, 1970, стор. 63—64; З історії філософії та соціології на Україні, К., 1968, стор. 115—116.

письменник П. Козланюк «Паризька Комуні 1871 р.» («Вікна», 1932, № 3).

Своє дослідження М. М. Фролін закінчив рядками з поеми В. Сосюри «1871 рік». Мабуть, автору треба було згадати і про драматичну поему Х. Алчевської «Люїза Мішель», що вийшла у Харкові 1930 р. Українська радянська поетеса написала її на основі вивчення архіву Паризької Комуні у Парижі⁸. 1920 р. письменник Мирослав Ірчан переклав одноактову п'єсу М. Львова «Останній день Паризької Комуні», в передмові до якої дав коротку характеристику подіям 1871 р.⁹.

Звичайно ці доповнення не зменшують позитивної оцінки розглянутої праці.

В. Т. Полек

⁸ «Радянське літературознавство», 1970, № 2, стор. 68.

⁹ Л. Мельничук-Лучко. Драматургія Мирослава Ірчана, К., 1963, стор. 199—201.

РЕЗЮМЕ

В. Ф. Сокурено. Важный этап борьбы за партию нового типа (К 60-летию VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП.— Автор освещает подготовку и работу VI Всероссийской конференции РСДРП, состоявшейся 60 лет назад, раскрывает значение документов, принятых тогда по вопросам строительства большевистской партии, ее стратегии и тактики в период нового революционного подъема, борьбы за партию нового типа, подчеркивает значение этих документов для коммунистических и рабочих партий, борющихся против современных разновидностей правого и «левого» оппортунизма и ревизионизма.

В. Ф. Панибудьласка. Советский народ — новая историческая общность людей.— В статье анализируются экономические, социально-политические и идеологические основы процесса формирования многонациональной общности людей — советского народа.

В. В. Хайнас, И. Г. Шершун. Создание и укрепление Советов депутатов трудящихся в Закарпатьи в 1946—1953 гг.— На основе архивных материалов в статье освещается процесс создания в крае органов Советской власти, дается его периодизация, показываются мероприятия областной партийной организации, направленные на повышение идейно-политического и образовательного уровня кадров Советов.

SUMMARIES

V. F. Sokurenko.—The VI (Prague) All-Russian Conference of RSDWP and Its Historic Significance.—The author elucidates preparation and work of the VI All-Russian conference of RSDWP, which took place 60 years ago, reveals the significance of the documents, adopted then on the problems of the Bolshevik party construction, its strategy and tactics in the period of new revolutionary enthusiasm, struggle for party of new type. The author emphasizes the importance of these documents for communist and workers parties fighting with modern varieties of right and "left" opportunism and revisionism.

V. F. Panibudlaska.—Soviet People — a New Historic Community of People.—Economic, social-political and ideological bases of the process of formation of multinational community of Soviet people are analysed in the article.

V. V. Khainas, I. G. Shershun.—Creation and Consolidation of the Soviets of Working People's Deputies in Transcarpathia in 1946—1953.—On the basis of archives data the authors elucidate the process of creation of the organs of Soviet power in the region, the periodization of this process is given, the measurements of the regional party organization are shown directed to the increase of ideological, political and educational level of the Soviets' stuff.

Видавництво „Наукова думка“ в 1972 році випустить у світ книги:

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.

Мова українська. 25 арк. 2 крб. 74 коп.

Ця колективна монографія вперше всебічно і докладно висвітлює більш як піввіковий шлях розвитку радянської історичної науки на Україні.

В першій її частині розкрито значення ленінської теоретичної спадщини для наукової розробки головних проблем історії українського народу, схарактеризована діяльність історичних закладів УРСР на різних етапах їх розвитку за період від 1917 р. до наших днів.

В другій частині розповідається про творчий внесок українських істориків в дослідження найважливіших проблем історії феодалізму, капіталізму, будівництва соціалізму і комунізму на Україні. Окремий розділ присвячено аналізу праць з історії України, які вийшли в світ за роки народної влади в європейських зарубіжних соціалістичних країнах.

Розрахована на науковців, викладачів вузів, студентів та ін.

РОЗКВІТ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В БРАТНІЙ СІМ'І НАРОДІВ СРСР. (ДО 50-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР).

Мова українська. 20 арк. 2 крб. 26 коп.

У книзі висвітлюються питання, зв'язані з втіленням у життя ленінської ідеї дружби народів на всіх етапах розвитку радянського суспільства. Розкрито єдність революційних дій народів-братів у боротьбі за перемогу і утвердження влади Рад, за створення Союзу РСР і роль у цьому процесі Радянської України. На широкій джерельній базі, в тому числі архівному матеріалі, досліджується розвиток і зміцнення дружби та творче співробітництво українського народу з братніми народами СРСР в роки соціалістичного будівництва. Розповідається про історичну перемогу ленінської дружби народів у роки Великої Вітчизняної війни.

Показано героїчну боротьбу народів Радянського Союзу за створення матеріально-технічної бази комунізму, розквіт економіки і культури України в могутньому союзі братніх народів.

Розрахована на широкі кола читачів.

Для своєчасного одержання цих книг просимо подати на них попереднє замовлення. Попередні замовлення приймають всі міські та сільські книгарні.

Для одержання книг поштою замовлення слід надсилати будь-якому магазину «Книга — поштою» або безпосередньо книгарні видавництва «Наукова думка» (252001 Київ-1, вул. Кірова, 4).

НОВІ КНИГИ

ДЯДИЧЕНКО В. А.— Нариси з історії СРСР (Епоха феодалізму), вид-во «Радянська школа», К., 1971, 240 с.

МИКОЯН А. И.— Дорогой борьбы. Книга первая, Издательство политической литературы, М., 1971, 586 с. с ил.

НАГОРНА Л.— Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні, Політвидав України, К., 1971, 251 с.

Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, изд-во «Маяк», Одесса, 1970, 387 с.

СОКОЛОВ О. Д.— М. Н. Покровский и советская историческая наука, изд-во «Мысль», М., 1970, 275 с.

ХОНИГСМАН Я. С.— Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.), Видавництво Львівського університету, Львів, 1971, 254 с.

ПОПРАВКА

У змісті №12, 1971 р. (стор. 2) помилково названо прізвища авторів останньої рецензії та рецензованої праці. Слід читати:

І. М. Гранчак (Ужгород) — А. Ф. Кізченко. Напередодні трагедії (З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 — березень 1938 рр.) . 139